

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Obszary sukcesu na polskiej wsi

pod redakcją
Benicjusza Głębockiego i Urszuli Kaczmarek

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom VIII

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

RURAL AREAS STUDY GROUP
STANISLAW LESZCZYCKI INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL
ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 8

**SUCCESS IN THE POLAND'S
RURAL AREAS**

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom VIII

OBSZARY SUKCESU NA POLSKIEJ WSI

pod redakcją
Benicjusza GŁĘBOCKIEGO i Urszuli KACZMAREK

WARSZAWA 2005

<http://rcin.org.pl>

RADA REDAKCYJNA:
Jan FALKOWSKI (przewodniczący),
Benicjusz GŁĘBOCKI, Bronisław GÓRZ, Michał JASIULEWICZ,
Eugeniusz RYDZ, Władysława STOLA

KOMITET REDAKCYJNY:
Redaktor: Jerzy BAŃSKI
Członkowie: Roman KULIKOWSKI, Mariusz KOWALSKI,
Włodzimierz ZGLIŃSKI
Sekretarz: Barbara SOLON

Recenzent tomu:
Prof. dr hab. Eugeniusz RYDZ

Adres redakcji
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 421, tel. (22) 697-89-21

Redakcja techniczna:
Barbara SOLON, Maria BEDNAREK

Skład, łamanie i projekt okładki:
W-TEAM

Publikacja dofinansowana ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki

ISSN 1642-4689
ISBN 83-904856-6-4

Oddano do druku w listopadzie 2005 r.
Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum”

SPIS TREŚCI

<i>Wprowadzenie</i>	7
Jerzy BAŃSKI – <i>Sukces gospodarczy na obszarach wiejskich</i>	9
Jan FALKOWSKI, Paweł SZAMETA – <i>Sukcesy i niepowodzenia w rozwoju obszarów wiejskich w latach 1989–2004 na wybranych przykładach północnej Polski</i>	21
Stanisław GRYKIEN – <i>Przemiany na obszarach wiejskich w krajach Europy Środkowo-Wschodniej – sukcesy i niepowodzenia</i>	41
Roman KULIKOWSKI – <i>Podlaski region chowu bydła obszarem sukcesu transformacji w rolnictwie po 1989 roku</i>	59
Krzysztof JANC, Konrad Ł. CZAPIEWSKI – <i>Wykształcenie czynnikiem wspierającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich</i>	69
Ewa PAŁKA – <i>Przemiany na obszarach wiejskich pod wpływem działalności agroturystycznej na przykładzie gminy Chmielnik w woj. świętokrzyskim</i>	85
Michał JASIULEWICZ – <i>Przemiany strukturalne i dywersyfikacja gospodarstw rolnych w woj. zachodniopomorskim szansą na konkurencyjność w Unii Europejskiej</i>	99
Ryszard JEDUT – <i>Problemy wdrażania Sektorowego Programu Operacyjnego (SPO) na przykładzie programu „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego”</i>	107
Mirosław BICZKOWSKI – <i>Plan rozwoju obszarów wiejskich jako instrument wsparcia procesów restrukturyzacji i modernizacji gospodarstw rolnych w woj. kujawsko-pomorskim</i>	117
Anna KOŁODZIEJCZAK – <i>Wpływ rolnictwa wielofunkcyjnego na przemiany gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce</i>	131
Małgorzata POLNA – <i>Kierunki zmian w zalesieniu prywatnych gruntów rolnych w Polsce w latach 1996–2003</i>	141
Maria HEŁDAK – <i>Problemy realizacji przepisów prawnych regulujących gospodarkę przestrzenną gmin</i>	155
Paweł MOTEK – <i>Tendencje w gospodarce budżetowej gmin wiejskich woj. wielkopolskiego</i>	165
Sylwia STASZEWSKA – <i>Architektoniczne przekształcenia zabudowy polskiej wsi</i>	183
Roman RUDNICKI – <i>Przemiany rolnictwa na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego – sukcesy i niepowodzenia</i>	201
Jadwiga ANTOSZEK, Wiesława SOBCZYK – <i>Efekty przemian obszarów wiejskich na przykładzie gminy Nielisz</i>	225

WPROWADZENIE

Badacze podejmujący problemy przemian zachodzących w rolnictwie i na obszarach wiejskich najczęściej dostrzegają niepowodzenia w tym zakresie, zaś bardzo rzadko analizują sukcesy. Wyznaczane są regiony, czy obszary, na których przemiany z różnych przyczyn przebiegają wolniej lub nie zachodzą w ogóle.

Wyniki badań zawarte w niniejszej publikacji dotyczą procesów, których ostatecznym efektem był szeroko rozumiany sukces, wynikający z zachodzących przemian na terenach wiejskich i w rolnictwie. Autorzy pisząc o sukcesach, nie zapominali o towarzyszącym im niepowodzeniach. Samo pojęcie sukces, jak i niepowodzenie ma wymiar względny i zależy od punktu odniesienia. W prezentowanych badaniach nie chodziło o precyzyjne określenie skali sukcesu, co o pokazanie pomyślnych efektów zachodzących przemian, ale niektórzy autorzy podejmują próby pomiaru „sukcesu”.

Rolnictwo i obszary wiejskie po II wojnie światowej na ogół postrzegane były jako synonim zacofania. Rolnictwo nie było nośnikiem postępu, a tym bardziej czynnikiem rozwoju gospodarczego państwa. Paradoksalne jest jednak to, że zepchnięte do drugorzędnej roli w strukturze gospodarczej kraju, w okresie realizacji planu sześcioletniego w latach 1950–1956 określonego mianem pierwszego etapu industrializacji, było głównym źródłem niezbędnych środków inwestycyjnych. Natomiast ludność wiejska stanowiła podstawowy składnik siły roboczej służącej realizacji tego celu. Jednocześnie rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa był w różny sposób deprecjonowany. Zaś przemysł, na którego rozwójłożyło rolnictwo nie wytwarzał dla niego niezbędnych środków produkcji.

O ważności rolnictwie przypomniano sobie w momentach, gdy pojawiały się problemy z wyżywieniem społeczeństwa. Wówczas władze partyjno-rządowe chcąc wyciszyć społeczne niepokoje ogłaszały, że zapalają tzw. zielone światło dla rozwoju rolnictwa. Zazwyczaj paliło się ono krótko i powracano do głównego celu polityki rolnej, jakim było uspołecznienie polskiego rolnictwa. Na każdym etapie rozwoju społeczno-gospodarczego stosowano różne środki dla zrealizowania tego celu. Zmieniały się one w miarę ich doskonalenia, od prymitywnych metod administracyjno-represyjnych do bardzo wyrafinowanych, które miały być dobrodziejstwem dla ludności wiejskiej.

Polityka rolna – poza uspołecznieniem rolnictwa – nie miała charakteru długookresowego, nie obejmowała też całokształtu warunków życia na wsi. Jej główne założenia były spójne z pozorami. Nie uwzględniano regionalnego zróżni-

cowania. Polityka rolna podporządkowana była aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej kraju i odnosiła się do krótkich okresów wyznaczanych posiedzeniami plenarnymi PZPR.

Niewiele zmieniło się w tej materii po zmianach ustrojowych w 1989 r. – w okresie transformacji gospodarki. Nie zdołano wypracować długookresowej, czy średniookresowej polityki rolnej, którą po zaakceptowaniu przez organ ustawodawczy należałoby z całą konsekwencją realizować. Partie polityczne określające się mianem chłopskich zamiast kreować politykę rolną z prawdziwego zdarzenia walczą o swój byt polityczny. W tej sytuacji procesy decydujące o przemianach na terenach wiejskich i w rolnictwie często mają przebieg żywiołowy, trudny następnie do opanowania. Jest to szczególnie niebezpieczne, jeśli przemianom towarzyszą zjawiska o charakterze patologicznym. Te ostatnie bardzo często rzucają cień na całość przemian zachodzących na wsi polskiej.

Wyniki badań zawarte w niniejszym tomie dotyczą różnych problemów i form sukcesu lub niepowodzeń w zakresie zachodzących przemian na obszarach wiejskich i w rolnictwie. Jednocześnie badania te odnoszą się do różnych poziomów terytorialnych i tym samym cechuje je zróżnicowany poziom szczegółowości. Prezentowane zaś w niniejszym tomie wyniki badań można zaliczyć do kilku nurtów badawczych, a mianowicie:

- 1) koncepcje rozwoju obszarów wiejskich w kategorii sukcesu i niepowodzeń,
- 2) narzędzia planistyczne ukierunkowujące i porządkujące przemiany na obszarach wiejskich,
- 3) formy działań prorozwojowych na obszarach wiejskich i instrumenty je inicjujące (w tym programy pomocowe Unii Europejskiej),
- 4) metody analizy rozwoju obszarów wiejskich.

Na marginesie warto też zasygnalizować, że pomimo ogólnego narzekania na powolny przebieg przemian na wsi i w rolnictwie oraz różnych czarnych scenariuszy poprzedzających akcesję z krajami Unii Europejskiej, rzeczywistość okazała się inna. Rolnictwo polskie, pomimo powolnego przebiegu procesów przystosowawczych do nowej sytuacji spowodowanej zmianami ustrojowymi i przejściem do gospodarki rynkowej, w pierwszym roku członkostwa Polski w Unii Europejskiej potrafiło sprostać konkurencji panującej na rynku unijnym. Niewątpliwie jest to jeden z większych sukcesów przemian zachodzących w polskim rolnictwie, a jego miarą jest wzrost wartości eksportu produktów rolniczych i żywności.

Benicjusz Głębocki

Jerzy BAŃSKI
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
jbanski@twarda.pan.pl

SUKCES GOSPODARCZY NA OBSZARACH WIEJSKICH

ECONOMIC SUCCESS ON RURAL AREAS

Zarys treści: Celem artykułu jest identyfikacja i charakterystyka obszarów sukcesu w skali ogólnej oraz wskazanie przykładów i czynników ożywienia gospodarczego na wsi. Obszary sukcesu identyfikowano na podstawie opracowanego wskaźnika poziomu rozwoju, salda migracji, zmian dochodów własnych budżetów gmin oraz zmian liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON. Największe ożywienie gospodarcze wystąpiło w ciągu ostatnich kilkunastu lat w gminach położonych w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich. Jest to związane z gwałtownym rozwojem budownictwa mieszkaniowego oraz lokalizacją drobnych zakładów produkcyjnych i usługowych działających przede wszystkim na potrzeby miasta. W miarę oddalania się od rdzenia (miasta) słabnie poziom rozwoju gmin. Wyjątek stanowią obszary posiadające własny potencjał rozwojowy (tereny nadmorskie i niektóre obszary górskie) lub takie, na których pojawiły się duże przedsięwzięcia gospodarcze. Okres ostatnich kilkunastu lat to dynamiczny rozwój podmiotów gospodarczych na wsi. Dotyczy to w pierwszej kolejności terenów ubogich, które dzięki nowym przedsięwzięciom będą stopniowo nadrabiać zaległości w stosunku do obszarów najzamożniejszych.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, sukces gospodarczy, działalność pozarolnicza

WSTĘP

Studia literatury z zakresu gospodarki przestrzennej oraz rozwoju regionalnego wskazują jednoznacznie, że badaczy interesuje bardziej poszukiwanie i diagnozowanie obszarów problemowych (zwanych też depresyjnymi) niż obszarów, które osiągnęły sukces gospodarczy. Wynika to prawdopodobnie z dwóch podstawowych faktów: łatwiejszej identyfikacji negatywnych zjawisk oraz przekonania, że obszary o niekorzystnych procesach gospodarczych i społecznych wymagają więcej uwagi. Również w działaniach Komisji Europejskiej zainteresowanie obszarami biedy (*Less Favoured Areas*) jest dużo większe niż regionami zamożnymi. Tymczasem, równie dużą uwagę należy przykładąć do obszarów zamożnych, które stanowią nie tylko wzór do naśladowania, ale także „pro-

mieniają” innowacjami na sąsiednie regiony. Dzięki sukcesom gospodarczym obszary takie cechuje na ogół wysoki poziom rozwoju.

Sukces jest pojmowany jako pomyślny wynik jakiegoś przedsięwzięcia. Obszar sukcesu będzie więc cechował pomyślny przebieg jakiegoś przedsięwzięcia wpływający na poprawę sytuacji gospodarczej i warunków życia. Wynikiem sukcesu będzie poprawa wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, dynamiczny wzrost dochodów budżetu gminy, rozwój nowego budownictwa mieszkaniowego, wzrost zamożności mieszkańców itp.

Celem artykułu jest wybór wskaźników, identyfikacja i charakterystyka obszarów sukcesu w skali ogólnej oraz wskazanie przykładów i czynników ożywienia gospodarczego na wsi.

POJĘCIE SUKCESU

Mając na uwadze identyfikację obszarów sukcesu na wsi, zagadnienie powodzenia gospodarczego rozpatrywać będziemy w odniesieniu do przestrzeni, a nie procesu „samego w sobie”. Biorąc pod uwagę skalę czasową sukces gospodarczy można rozpatrywać jako ciągły proces stałego rozwoju (o różnym natężeniu) jakiejś jednostki bądź też jako dynamiczny wzrost gospodarczy wywołany jednorazowym zjawiskiem (np. lokalizacja dużego przedsiębiorstwa). Korzystniejszym będzie ten pierwszy proces wskazujący na przemyślane postępowanie władz lokalnych oraz istnienie znacznego potencjału społecznego i gospodarczego. Z kolei druga forma sukcesu jest na ogół wynikiem zewnętrznej interwencji mającej charakter jednorazowego pobudzenia.

Zróznicowana też może być dynamika i wielkość sukcesu gospodarczego na wsi. Przykładem dużego sukcesu jest gwałtowny rozwój gospodarczy niektórych obszarów wiejskich położonych w sąsiedztwie dużych miast. Jest to przypadek wyjątkowy, bowiem tamtejszy sukces gospodarczy wynika zarówno z istniejącego potencjału społecznego i gospodarczego, jak i silnego parcia (wymuszającego rozwój) ze strony miasta. Na wsi położonej peryferyjnie trudno oczekiwać takich zmian, dlatego sukces gospodarczy ma tam inny wymiar, ale jego wpływ dla rozwoju lokalnego ma tak samo istotne znaczenie.

W przypadku identyfikacji sukcesów gospodarczych na wsi w skali szczegółowej można posłużyć się konkretnymi przykładami opisującymi wpływ jakiegoś przedsięwzięcia na rozwój lokalny. Trudniej natomiast identyfikować obszary sukcesu w skali całego kraju, gdy za jednostkę podstawową przyjmujemy na przykład gminę. W tym wypadku należy poszukiwać wskaźników, które bezpośrednio bądź pośrednio określą nam gminy reprezentujące przedmiot badań. Napotykamy tu jednak na kolejną trudność, a mianowicie brak właściwego zestawu cech, diagnozujących analizowane zjawisko. Cechy takie powinny być badane na przestrzeni co najmniej kilku lat.

IDENTYFIKACJA OBSZARÓW SUKCESU

Przez kolejne dziesięciolecia wieś polska podlegała przemianom społecznym i gospodarczym, które różnicowały ją przestrzennie w zakresie poziomu rozwoju ekonomicznego. Rozpatrując zagadnienie w skali gmin mamy do czynienia z mozaiką obszarów o różnej zamożności. Aby ją pokazać, opracowano wskaźnik rozwoju gmin. Wykorzystano do tego celu 7 cech diagnostycznych wyznaczonych na podstawie danych statystycznych BDR z 2003 r. Należały do nich:

- A) podmioty w systemie REGON na 1000 osób w wieku produkcyjnym,
- B) dochody własne budżetu gminy na 1000 osób,
- C) dochody z PIT na 1000 osób w wieku produkcyjnym,
- D) wydatki inwestycyjne gmin na 1000 osób,
- E) mieszkania oddane do użytku na 1000 osób,
- F) stowarzyszenia społeczne na 1000 osób,
- G) stopa bezrobocia.

Na wstępie przyjęto założenie, że wszystkie one będą równorzędne z punktu widzenia ich wpływu na wartość wskaźnika. Następnie znormalizowano wybrane mierniki, co umożliwiło ich porównywalność.

Tabela 1. Standaryzacja cech diagnostycznych

cecha	1	2	3	4	5
A	< 80	80–94	94–110	110–136	> 136
B	< 400000	400000–500000	500000–600000	600000–700000	> 700000
C	< 130000	130000–150000	150000–180000	180000–250000	> 250000
D	< 200000	200000–300000	300000–400000	400000–500000	> 500000
E	< 0,9	0,9–2,0	2,0–3,4	3,4–5,6	> 5,6
F	< 1,1	1,1–1,4	1,4–1,7	1,7–2,1	> 2,1
G	> 27	22–27	19–22	15–19	< 15

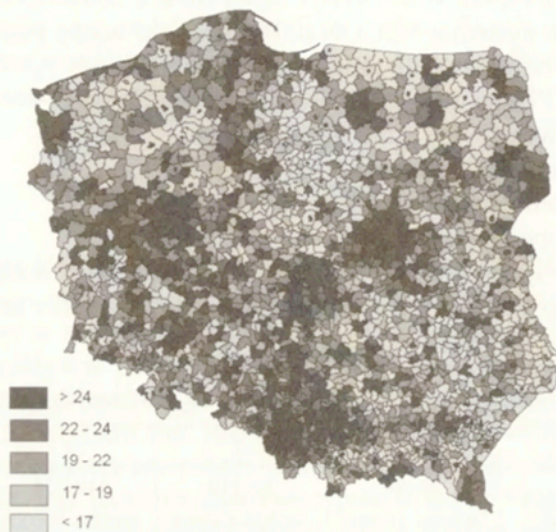
W każdej z cech wyróżniono 5 przedziałów klasowych (w środkowym – 3, znajdowała się przeciętna wartość dla poszczególnych mierników), którym przyporządkowano odpowiednią wartość od 1 do 5. W ten sposób gminy zostały określone 7-cyfrowym kodem (np. 1,2,1,3,2,1,5). Po zsumowaniu liczb zawartych w kodzie uzyskano wskaźnik (minimum 7 pkt, maksimum 35 pkt) poziomu rozwoju (W_p) gminy.

$$W_p = \sum_{j=1}^7 a_{ij},$$

gdzie: a_{ij} – znormalizowana wartość cechy j ($j = 1, 2, \dots, 7$) dla jednostki i .

Efektom jest mapa przedstawiająca przestrzenne zróżnicowanie gmin pod względem poziomu rozwoju gospodarczego (ryc. 1). Przeciętna wartość wskaź-

nika dla wszystkich jednostek administracyjnych (gmin wiejskich, miejskich, miejsko-wiejskich) wyniosła 20,5 pkt., i różniła się bardzo nieznacznie od wartości średniej dla gmin wiejskich – 19 pkt. Wśród gmin wiejskich najwyższe wartości wskaźnika uzyskały: Ożarówce (35 pkt.), Kleszczów i Rzgów (po 34 pkt.) oraz Zielonki, Izabelin, Goczałkowice-Zdrój (po 33 pkt.). Najniższe zaś wartości miał współczynnik w gminach: Budry (8 pkt.) oraz Wąpielsk, Brzeźno, Świdwin (po 9 pkt.).

Ryc. 1. Wskaźnik rozwoju gmin, 2003
Commune development index, 2003

Analiza obrazu kartograficznego wyraźnie wskazuje, że najzamożniejsze obszary znajdują się przede wszystkim w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich (Warszawa, Poznań, Kraków, Łódź, Trójmiasto, miasta Górnego Śląska), gdzie tworzą zwarte kompleksy kilkunastu, kilkudziesięciu gmin. Mniejsze grupy zamożnych gmin występują w sąsiedztwie Wrocławia, Szczecina, Białegostoku, Olsztyna, Torunia-Bydgoszczy, Lubina i Rzeszowa. Miasta te odgrywają rolę biegunów rozwoju promieniujących na sąsiadujące z nimi obszary wiejskie. Istotną rolę w rozwoju tych obszarów odgrywa ludność napływająca z miast, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

Jeżeli zatem przyjmiemy, że gminy które mają wysoki wskaźnik rozwoju osiągnęły go w wyniku sukcesu gospodarczego, możemy wskazać na mapie Polski kilka dużych obszarów sukcesu. Największym jest obszar wielkopolski obejmujący gminy wokół Poznania, z tym że większość z nich leży na zachód od Poznania aż po Zieloną Górę i Gorzów Wlkp. Drugi pod względem wielkości obszar śląsko-krakowski tworzą gminy w sąsiedztwie Krakowa i Częstochowy

wraz z gminami Górnego Śląska. Podobną wielkość ma obszar warszawsko-łódzki rozciągnięty wąskim pasem słabiej rozwiniętych gmin w rejonie Skierniewic i Łowicza. Duży obszar zamożnych gmin występuje w sąsiedztwie Trójmiasta i ciągnie się na południe aż po Bydgoszcz i Toruń. Pozostałe obszary – białowieski, łomżyński, warmiński, szczeciński i bieszczadzki zajmują znacznie mniejszą powierzchnię.

Znamiennym jest fakt, że tereny charakteryzujące się najwyższym wskaźnikiem rozwoju otacza pierścień nieznacznie słabiej rozwiniętych gmin, a dopiero dalej występują obszary biedy.

Czynniki rozwoju na wymienionych obszarach miały różne podłoże i były zróżnicowane. W przypadku obszarów warszawsko-łódzkiego i śląsko-krakowskiego najważniejsze znaczenie miała lokalizacja gmin w sąsiedztwie rozrastających się aglomeracji miejskich, pobudzających rozwój mieszkalnictwa, a także zapewniających pracę oraz zbyt wszelkiego rodzaju produktów i usług wytworzonych na terenach wiejskich. W rejonie wielkopolskim rozwój generował nie tylko Poznań, ale także gęsta sieć mniejszych miast. Istotne znaczenie dla rozwoju tego obszaru miała też dobra kondycja gospodarstw rolnych. Z kolei mniejszy i słabiej zaznaczony region łomżyński (który do niedawna był raczej obszarem biedy) rozwija się przede wszystkim dzięki mleczarstwu oraz prawdopodobnie dzięki dużej grupie robotników czasowo zatrudnionych na zachodzie Europy.

Zróżnicowanie przestrzenne gmin pod względem poziomu rozwoju gospodarczego jest ujęciem statycznym ukazującym stan w 2003 r. O wiele ciekawszym byłoby porównanie zmian tego wskaźnika w okresie kilku lub kilkunastu lat. Podstawową barierą utrudniającą takie porównania jest niejednolita baza danych statystycznych. Co prawda od 1994 r. GUS stara się gromadzić w Banku Danych Regionalnych spójne materiały statystyczne, ale w przypadku wielu cech są one nadal nieporównywalne. Dlatego też, obszary o korzystnych procesach społecznych i gospodarczych identyfikowano na podstawie najprostszych mierników.

Przyjmijmy, że cechami znamionującymi obszary sukcesu są: dodatni bilans migracyjny, rosnące dochody budżetów gmin oraz rozwój nowych podmiotów gospodarczych. Obszary, które osiągają sukces gospodarczy, będą charakteryzowały się stabilną sytuacją demograficzną, a nawet mogą „zasysać” ludność z obszarów sąsiednich wabioną większymi dochodami i korzystniejszymi warunkami życia. Skoro rosną dochody ludności nieuniknionym jest rozwój nowych podmiotów gospodarczych, a także powiększanie się „kiesy” gminy, co z kolei napędza inwestycje komunalne, w tym tak potrzebny rozwój infrastruktury społecznej i technicznej.

W całym okresie powojennym obserwować można proces przepływu ludności głównie na linii wieś–miasto. Najsilniejsze wewnętrzne ruchy migracyjne trwały do końca lat siedemdziesiątych. Później, w wyniku recesji gospodarczej

i niekorzystnej sytuacji w budownictwie mieszkaniowym oraz bezrobocia, dynamika migracji osłabła. Tym niemniej na przestrzeni ostatnich lat obserwować można dalszy proces koncentracji ludności, tj. odpływu z terenów peryferyjnych na obszary rdzeniowe (*Aktualizacja...* 2002). Towarzyszy temu jednak nabierający dynamiki proces dekoncentracji ludności na obszarach rdzeniowych polegający na odpływie mieszkańców dużych aglomeracji miejskich na obszary podmiejskie. Dzięki temu od końca lat dziewięćdziesiątych napływ ludności miejskiej na obszary wiejskie jest większy niż napływ ludności wiejskiej do miast (Bański 2004). Wynika to przede wszystkim z rosnącej zamożności mieszkańców miast, dużo niższych kosztów gruntów budowlanych na terenach wiejskich oraz chęci odpoczynku od zgiełku miasta.

Napływająca na wieś ludność zasiedla głównie tereny podmiejskie (ryc. 2), które do niedawna użytkowane były przez rolnictwo. Budzi to pewne sytuacje konfliktowe, między innymi w zakresie zagospodarowania gruntów, ale proces zmian kierunku użytkowania ziemi jest nieunikniony i nieodwracalny. Powstają nowe osiedla domów jednorodzinnych, które niestety w większości zakłócają

Ryc. 2. Liczba pozwoleń na budowę wg sołectw wydanych w latach 1990–2002 w sąsiedztwie Płocka (materiał udostępniony przez D. Świątka, IGiPZ PAN)

Number of building permissions granted per village in the years 1990–2002 in Płock neighborhood (material provided by D. Świątek, IGiPZ PAN)

sielski charakter krajobrazu wiejskiego. Należy to zaliczyć do kosztów rozwoju terenów podmiejskich.

Rozwojowi budownictwa mieszkaniowego towarzyszy rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, handlu oraz usług. Wszystko to sprawia, że wśród obszarów wiejskich, za największego beneficjenta okresu transformacji należy uznać tereny w sąsiedztwie dużych i średnich miast. Potwierdza to również analiza zmian dochodów własnych gmin (ryc. 3).

Ryc. 3. Gminy, w których dochody własne wzrosły w latach 1995–2003 ponad przeciętną (średni wzrost dochodu własnego gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w liczbach bezwzględnych wyniósł 260%)

Communes in which local authority income increased above average in years 1995–2003 (average increase of local authority income in rural and urban-rural communes in total numbers equalled 260%)

Wzrost dochodu własnego gminy¹ jest istotnym miernikiem jej rozwoju, a ponadprzeciętny przyrost dochodów może świadczyć o powodzeniu gospodarczym jednostki. Analiza dochodów własnych gmin (z wyłączeniem obszarów miejskich) w latach 1995–2003 wskazuje, że najkorzystniejsze zmiany miały miejsce w sąsiedztwie aglomeracji miejskich (Warszawa, Łódź, Poznań, Trójmiasto, Toruń-Bydgoszcz, Białystok, Wrocław, Kraków). Poza obszarami sąsiadującymi z dużymi aglomeracjami duże wzrosty dochodów budżetowych gmin

¹ Na dochód własny składają się wpływy z podatków (np. rolnego, leśnego, od środków transportu), wpływy z opłat (np. skarbowej, eksploatacyjnej), udziały w podatkach stanowiących dochód państwa, dochody z majątku gminy, odsetki bankowe oraz dochody zakładów pomocniczych i jednostek budżetowych gminy.

wystąpiły na obszarze karpackim, nadmorskim wraz z Pojezierzem Kaszubskim, Pojezierzu Pomorskim oraz w gminach położonych wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych, tj. Warszawa-Kraków, Warszawa-Katowice, Słubice-Bobrowniki oraz Zgorzelec-Przemysł.

Analiza głównych elementów struktury dochodów własnych gmin w latach 1995 i 2003¹ wskazuje, że zmiany wysokości dochodów dokonały się przede wszystkim poprzez wzrost wpływów z podatku od nieruchomości (tab. 2). Prócz samego wzrostu wysokości podatku, szczególnie na obszarach sukcesu musiał też nastąpić wyraźny wzrost liczby nieruchomości, co jest potwierdzeniem ożywienia gospodarczego.

Odmiennie wygląda obraz gmin charakteryzujących się największym przyrostem prywatnych podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON. Trzeba tu jednak dodać, że wśród nich najwięcej było takich, które w punkcie wyjścia (1995 r.) miały niedużą liczbę podmiotów i nawet niewielki

Tabela 2. Struktura wybranych elementów dochodu własnego gmin w 1995 r. i 2003 r. (patrz przypis 2)

Gminy		Podatek rolny	Podatek od nieruchomości	Podatek od środków transportu	Wpływy z innych lokalnych opłat	Udziały w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa
Smoldzino (pomorskie)	1995	15,9	19,9	7,6	0	56,6
	2003	20,1	48,7	1,2	1,0	31,0
Michałowice (podlaskie)	1995	13,1	29,5	5,5	0,2	51,5
	2003	3,4	87,5	0,3	1,9	6,8
Wieluń (wielkopolskie)	1995	5,4	44,6	12,2	0,9	36,9
	2003	3,4	50,4	7,5	3,4	35,4
Gromadka (dolnośląskie)	1995	9,4	28,9	6,9	0	53,8
	2003	3,4	74,2	1,6	0,9	19,9
Lutowiska (podkarpackie)	1995	3,3	34,2	11,2	2,1	49,4
	2003	13,4	59,7	1,1	0,5	25,5
Sobków (świętokrzyskie)	1995	12,5	18,6	8,4	0	60,5
	2003	13,9	52,4	1,7	1,5	30,6
Łochów (mazowieckie)	1995	4,7	31,3	11,2	0	52,8
	2003	2,3	43,6	3,8	1,9	48,3

Źródło: Bank Danych Regionalnych GUS 1995, 2003.

¹ Z uwagi na ograniczoną porównywalność danych z lat 1995 i 2003 oraz liczne błędy (suma wszystkich elementów struktury dochodów własnych jest różna od wysokości dochodu własnego) zdecydowano, że porównania obejmą: podatek rolny, podatek od nieruchomości, podatek od środków transportu, wpływy z innych opłat lokalnych oraz udziały w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa. Sumę wszystkich wymienionych dochodów uznano za 100%.

jej wzrost skutkował wysokim wskaźnikiem przyrostu podmiotów. Z kolei gminy, w których od dawna było dużo podmiotów gospodarczych, na ogół nie charakteryzuje wysoki współczynnik wzrostu. Pomimo tych zastrzeżeń gminy o ponadprzeciętnym wzroście liczby podmiotów gospodarczych można określić obszarami sukcesu, bowiem dynamika korzystnych zmian była tam największa.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt dużego wzrostu liczby podmiotów gospodarczych na terenach uznawanych za słabo rozwinięte gospodarczo m.in. Pomorze Środkowe, północno-wschodnia część Polski, Lubelszczyzna (ryc. 4). Świadczy to o nadrabianiu zaległości społeczno-gospodarczych przez te regiony, co kłóci się z opinią o „dywersyfikacji przestrzeni” w okresie ostatnich kilkunastu lat. Można zatem na obszarach popegeerowskich i w gminach „Ściany Wschodniej” odnaleźć pewne symptomy sukcesu gospodarczego, jakim bez wątplenia jest rozwój działalności pozarolniczej.

Ryc. 4. Gminy o ponadprzeciętnym wzroście liczby prywatnych podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON w latach 1995–2003 (przeciętny przyrost 118%)

Communes with above average increase of numbers of private enterprises registered in the REGON system in the years 1995–2003 (average increase 118%)

TWÓRCY SUKCESU GOSPODARCZEGO – NA PRZYKŁADZIE BADAŃ AGRINPOL

O sukcesie gospodarczym na jakimś obszarze wiejskim decydować będą przede wszystkim podejmowane działalności pozarolnicze, nierzadko towarzyszące produkcji rolnej. Działalności takie są tematem badań realizowanych przez Fundację Fundusz Współpracy (*Przykłady...2001*). Mają one na celu poszukiwanie

i promowanie przykładów przedsięwzięć pozarolniczych na wsi, realizowanych na ogół przez właścicieli gospodarstw rolnych. Umożliwiają one osiąganie wyższych dochodów przez gospodarstwa rolne, likwidują nadmiar rąk do pracy, stanowią przykład do naśladowania oraz aktywizują społecznie i gospodarczo mieszkańców wsi.

W wyniku przeprowadzonych badań ankietowych w 2001 r. Fundacja w ramach programu *Agrinpol* zebrała bogaty materiał (przebadano 1076 gospodarstw rolnych z dodatkową działalnością pozarolniczą, z różnych obszarów kraju), który może być podstawą do analizy czynników stymulujących sukcesy gospodarcze na wsi.

Działalność pozarolniczą podejmują przede wszystkim rolnicy w średnim wieku. Z danych *Agrinpol* wynika, że około 45% przedsiębiorców było w wieku 35–45 lat, a kolejne 30% w wieku 45–55. Może to tylko potwierdzać fakt, że działalnością pozarolniczą zainteresowani są młodszy właściciele gospodarstw, którzy dopiero kreują swoją przyszłość (trzeba mieć na uwadze fakt, że niewielu jest właścicieli gospodarstw rolnych, którzy nie osiągnęli 30 lat). Bierność charakteryzuje najstarsze grupy wiekowe rolników, co nie może budzić zdziwienia.

Na poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodów decydują się na ogół rolnicy dobrze wykształceni (wśród badanych połowa miała wykształcenie średnie lub wyższe), którzy lepiej poruszają się w zawiłościach gospodarki rynkowej. Wśród badanej grupy około 15% rolników podjęło inicjatywę gospodarczą jeszcze przed 1989 r. Największa grupa, bo ponad połowa, rozpoczęła swoje przedsięwzięcia w latach 1990–1995, kiedy to rolnictwo dotknął największy kryzys. W ciągu kolejnych sześciu lat działalność gospodarczą podjęło już tylko 30% badanych, co jest wynikiem stopniowego wypełniania „niszy gospodarczej” na wsi. Obecnie podjęcie nowej inicjatywy, wobec nasycenia rynku różnorodnymi podmiotami, wydaje się dużo trudniejsze i wymaga dobrego pomysłu i większych środków inwestycyjnych.

Wśród motywów podejmowania pozarolniczej działalności gospodarczej najważniejszą rolę odgrywała poprawa warunków życiowych rodziny, na co zwróciła uwagę ponad połowa respondentów. Na drugim miejscu znalazł się brak opłacalności produkcji rolnej – 31% badanych. Kolejne motywy miały już znacznie mniejszą rolę i znalazły się wśród nich: chęć zapewnienia pracy członkom rodziny, niepełne wykorzystanie mocy produkcyjnych gospodarstwa, tradycje rodzinne i inne.

Wśród rodzajów działalności rolnicy najpowszechniej zajmują się obsługą rolnictwa (21% podmiotów), usługami turystycznymi (16%), handlem detalicznym (12%), usługami transportowymi (10%), usługami naprawczymi i przetwórstwem drewna (po 8%). Widać z tego, że działalność jest różnorodna, ale przy tym uzupełnia ona tylko działalność rolniczą. Zarówno obsługa rolnictwa, usługi turystyczne, jak i handel detaliczny to przedsięwzięcia drobnoskalowe nie wymagające dużych inwestycji. Potwierdza to skala przedsięwzięć wyrażo-

na w liczbie zatrudnionych osób w poszczególnych firmach. Ponad połowa z nich zatrudnia od 2 do 5 osób i są to na ogół członkowie rodziny. Znalazły się też wśród ankietowanych przedsiębiorstwa liczące ponad 50 zatrudnionych, ale stanowiły one zaledwie 1,5% firm. Ich rola jest jednak bardzo ważna, bowiem są to przedsięwzięcia, które liczą się nawet w skali powiatowej.

O drobnoskalowej działalności podejmowanej przez właścicieli gospodarstw rolnych świadczy również sposób finansowania przedsięwzięcia. Zdecydowana większość rolników koszty przedsięwzięcia pokrywa z własnych środków, co na pewno niekorzystnie wpływa na działalność rolniczą, która siłą rzeczy nie jest odpowiednio doinwestowana. Zaledwie 9% rolników sięgnęło po kredyt bankowy (*Przykłady... 2001*).

Wbrew obiegowym opiniom o braku kwalifikacji i umiejętności do podejmowania przez polskiego rolnika różnorodnych przedsięwzięć aż 32% badanych nie miało wzorców i fachowego doradztwa co do podejmowanej działalności. Co prawda badanych można uznać za elitarną grupę rolników, tym niemniej wyniki badań świadczą o potencjale społecznym tkwiącym w naszym rolnictwie. Wzmacnia go optymizm – około 65% rolników-przedsiębiorców nie widzi żadnych trudności związanych z prowadzeniem firmy i tak samo liczna grupa zamierza modernizować i rozwijać swoją działalność¹. Pozostali zwracają uwagę na wysokie koszty prowadzenia firmy (podatki i ubezpieczenia społeczne) i ewentualnych kredytów oraz kłopoty ze zbyciem towaru lub usług na rynku lokalnym. Znamiennym jest też fakt, iż działalność pozarolnicza nie przeszkadza w planach dotyczących podstawowej funkcji gospodarstwa – około 65% badanych chce utrzymać lub rozwijać produkcję rolną, a tylko około 11% zamierza ją ograniczyć lub zaniechać.

WNIOSKI

Obszary wiejskie pełne są jednostkowych przykładów sukcesu gospodarczego. Trudniej natomiast wskazać regiony sukcesu gospodarczego w skali całego kraju. Rozważania w niniejszym artykule pozwalają wysnuć kilka wniosków. Po pierwsze – największe ożywienie gospodarcze wystąpiło w ciągu ostatnich kilkunastu lat w gminach położonych w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich. Jest to związane z gwałtownym rozwojem budownictwa mieszkaniowego oraz lokalizacją drobnych zakładów produkcyjnych i usługowych działających przede wszystkim na potrzeby miasta. Po drugie – w miarę oddalania się od rdzenia (miasta) słabnie poziom rozwoju gmin. Wyjątek stanowią obszary posiadające własny potencjał rozwojowy. Przykładem mogą być tereny nadmorskie i niektóre obszary górskie i pojezierne o wyraźnym wzmocnieniu funkcji turystycznej

¹ Wśród badanej grupy 1076 rolników-przedsiębiorców tylko 5 zamierzało zrezygnować z prowadzenia firmy.

lub zespoły gmin, w których pojawiły się nowe inwestycje. Po trzecie – okres ostatnich kilkunastu lat to dynamiczny rozwój podmiotów gospodarczych na wsi. Dotyczy to w pierwszej kolejności terenów ubogich, które dzięki nowym działalnością będą stopniowo nadrabiać zaległości w stosunku do obszarów najzamożniejszych.

Twórcą sukcesu gospodarczego na terenach peryferyjnych jest głównie rolnik-przedsiębiorca, który podejmie ryzyko nowych inwestycji. Dotychczasowe doświadczenia wskazują, że łączenie działalności pozarolniczej z prowadzeniem gospodarstwa rolnego przynosi prawie wyłącznie korzyści. Liczy się dobry pomysł i konsekwentna jego realizacja.

Obszary wzrostu gospodarczego na wsi są bardzo ważnym polem badawczym nie docenianym przez środowisko naukowe geografów wsi. Literatura na ten temat jest bardzo uboga i porusza to zagadnienie „przy okazji”. Warto zatem podjąć szczegółowe badania tej problematyki, a przykłady sukcesów na wsi rekomendować jako wzór do naśladowania.

LITERATURA

Aktualizacja raportu o stanie zagospodarowania przestrzennego kraju, 2002, IGiPZ PAN, Warszawa, maszynopis.

Bański J., 2004, *Procesy ludnościowe na obszarach wiejskich*, [w:] J.Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 21–38.

Przykłady przedsięwzięć pozarolniczych na obszarach wiejskich, 2001, Baza danych AGRINPOL, Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań.

SUMMARY

The present paper aims at choosing indexes, identifying and characterizing the success areas in general scale, as well as giving the examples and determining the key factors behind economic recovery in some rural areas. The success areas were identified on the basis of the established economic growth indicator, migration balance, fluctuations in the own revenues of gminas, as well as changes in the number of economic entities registered in the Regon system. In recent years the significant economic recovery has been observed in the areas situated in the neighborhood of large urban agglomerations. To a large extent it is related with remarkable development of housing construction and emerging small production plants as well as service centers satisfying the needs of the cities and towns. The further away from the core of agglomerations that is in more peripheral regions, the lower level of the gmina development can be noticed. The exceptions are the rural areas having their own developmental potential (such as the mountain areas) or the areas with large-scale business investments. Over the last dozen years there has been substantial development of the economic entities in the rural areas. In the first place it applies to the poorer areas, which, due to new major investments, will be able to catch up with the well-developed wealthier areas.

Jan FALKOWSKI*, Paweł SZAMETA**

*Instytut Geografii i

**Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

87-100 Toruń, ul. Danielewskiego 6

alk@geo.uni.torun.pl; pawels@proksen.pl

SUKCESY I NIEPOWODZENIA W ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH W LATACH 1989–2004 NA WYBRANYCH PRZYKŁADACH PÓLNOCEJ POLSKI

**SUCCESSES AND FAILURES IN THE DEVELOPMENT OF RURAL
AREAS OVER THE YEARS 1989–2004 IN SELECTED AREAS
OF NORTH POLAND**

Zarys treści: Autorzy dokonują analizy sukcesów i niepowodzeń w rozwoju obszarów wiejskich w okresie transformacji systemowej w latach 1989–2004. Szczegółowej analizie poddano wybrane gminy wiejskie trzech województw: kujawsko-pomorskiego, pomorskiego i warmińsko-mazurskiego, w których wcześniej prowadzono badania. Przedstawiono konsekwencje sukcesów i niepowodzeń w gminach oraz określono przyczyny tych zjawisk. W podsumowaniu zawarto opinię o możliwościach ukierunkowania niepowodzeń na szanse prawidłowego rozwoju obszarów wiejskich, czyli osiągnięcia zamierzonych sukcesów w sferze ekologicznej, społecznej, gospodarczej i infrastrukturalnej.

Słowa kluczowe: sukcesy, niepowodzenia, transformacja, obszary wiejskie

PRZEMIANY OBSZARÓW WIEJSKICH W OKRESIE 1988–2004

W okresie realnego socjalizmu głównymi czynnikami rozwoju regionów były inwestycje państwowe, przede wszystkim przemysłowe, których lokalizacja nie uwzględniała najczęściej rachunku ekonomicznego. W efekcie następowała nadmierna koncentracja przemysłu w pewnych regionach, co w połączeniu z monofunkcyjnością rzutowało na powstanie późniejszych problemów w postaci bezrobocia strukturalnego, które należy zidentyfikować jako jedno z ważniejszych niepowodzeń zachodzących przemian. Inwestycje te były realizowane bez poszanowania dla środowiska naturalnego, czego wynikiem była jego nadmierne eksploatacja i degradacja. W procesie transformacji systemowej szczególnym wyzwaniem była (i nadal pozostaje) restrukturyzacja obszarów wiejskich. Zmiana systemu politycznego i gospodarczego, jaka dokonana się w Polsce na

przełomie lat 90. wiązała się z nagłą zmianą ogólnych warunków życia ludności, funkcjonowania gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw. Rewolucyjne zmiany nie oznaczają jednak całkowitego zerwania z przeszłością, a dziedzictwo realnego socjalizmu wciąż widoczne jest w gospodarce poszczególnych regionów. Objawia się to szczególnie dysproporcją w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną niektórych obszarów, zanieczyszczeniem środowiska, niedorozwojem przedsiębiorczości, problemami społecznymi. Problemy te dotyczą zwłaszcza gmin typowo rolniczych, oddalonych od większych ośrodków miejskich, niektórych przygranicznych, czyli tzw. peryferyjnych.

Transformacja systemowa oraz radykalne zmiany w zakresie struktury własności umożliwiły rozbudowanie sektora przedsiębiorstw prywatnych zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, w zakresie wzrastającej liczby podmiotów handlowo-usługowych i innych (np. finansowych, prawnych itp.), zaspokajających rosnące potrzeby lokalnej społeczności, jest pozytywnym efektem przemian. Trzeba podkreślić, iż właśnie oddolna przedsiębiorczość prywatna w znacznej mierze łagodziła trudności procesu transformacji ustrojowej i restrukturyzacji gospodarki, m.in. poprzez tworzenie nowych miejsc pracy i źródeł dochodu dla gmin i ich mieszkańców.

Podstawowym celem strategicznym przemian ustrojowych w Polsce od 1989 r. było przede wszystkim utworzenie efektywnie funkcjonującej gospodarki rynkowej. Tylko dynamiczny wzrost gospodarczy mógł przyczynić się do zmniejszania dystansu cywilizacyjnego dzielącego Polskę od wysoko rozwiniętych krajów Europy i świata. Sam wzrost efektywności systemu gospodarczego Polski nie pozwoliłby niestety na przełamanie dysproporcji, prawdopodobnie nawet w ciągu najbliższego półwiecza. Szansą dla Polski na szybsze nadrobienie dzielącego dystansu w poziomie rozwoju i standardach życia społeczeństwa jest integracja w ramach struktur Unii Europejskiej oraz środki z budżetu Unii przeznaczone na rozwój lokalny.

Niewątpliwym sukcesem okresu transformacji systemowej i lat kolejnych są zmiany jakościowe i ilościowe w sposobach gospodarowania na obszarach wiejskich. Ma to szczególne znaczenie w aspekcie zacierania się funkcji typowo miejskich i wiejskich oraz jakże pożądanej wielofunkcyjności wsi polskiej (Czapiewski 2004). Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich przyczynił się niestety nie tylko do bardziej wszechstronnego ich rozwoju społeczno-gospodarczego, ale także w coraz większym zakresie do degradacji środowiska naturalnego. Dlatego też dalszy rozwój obszarów wiejskich powinien następować w oparciu o zasady racjonalnego wykorzystania zasobów środowiska, ich ochrony i kształtowania. Koncepcją uwzględniającą te zasady jest strategia zrównoważonego rozwoju. W odniesieniu do inwestycji realizowanych przy udziale finansowym funduszy strukturalnych lub innych (środki FOS oraz inne źródła zewnętrzne, m.in. Norweski mechanizm finansowy, Mechanizm finansowy

wy Europejskiego Obszaru Gospodarczego – EOG) wymagany jest neutralny bądź pozytywny wpływ inwestycji na środowisko i potwierdzenie tego w studium wykonalności inwestycji czy poprzez raport oddziaływania na środowisko.

Efektom zachodzących w Polsce przemian było powstawanie obszarów cechujących się nawarstwianiem problemów o różnym charakterze, tj. przestrzennych, gospodarczych, społecznych czy środowiskowych (niszczące obiekty po PGR, zakładach przemysłowych, jednostkach wojskowych, niszczone budynki zabytkowe, zły stan infrastruktury, rosnące bezrobocie, niski poziom przedsiębiorczości, niskie kwalifikacje zawodowe, niski poziom wykształcenia, przestępczość, alkoholizm oraz inne patologie społeczne). W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się gminy, których byt ekonomiczny opierał się niekiedy na funkcjonowaniu jednego zakładu przemysłowego (często w sąsiadującym ośrodku miejskim). Upadek takiego podmiotu rzutował również na byt mieszkańców okolicznych obszarów wiejskich, znajdujących w nim zatrudnienie. Obszary wiejskie funkcjonują w powiązaniu z obszarami miejskimi. Można zaobserwować, że im większy ośrodek miejski, tym głębiej na tereny wiejskie sięgają procesy industrializacji (Bański 2004). Gminy wiejskie działają w interakcji z ośrodkami miejskimi, a problemy dotyczące jeden z tych obszarów rzutują na sytuację drugiego. Tylko zintegrowane podejście do tego problemu, obejmujące szereg działań w różnych aspektach funkcjonowania miasta i wsi może przyczynić się do realnej poprawy sytuacji. Szansą na przezwyciężenie wielu problemów wiejskich jest spojrzenie na nie poprzez szerszy pryzmat, tj. w powiązaniu z oddziałyującym ośrodkiem miejskim (Szameta 2005).

Jako znaczący sukces w zakresie przemian obszarów wiejskich należy bez wątpienia wymienić zdynamizowanie tempa zmian poprzez wykorzystanie programów przedakcesyjnych (PHARE, SAPARD, ISPA), które pod względem ilości przekazywanych środków stanowią największą bezzwrotną pomoc dla Polski. Warto zauważyć, iż wcześniejsze rozszerzanie Unii Europejskiej nie uwzględniało podobnych form wsparcia. To właśnie dzięki nim gminy mogą łatwiej podejmować inwestycje w zakresie budowy sieci wodno-kanalizacyjnych, oczyszczalni ścieków, rozbudowy sieci komunikacyjnych czy infrastruktury społecznej. Są to oczywiście tylko przykłady zastosowań funduszy przedakcesyjnych, ale zasięg ich zastosowania jest znacznie szerszy.

Integracja ze strukturami unijnymi stworzyła nowe możliwości rozwoju, a przede wszystkim finansowania inwestycji pobudzających rozwój lokalny poprzez możliwość skorzystania z dofinansowania tego typu programów z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego (ZPORR), w ramach którego samorządy aplikują o środki na aktywizację terenu gminy wielokrotnie przekraczające dostępną pulę dla danego obszaru. Świadczy to o zrozumieniu konieczności dokonania zmian oraz gotowości samorządów do absorpcji środków z budżetu Unii Europejskiej i innych.

Sukcesem jest z całą pewnością zmiana świadomości samorządów i mieszkańców gmin wiejskich i położenie większego nacisku na wspomnianą już ochronę środowiska oraz tworzenie np. gospodarstw ekologicznych, biodynamicznych, agroturystycznych itp. Polska wieś ma szansę stać się zapleczem żywnościowym dla pozostałych krajów Unii Europejskiej. Zmiany jakościowe, jakie zaszły w obszarze produkcji rolnej, niewątpliwie sprzyjają rozwojowi w tym zakresie. Wymagane są jednak dalsze inwestycje poprawiające i zachowujące stan środowiska naturalnego oraz jakość i innowacyjność produkcji rolniczej.

SUKCESY I NIEPOWODZENIA TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH

Oceniając szanse i niepowodzenia transformacji systemowej obszarów wiejskich Polski w latach 1989–2004, należy zwrócić uwagę na dwie kwestie, a mianowicie uwarunkowania (możliwości) lokalizacyjne poszczególnych jednostek administracyjnych i konsekwencje procesu przemian.

Analiza uwarunkowań sukcesów transformacji uwzględnia takie aspekty, jak:

- położenie geograficzno-ekonomiczne,
- uwarunkowania środowiska naturalnego,
- jakość środowiska,
- dotychczasowy poziom rozwoju infrastruktury,
- aktywność i efektywność samorządu lokalnego,
- aktywność i przedsiębiorczość społeczności lokalnej.

Powyżej wyszczególnione uwarunkowania powodują określone, pozytywne bądź negatywne konsekwencje procesu przemian na obszarach wiejskich. Konsekwencje te wyrażają się w następujących sferach:

- 1) przyrodniczo-ekologicznej,
- 2) społecznej,
- 3) ekonomicznej,
- 4) infrastrukturalnej.

Analizując dokonania samorządów lokalnych (ryc. 1.) można stwierdzić, że do najlepiej rozwijających się obszarów wiejskich należą gminy położone w regionach: Wielkopolski (zwłaszcza strefa podmiejska Poznania), Mazowska (sąsiedztwo aglomeracji Warszawy), Dolnego Śląska, Górnego Śląska oraz wsie w sąsiedztwie aglomeracji Trójmiasta. Potwierdza to wpływ silnie zurbanizowanych centrów kraju na obszary wiejskie. Ponadto można zaobserwować rozwój obszarów wiejskich położonych wzdłuż wybrzeża Morza Bałtyckiego (w gminach Pobrzeża Południowobałtyckiego, jak np. na Wybrzeżu Trzebiatowskim i Słowińskim), w niektórych gminach Pojezierza Pomorskiego i Mazurskiego, co wskazuje na wykorzystanie społeczno-ekonomicznego potencjału gmin o atrakcyjnych walorach dla rozwoju rekreacji i turystyki. Pozytywne oddzia-

ływanie uwarunkowań lokalizacyjnych uwidacznia się także w gminach podgórskich i górskich Sudetów i Karpat oraz Gór Świętokrzyskich. Sukcesy przemian widoczne są w przypadku gmin łączących położenie geograficzno-ekonomiczne i walory środowiskowe z działalnością gospodarczą, jak np.: gmina Kleczew (przemysł wydobywczy), Białe Błota i Osielsko (handel i usługi, zaplecze logistyczne Bydgoszczy), Kołbaskowo i Puńsk (transport i handel przygraniczny).

Uwarunkowania lokalizacyjne gmin wiejskich mogą wywoływać nie tylko pozytywne, ale też negatywne konsekwencje przemian rozwojowych. Mogą one wynikać z uwarunkowań przyrodniczych, społeczno-ekonomicznych i administracyjnych. W nawiązaniu do „Złotej Setki” samorządów 2003 i 2004 można zaobserwować, że do obszarów o negatywnych tendencjach należy zaliczyć

Ryc. 1. Złota Setka samorządów (inwestujących) wg danych z 2003 i 2004 r
1 – Pozostałe gminy Złotej Setki, 2 – Pierwsza dziesiątka, 3 – Złota Dwunastka miast – powiatów grodzkich

The Golden Hundred of (investing) Communes, data 2003 and 2004
1 – The remaining communes of Golden Hundred list, 2 – The top ten communes,
3 – The Golden Twelve of towns – urban counties

przede wszystkim wschodnie Mazury, Suwalszczyznę, Lubelszczyznę oraz Pomorze Środkowo-Zachodnie (byłe województwa: koszalińskie, słupskie i pilskie).

SUKCESY I ICH KONSEKWENCJE W ROZWOJU WYBRANYCH OBSZARÓW WIEJSKICH POLSKI PÓŁNOCNEJ

Do szczegółowej analizy pozytywnych i negatywnych przemian obszarów wiejskich przyjęto wybrane jednostki administracyjne (gminy wiejskie) trzech województw północnej Polski: kujawsko-pomorskiego, pomorskiego i warmińsko-mazurskiego. Spośród wszystkich gmin wiejskich tego obszaru dokonano wyboru jednostek, które cechowały się odpowiednimi sukcesami lub niepowodzeniami w latach 1989-2004 (ryc. 2) i w których wcześniej lub obecnie były (lub są) prowadzone badania terenowe (Falkowski i in. 2003; Szameta 2005).

Do gmin o wyraźnych sukcesach w sferze przyrodniczo-ekologicznej zaliczono: Osie (woj. kujawsko-pomorskie), Lubichowo (woj. pomorskie), Piecki (woj. warmińsko-mazurskie).

Gmina Osie leży w atrakcyjnym obszarze wypoczynkowym województwa kujawsko-pomorskiego, jakim są Bory Tucholskie (Tucholski Park Narodowy, Rezerwat Cisów w Wierzchlesiu, rejon Jeziora Koronowskiego, ośrodek wypoczynkowy Tleń). Zajmuje ona obszar 209,6 km², z czego ok. 70% stanowią lasy. Należy do największych i zarazem najsłabiej zaludnionych gmin wiejskich województwa (25 os./km²), co uwarunkowane jest m. in. wspomnianą wyżej wysoką lesistością. Ponad 70% powierzchni gminy leży na terenie Wdeckiego Parku Krajobrazowego, w tzw. strefie A. Ponadto zachodnia część gminy leży w zasięgu Sliwickiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Lasy gminy Osie położone są w obrębie Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Bory Tucholskie”. Gmina leży również w zasięgu projektowanego Rezerwatu Biosfery „Bory Tucholskie”. Ogółem na 21 000 ha powierzchni gminy obszary chronione zajmują 20 460 ha.

Gmina ta charakteryzuje się stosunkowo bogatą siecią wód powierzchniowych. W całości położona jest w zlewni rzeki Wdy i zalewu Żur. Zalew jest zbiornikiem, który powstał w 1929 r. przez spiętrzenie wód rzeki Wdy w miejscowości Żur. Zbiornik rozciąga się na długości 9,5 km, pomiędzy miejscowościami Tleń i Żur. W przypadku jeziora Miedzno, będącego częściowym rezerwatem ornitologicznym, istotnym elementem środowiska wodnego są podmokłe tereny w jego sąsiedztwie, które są miejscem lęgowym kilku gatunków ptaków. Jest to niewątpliwie bardzo ważny turystyczny i edukacyjny walor przyrodniczy gminy Osie.

Dzięki działaniom władz lokalnych zmierzających do utrzymania, racjonalnego wykorzystania i ochrony środowiska naturalnego, gmina Osie cechuje się

Ryc. 2. Gminy wiejskie o sukcesach (A-1,2,3,4) i niepowodzeniach (B-11, 12, 13, 14) w rozwoju przyrodniczo-ekologicznym, społeczno-gospodarczym i infrastrukturalnym, w północnej Polsce w latach 1989–2004

The successful (A-1,2,3,4) and unsuccessful (B-11,12,13,14) rural communes in environmentally-economic, socio-economic and infrastructural development in north Poland in the years 1989–2004. application

bardzo korzystnymi warunkami dla rozwoju szeroko rozumianej turystyki. Szansa ta została wykorzystana przez mieszkańców, którzy zajmują się w dużej mierze turystyką i agroturystyką. Miernikiem przedsiębiorczości lokalnej społeczności jest zwykle liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców gminy. W gminie Osie zarejestrowanych jest ogółem 214 podmiotów gospodarczych. Obecnie wskaźnik przedsiębiorczości wynosi 39,9 podmiotów na 1000 mieszkańców. W tym sektorze zdecydowaną rolę odgrywa obsługa ruchu turystycznego. Na 214 podmiotów i 4071 zatrudnionych w nich osób, 39 podmiotów (18,2%) świadczyło usługi hotelarskie i turystyczne, a zatrudnionych było w nich ok. 2871 osób (70,5%). Dla porównania w 1994 r. było tu zaledwie ok. 50 podmiotów gospodarczych, w tym 20 świadczących usługi turystyczno-rekreacyjne. Liczba turystów korzystających z usług noclegowych w 1994 r. wynosiła ok. 15 tys., natomiast

w 2003 r. wzrosła do ponad 23 tys. osób. Pewne trudności w dokładnym ustaleniu liczby osób pracujących w turystyce powoduje fakt, iż nie ma obowiązku rejestracji ośrodków poniżej pięciu miejsc noclegowych. Sukces w zakresie rozwoju turystyki przekłada się na wysokość dochodu na jednego mieszkańca, wynoszącego w gminie w 2004 r. 1648 zł (w 1994 r. 256 zł). Zatem w analizowanym okresie 1994–2004 nastąpił blisko 6,5-krotny wzrost dochodów gminy na 1 mieszkańca.

Kolejnym przykładem na to, jak istotny jest wpływ walorów środowiskowych dla rozwoju danego obszaru jest gmina Lubichowo, położona w województwie pomorskim. Atrakcyjne warunki naturalne gminy umożliwiają rozwój branży turystycznej i rekreacyjnej. Szczególnie ważną funkcję krajobrazową, turystyczną i rekreacyjną pełnią lasy i zbiorniki wodne. Największą atrakcją turystyczną gminy jest rzeka Wda, nazywana również Czarną wodą. Biegący z biegiem rzeki szlak kajakowy o całkowitej długości 198 km, uznawany jest za jeden z najpiękniejszych nizinnych szlaków kajakowych w Polsce. Zróżnicowany charakter rzeki z przepięknymi odcinkami przełomowymi, wartkim nurtem meandrującym, przepływającej raz wśród rozległej doliny, innym razem w wąskiej dolinie przez Bory Tucholskie, przyciąga z każdym rokiem coraz więcej turystów krajowych i zagranicznych.

Ponadto przez teren gminy przebiegają następujące szlaki turystyczne:

- szlak turystyki pieszej im. I. Gulgowskiego – z Kalisk do Ocypla,
- szlak turystyki pieszej tzw. Szlak Kociewski – przez Ocypel i Osiek,
- ścieżka rowerowa o znaczeniu międzynarodowym.

Siedem z dwunastu miejscowości gminy Lubichowo utrzymuje się z turystyki. Głównym ośrodkiem turystycznym jest wieś letniskowa Ocypel. Spośród 12 ośrodków wczasowych funkcjonujących na terenie gminy 8 mieści się w Ocyplu. Znajduje się tutaj ok. 660 sezonowych i ok. 320 całorocznych miejsc noclegowych. Jednym z ośrodków umożliwiających turystom wypoczynek całoroczny jest „Mleczarz” w Ocyplu. Jest to jednocześnie przykład sukcesu mieszkańca gminy wiejskiej, który doskonale odnalazł się w realiach gospodarki rynkowej. Stały rozwój i modernizacja ośrodka, a co za tym idzie, oferowanie turystom usług i obsługi na odpowiednim poziomie zapewniły mu przychylność turystów przybywających tu w ciągu całego roku.

Turystyka sezonowa rozwija się również w miejscowościach: Wda, Smolniki, Mermet, Osowo Leśne, Szteklina (120 miejsc sezonowych i 120 całorocznych) oraz Wilcze Błota. Obecnie na terenie gminy Lubichowo znajduje się 21 obiektów z ok. 1270 miejscami noclegowymi, w tym z ok. 800 sezonowymi. O dynamice sukcesu w dziedzinie turystyki i rekreacji w tej gminie świadczy ponad dwukrotny wzrost liczby obiektów noclegowych. W 1993 r. było tu zaledwie 11 obiektów z 676 miejscami noclegowymi.

Niestety, dalszy dynamiczny rozwój gminy Lubichowo jest ograniczany poprzez fakt, iż obszary turystyczne charakteryzują się znacznym niedoinwesto-

waniem infrastruktury. Dotyczy to w dużej mierze gospodarki wodno-ściekowej (w 2003 r. długość sieci wodociągowej wynosiła zaledwie ok. 30 km, a kanalizacyjnej 2 km). Niekorzystnym zjawiskiem jest również przekształcanie się Zakładowych Ośrodków Wypoczynkowych w szereg małych lotnisk o niskim standardzie. Mają one degradujący wpływ na środowisko.

Teren gminy Lubichowo, podobnie jak gminy Osie, jest objęty projektowanym Rezerwatem Biosfery „Bory Tucholskie”. Rezerwaty biosfery to obszary obejmujące cenne ekosystemy lądowe i wodne, które posiadają znaczenie międzynarodowe. Utworzenie Rezerwatu Biosfery „Bory Tucholskie” jest nieopowtarzalną szansą ogólnopolskiej i europejskiej promocji Borów Tucholskich, a także szansą uzyskania wsparcia finansowego na rzecz zrównoważonego rozwoju regionu. Szczególnie ważna jest efektywna ochrona jego walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, jako podstawy intensyfikacji turystyki i wzrostu poziomu życia miejscowej ludności. Aktywność mieszkańców gminy Lubichowo i ich przedsiębiorczość wyraża się stosunkowo wysokim wskaźnikiem dochodów na 1 mieszkańca wynoszącym w 2003 r. 1406 zł (w 1993 r. 213 zł/1 mieszkańca).

Gmina Piecki położona jest w powiecie mławskim, w Krainie Wielkich Jezior. Zajmuje ona 314,6 km² powierzchni, w tym lasy stanowią ponad 160 km². Prawie 77% powierzchni gminy zajmują obecnie różne formy ochrony: rezerwaty przyrody – 1109 ha, parki krajobrazowe – 15 149 ha, obszary chronionego krajobrazu – 7940 ha. Jest tu też 35 pomników przyrody. Ponad 70% terenów chronionych powstało po 1989 r. Jednym z ważnych walorów przyrodniczo-krajobrazowych gminy jest wysoki wskaźnik jeziorności, wynoszący ponad 10% obszaru gminy. Występuje tutaj kilkanaście jezior rynnowych, jak np.: Wągiel, Krzywe, Białe i Mokre. W oparciu o nie rozwijana jest coraz prężniej turystyka i rekreacja. Na początku lat 90. było tutaj 15 obiektów turystycznych z ok. 1 tysiącem miejsc noclegowych. W 2004 r. było już 28 obiektów turystycznych, dających 2040 miejsc noclegowych, z których skorzystało 16,7 tys. turystów (w tym 1500 zagranicznych). Sukces w zagospodarowaniu turystyczno-rekreacyjnym przekłada się w tej gminie też na wzrost dochodów jego mieszkańców. W 1995 r. dochód budżetowy gminy na 1 mieszkańca wynosił 411 zł, w 1999 r. 1079 zł, a w 2003 r. wzrósł do 1464 zł.

W sferze przyrodniczo-ekologicznej przytoczone gminy osiągnęły jeden wspólny sukces. Potrafiły racjonalnie wykorzystać posiadane walory dla rozwoju funkcji turystyczno-rekreacyjnej. Sukcesem na tej płaszczyźnie jest także tworzenie coraz większych obszarów krajobrazu chronionego i rezerwatów przyrody. Walory przyrodniczo-krajobrazowe stwarzają przy aktywnej działalności władz samorządowych i społeczności lokalnych, szansę dla dalszego rozwoju turystyki i rekreacji oraz przyczyniają się do wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

Do gmin, które odniosły sukces w sferze społecznej zaliczono: Osielsko (woj. kujawsko-pomorskie), Sierakowice (woj. pomorskie), Ostróda (woj. warmińsko-mazurskie).

W tej dziedzinie istotnymi efektami przemian po 1989 r., które można określić mianem sukcesu jest przede wszystkim zmniejszenie bezrobocia, dodatnie saldo migracji, wzrost udziału osób z wyższym i średnim wykształceniem.

Gminą sukcesu, która znajduje się w sąsiedztwie oddziaływania miasta Bydgoszczy jest gmina Osielsko. Stanowi ona zaplecze logistyczne dla miasta wojewódzkiego, gdzie najdynamiczniej rozwija się handel i usługi. W związku z tym gmina cechuje się wysokim udziałem ludności z wykształceniem wyższym, tj. ok. 10%, a udział osób z wykształceniem policealnym, średnim zawodowym i średnim ogólnokształcącym przekracza 21%. Korzystnie też przedstawia się obciążenie demograficzne wynoszące w 2003 r. 58 osób na 100 osób w wieku produkcyjnym. Bliskość dużej aglomeracji miejskiej rzutuje na dynamiczny rozwój ekonomiczny gminy Osielsko, czego miernikiem jest wysokość dochodu na mieszkańca wynosząca w 2003 r. 2111 zł (w 1994 r. 177 zł/1 osobę). Stopa bezrobocia w stosunku do wieku produkcyjnego z ok. 15% w 1996 r. zmniejszyła się do 8,4% w 2004 r. Przyrost naturalny wynosi tu 10,5%.

Innym przykładem gminy sukcesu w tym aspekcie jest gmina Sierakowice, położona w powiecie kartuskim, w bliskim sąsiedztwie rynków zbytu Trójmiasta i miast Pojezierza Kaszubskiego. Powierzchnia gminy Sierakowice wynosi 183 tys. km², zamieszkuje ją 16,9 tys. osób, co powoduje, że gęstość zaludnienia w gminie sięga 88 os./1 km². Liczba bezrobotnych w stosunku do wieku produkcyjnego na terenie gminy kształtuje się na poziomie ok. 14%, co wskazuje na wysoką aktywność zawodową mieszkańców. Gmina cechuje się dodatkowo wysokim przyrostem naturalnym (w 2000 r. wynosił 11,3‰ i należał do najwyższych w kraju). Od 1989 r. liczba ludności gminy Sierakowice stale i równomiernie wzrasta. Ruchy migracyjne, zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu, wykazywały dodatnie saldo. W efekcie, przeciętnie rocznie gminie przybywa ok. 200 mieszkańców.

Pod względem struktury wykształcenia mieszkańców w gminie Sierakowice 17,4% ludności posiada wykształcenie średnie, a wykształceniem wyższym legitymuje się ok. 4%. Gmina Sierakowice cechuje się też wysoką dynamiką dochodu na jednego mieszkańca (w latach 1994–2004 nastąpił wzrost z ok. 300 zł do 1460 zł).

W województwie warmińsko-mazurskim proces oddziaływania pozytywnych przemian po 1989 r. na czynniki społeczne obszarów wiejskich jest utrudniony ze względu na strukturę gospodarczą, a zwłaszcza wysoki odsetek rolnictwa państwowego. Za obszar połowicznego sukcesu można uznać gminę wiejską Ostródę. Wielkość bezrobocia z początkiem lat 90. wynosiła tu ponad 2,5 tys. osób. W 2004 r. bezrobocie zmniejszyło się do ok. 2 tys. osób, co daje wskaźnik ok. 20% w stosunku do ludności wieku produkcyjnego (w 1993 r. 28,1%).

Władze samorządowe tej gminy postawiły na większy rozwój turystyki i rekreacji oraz rozbudowę infrastruktury technicznej (zwłaszcza dróg, sieci wodno-kanalizacyjnej). Z każdym rokiem przyrasta liczba obiektów i miejsc noclegowych, a w konsekwencji liczba korzystających z noclegów turystów i wczasowiczów. W połowie lat 90. było w gminie ok. 500 miejsc noclegowych, natomiast w 2004 r. było ich blisko 1000. Liczba udzielonych noclegów wzrosła do 23 tys. w 2004 r. (w 1995 r. 14 tys.). Nastąpił też wzrost dochodów w gminie z 617 zł w 1995 r. do 1411 zł na jednego mieszkańca.

W sferze ekonomicznej największym sukcesem wyróżniły się gminy: Lubicz (woj. kujawsko-pomorskie), Kolbudy Górne (woj. pomorskie), Stawiguda (woj. warmińsko-mazurskie).

Procesy przemian związane z transformacją systemową mają swoje odniesienie przede wszystkim w sferze gospodarczej obszarów wiejskich. W oparciu o zasoby i walory lokalne władze samorządowe są zdolne do przyciągania kapitału, w tym kapitału innowacyjnego i do uruchamiania sił ekspansji na nowe rynki, stymulując w ten sposób rozwój gospodarczy i społeczny danego obszaru. Na tej płaszczyźnie szereg gmin osiągnęło sukces, przyciągając na swój teren nie tylko inwestorów krajowych, ale też kapitał zagraniczny w postaci międzynarodowych przedsiębiorstw (Karaszewski 2004). Zlokalizowanie takich podmiotów na terenie gminy ma znaczny wpływ na jej rozwój i poziom życia mieszkańców. Kapitał zagraniczny stwarza popyt na miejscową siłę roboczą, przyczynia się do wzrostu dochodów gminy, niesie ze sobą najczęściej import nowoczesnych technologii, a także oddziałuje na inne przedsiębiorstwa, których innowacyjność również wzrasta.

Pozytywnym przykładem tworzenia sprzyjających warunków dla inwestowania i przyciągania kapitału zagranicznego jest m.in. gmina Obrowo w województwie kujawsko-pomorskim. Na terenie tej gminy od 1997 r. funkcjonuje jeden z największych międzynarodowych koncernów branży mleczarskiej w Europie „Campina”.

Przykładem sukcesu w sferze ekonomicznej wyrażonej nie tylko poprzez udział kapitału zagranicznego, ale też przez takie wskaźniki jak: dochody budżetu gminy *per capita*, udział dochodów własnych w dochodach ogółem, udział wydatków na cele inwestycyjne, jest gmina Lubicz. Jest ona położona w strefie podmiejskiej miasta Torunia. Dochody budżetu gminy wynosiły w 1996 r. 9,5 mln zł, natomiast w 2003 r. wzrosły do ponad 24,5 mln zł. Dochody na 1 mieszkańca wzrosły więc w 2003 r. do 1595 zł. Udział dochodów własnych w tej gminie wynosił w tym roku ok. 45%. Gmina Lubicz bardzo wyraźnie wyróżnia się spośród innych gmin województwa pod względem liczby zarejestrowanych podmiotów w systemie REGON, których w 1998 r. było 1033, a w 2003 r. już 1248. W 1993 r. liczba spółek z kapitałem zagranicznym w gminie Lubicz wynosiła 3, w 1996 r. liczba ich wzrosła do 8, a w 2003 r. już do 10. Najwyższy udział w strukturze podmiotów gospodarki narodowej w gminie

Lubicz stanowią podmioty związane z handlem i naprawami (50%), produkcją przemysłową (20%), budownictwem (10%), transportem i łącznością (10%), obsługą nieruchomości i firm oraz pośrednictwem finansowym (10%). W stosunku do 1999 r. nastąpił zdecydowany wzrost podmiotów związanych z obsługą nieruchomości i firm, pośrednictwem finansowym oraz handlem i naprawami. Wydatki inwestycyjne na ochronę środowiska w 2003 r. wynosiły ok. 1,2 mln zł i pozytywnie wyróżniają gminę od pozostałych w województwie kujawsko-pomorskim. Bezrobocie na terenie gminy Lubicz w 2002 r. wynosiło 13,7% w stosunku do ludności wieku produkcyjnego.

Gmina Kolbudy Górne położona jest w strefie podmiejskiej Trójmiasta i cechuje się pozytywnymi wskaźnikami rozwoju ekonomicznego. Jako niewątpliwy sukces w rozwoju gminy należy uznać wysokość dochodów budżetowych na 1 mieszkańca, który w 2003 r. wynosił 1847 zł (w 1995 r. 527 zł). Stosunek dochodów własnych do dochodów ogółem wynosił w tym roku 43%, przy przeciętnych dochodach własnych gmin województwa pomorskiego wynoszących 35%. Nakłady inwestycyjne w gminie wyniosły w 1998 r. 4,5 mln zł i wzrosły w 2003 r. do ponad 5 mln zł. W 1998 r. liczba bezrobotnych w gminie stanowiła 87 osób, co dało odsetek liczby bezrobotnych w liczbie ludności wieku produkcyjnego na poziomie 1,7‰. Pozytywne zmiany na terenie gminy znajdują też odzwierciedlenie w dodatnim saldzie migracji wynoszącym w wartościach bezwzględnych przeciętnie ok. 50 osób rocznie.

Przykładem sukcesu w sferze ekonomicznej jest też gmina Stawiguda, położona w powiecie olsztyńskim, w województwie warmińsko-mazurskim. Gmina ta cechuje się niską gęstością zaludnienia 21,1 os./km² i dodatnim przyrostem naturalnym wynoszącym obecnie 7,8‰. Interesującym wskaźnikiem jest wskaźnik obciążenia demograficznego, który w tej gminie systematycznie maleje z 73,8 w 1991 r. do 69,9 w 1995 r. i 53,8 osób w 2002 r. Udział bezrobotnych w liczbie ludności wieku produkcyjnego kształtuje się na poziomie 15%. Systematycznie wzrasta liczba podmiotów gospodarczych z 250 w 1995 r. do 416 w 2002 r. Gmina ma też znaczące wydatki na inwestycje (w 1999 r. 3,2 mln zł). W analizowanym okresie 1990–2002 dochody gminy na jednego mieszkańca wzrosły z ok. 450 zł w 1991 r. do 1796 zł w 1999 r. i 2338 zł w 2002 r. Dochody własne, jakie wypracowała gmina w 2002 r., stanowiły ponad 63% dochodów budżetowych gminy, tj. dwukrotnie więcej niż w pozostałych gminach tego województwa. Należy również wspomnieć o tym, że gmina Stawiguda zajmuje 13 miejsce w rankingu gmin wiejskich pod względem najwyższych wydatków na jednego ucznia w szkole podstawowej i gimnazjum w Polsce (Swianiewicz 2005), a nie ulega wątpliwości, że poziom oświaty i wykształcenie ludności jest jednym z czynników mających znaczący wpływ na przyszłe szanse rozwojowe i konkurencyjność gminy.

W odniesieniu do sfery **infrastruktury technicznej** za sukces należy uważać przede wszystkim pozytywne zmiany, jakie zaszły w okresie transformacji

w zakresie jakościowym i ilościowym infrastruktury wodno-kanalizacyjnej. Dotyczy to w szczególności zmniejszenia dysproporcji pomiędzy długością sieci wodociągowej i sieci kanalizacyjnej oraz budowy nowych i modernizacji starych oczyszczalni ścieków. W analizowanym okresie przykładem sukcesu jest gmina Obrowo, położona w województwie kujawsko-pomorskim. W 1988 r. długość sieci wodociągowej na terenie gminy wynosiła jedynie 14,3 km, natomiast sieci kanalizacyjnej gmina nie posiadała w ogóle. W efekcie gmina Obrowo była jedną z gmin dawnego województwa toruńskiego najslabiej wyposażonych w infrastrukturę wodno-kanalizacyjną. W 1996 r. długość sieci wodociągowej na terenie gminy wzrosła już do 187,1 km, co stawiało gminę Obrowo na trzecim miejscu pod względem długości sieci wodociągowej w województwie, za Kowalewem Pomorskim (263,9 km) i Golubiem-Dobrzyńniem (229,2 km). Fakt, iż zarówno Kowalewo, jak i Golub-Dobrzyń są gminami miejskimi, dodatkowo wskazuje na ogromny sukces wiejskiej gminy Obrowo w tym zakresie. W 1996 r. gmina Obrowo nie posiadała jednak nadal sieci kanalizacyjnej, co rzutowało na znaczne zanieczyszczanie środowiska naturalnego.

Rozbudowę systemu kanalizacyjnego w gminie Obrowo rozpoczęto od budowy oczyszczalni ścieków i sieci kanalizacyjnej w rejonie Dobrzejewic. Aktualnie na terenie gminy znajdują się dwie oczyszczalnie: w Dobrzejewicach i w Osieku n. Wisłą, a długość sieci kanalizacyjnej wynosi 43,8 km. Długość sieci wodociągowej wynosi natomiast 206 km. Obecnie tylko 5 sołectw o bardzo rozproszonej zabudowie (część południowa gminy) nie jest wyposażona w wodociąg gminny. Tereny rozwojowe dla budownictwa mieszkaniowego i usługowego, położone w rejonie trasy nr 10 (Brzozówka, Dobrzejewice, Kawęczyn, Obrowo), wyposażone są w gminny system wodociągowy.

Coraz większe znaczenie dla rozwoju gminy ma w ostatnich latach jej położenie administracyjne – bliskość miasta Torunia oraz komunikacyjne – położenie, z jednej strony wzdłuż drogi krajowej nr 10 oraz linii kolejowej Toruń-Sierpc, a z drugiej w sąsiedztwie rzeki Wisły. Bliskość dużej aglomeracji miejskiej w połączeniu z dogodnym połączeniem komunikacyjnym oraz atrakcyjnymi walorami krajobrazowymi stwarzają dla gminy bardzo interesujące perspektywy jej dalszego dynamicznego rozwoju.

Rozpoczęte inwestycje budowlane, wydane pozwolenia na budowę oraz zgłaszane wnioski w zakresie zmiany funkcji terenów rolnych na tereny budowlane wskazują, że w najbliższej przyszłości nastąpi znaczny przyrost napływu ludności na obszar gminy. O atrakcyjności obszaru gminy świadczy duże zainteresowanie inwestowaniem w zakup gruntów na jej terenie i osiedlanie się tam ludności z zewnątrz, m.in. z Torunia i okolic. Fakt ten może się przyczynić do dalszej aktywizacji gospodarczej obszaru gminy. Z jednej strony, ludność napływowa wymaga wyposażenia w dodatkowe usługi i zwiększenia potencjału obecnych usług, co przynosi rozwój w tej sferze. Z drugiej zaś strony do gminy napływają głównie osoby o wyższym statusie społecznym i wyższych docho-

dach (osiedlanie się ludności z miast), które mogą mieć bezpośredni wpływ na poprawę sytuacji społeczno-gospodarczej terenu. Na zwiększone zainteresowanie osiedlaniem się na terenie gminy Obrowo z całą pewnością wpłynęła poprawa infrastruktury, co jest niewątpliwie znacznym sukcesem władz gminnych. Gmina Obrowo w analizowanym okresie korzystała aktywnie z funduszy przedakcesyjnych UE, zwłaszcza w ramach programu SAPARD.

Przykładem sukcesu w sferze rozwoju infrastruktury technicznej z wykorzystaniem funduszy przedakcesyjnych UE jest gmina Żukowo, położona w powiecie kartuskim, w województwie pomorskim. W 1993 r. gmina ta miała 113,8 km sieci wodociągowej i 1,3 km sieci kanalizacyjnej. W 1998 r. sieć wodociągowa powiększona została do 199,7 km, natomiast kanalizacyjna do 6,1 km. Do 2003 r. nastąpił dalszy skok w długości sieci wodociągowej do ponad 270 km, natomiast w sieci kanalizacyjnej do ponad 11 km. Znaczny postęp odnotowano też w rozwoju dróg lokalnych, zwłaszcza utwardzonych.

Wyróżniającą się gminą województwa warmińsko-mazurskiego w zakresie infrastruktury technicznej jest gmina Biskupiec Pomorski. W latach 2003–2005 na infrastrukturę wodno-kanalizacyjną wydano tu 5,5 mln zł z programu SAPARD. W tym okresie zrealizowano siedem dużych projektów, w tym trzy drogowe i cztery wodno-kanalizacyjne. Łączna kwota wsparcia z funduszu Program Aktywizacji Obszarów Wiejskich (PAOW) na infrastrukturę wyniosła 6 mln, tj. 578 zł na jednego mieszkańca gminy. Wybudowano 2 oczyszczalnie ścieków w Biskupcu i w Bielicach o średniej przepustowości 682 m³/dobę, a max. 915 m³/dobę. W 2004 r. 49% gospodarstw domowych korzystało z sieci kanalizacji sanitarnej, tj. prawie 50 km kanalizacji (w 1994 r. – 0,9 km). Utylizacją odpadów zajmuje się wysypisko w Łąkorzu – 2 ha. W 1996 r. na 25 wsi w gminie było zwodociągowanych 16, z tego 6 w 100%, 7 – w powyżej 90%. Średni procent zwodociągowania wynosił w gminie w 1996 r. 71%, a w 2004 r. przekroczył 80%.

NIEPOWODZENIA I ICH KONSEKWENCJE DLA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH POLSKI PÓŁNOCNEJ

Do oceny przyczyn i skutków niepowodzeń w rozwoju i przemianach obszarów wiejskich przyjęto do szczegółowych analiz następujące gminy w sferze:

- 1) przyrodniczo-ekologicznej: Rogowo (woj. kujawsko-pomorskie), Lipusz (woj. pomorskie), Lelkowo (woj. warmińsko-mazurskie),
- 2) społecznej: Lipno (woj. kujawsko-pomorskie), Miastko (woj. pomorskie), Rychliki (woj. warmińsko-mazurskie),
- 3) ekonomicznej: Koneck (woj. kujawsko-pomorskie), Nowa Wieś Lęborska (woj. pomorskie), Janowo (woj. warmińsko-mazurskie),

4) infrastruktury technicznej: Śliwice (woj. kujawsko-pomorskie), Osiek (woj. pomorskie), Orzysz (woj. warmińsko-mazurskie).

Skutki niepowodzenia transformacji ustrojowej w powyższych gminach są wieloaspektowe. Do słabego rozwoju w sferze przyrodniczo-ekologicznej gmin wiejskich przyczyniają się zarówno niekorzystne warunki przyrodnicze (położenie peryferyjne, niska jakość gleb, brak atrakcyjnego krajobrazu itp.), jak i małe zaangażowanie władz samorządowych i ludności lokalnej. W efekcie na tych terenach panuje ogólny bezwład w zakresie poszukiwania nowych rozwiązań w kierunku poprawy warunków rozwoju i wielofunkcyjnego charakteru tych obszarów. Przykłady z gmin Rogowo, Lipusz i Lelkowo, jakkolwiek w szczegółach zróżnicowane, to jednak generalnie wskazują na to, że małemu przyrostowi terenów chronionych towarzyszą tu bardzo niskie nakłady na poprawę stanu środowiska oraz inwestycje związane z tym działem gospodarki i z gospodarką wodną. W konsekwencji np. gmina Lipusz ma zaledwie 5,3 km sieci wodociągowej (2000 r.), a gmina Rogowo 1,3 km sieci kanalizacyjnej (2002 r.). Nakłady na gospodarkę komunalną w gminie Lelkowo w 2000 r. wynosiły zaledwie 20 tys. zł.

W sferze społecznej wyznacznikiem niepowodzenia jest długo utrzymujące się wysokie bezrobocie. W gminie Lipno liczba bezrobotnych w 2004 r. wynosiła 1600 osób (a stopa bezrobocia w ostatnich 7 latach wahała się od 25 do 30%). Podobnie w gminach Miastko i Rychliki stopa bezrobocia w ostatnich 10 latach utrzymywała się na poziomie 27–32%. Innym wyznacznikiem niepowodzenia w przekształcaniu obszarów wiejskich jest niski poziom wykształcenia średniego i wyższego. W gminie Lipno odsetek ludności z wykształceniem średnim wynosił w 2002 r. 13,5%, natomiast z wyższym zaledwie 2,3%. W pozostałych analizowanych gminach wskaźniki te wynosiły odpowiednio: w gminie Miastko 12,1% i 1,8% oraz w gminie Rychliki 13,3% i 1,9%. Podstawowymi przyczynami utrzymującego się długotrwałego bezrobocia oraz niskiego statusu społecznego, co w konsekwencji przekłada się na niski poziom życia mieszkańców (dochód budżetu gminy na 1 mieszkańca wynosił w gminach: Lipno – 1239 zł, Miastko – 1157 zł i Rychliki – 1298 zł), są: mała aktywność władz samorządowych w pozyskiwaniu funduszy na inwestycje, ograniczona liczba prac interwencyjnych, niska aktywność społeczna itp. Jednak podstawową przyczyną był wysoki odsetek własności gospodarki uspołecznionej (zwłaszcza państwowej – 50-70% UR) oraz dominacja zatrudnienia mieszkańców w tym sektorze gospodarki. Wreszcie, nie mniej ważnym czynnikiem jest oddalenie tych gmin od większych miast ze szkołami średnimi i wyższymi. W konsekwencji występuje tutaj dominacja ujemnego salda migracji (np. w gminie Miastko – 37 osób) oraz niski przyrost naturalny (np. gminie Lipno 1,6‰).

W sferze ekonomicznej do najczęściej obserwowanych ujemnych zjawisk należą: niski poziom wykształcenia, wysokie obciążenie demograficzne, inercja

władz samorządowych, brak aktywności społeczności lokalnych, co w konsekwencji powoduje niski dochód budżetu, a zwłaszcza udział własnych dochodów. Występują też trudności w poszukiwaniu sponsorów i inwestorów zarówno krajowych jak i zagranicznych. W konsekwencji gminy te nie pozyskują wcale lub tylko małe środki pomocowe i strukturalne. Częstym faktem jest też wzrastające ich zadłużenie. Wśród analizowanych gmin pod względem liczby podmiotów gospodarki narodowej najmniej korzystna sytuacja panuje w gminach: Janowo – 134, Koneck – 214 i Nowa Wieś Lęborska – 315 (2003 r.). W dochodach gmin na 1 mieszkańca najniższą pozycję miała gmina Nowa Wieś Lęborska – 885 zł, następnie Koneck – 1273 zł i Janowo – 1338 zł (2002 r.). Udział dochodów własnych w gminie Koneck wynosił w 2002 r. zaledwie 25,4%, natomiast w pozostałych dwóch gminach był wyższy i wynosił w gminie Nowa Wieś Lęborska 28,8% i w gminie Janowo 32,5% (2002 r.). W powyższych gminach brak jest spółek z udziałem kapitału zagranicznego.

W sferze **infrastruktury technicznej** niski poziom sieci wodno-kanalizacyjnej, brak sieci gazowniczej, dominacja nieekologicznych źródeł grzewczych i słaba dostępność komunikacyjna (w zakresie sieci transportowej i łączności) nie daje szansy na prawidłowy rozwój gospodarczy i inwestycyjny gminy. W analizowanych gminach, które nie rozwijają się normalnie, poziom sieci wodno-kanalizacyjnej jest bardzo niski, np. w gminie Orzysz (powiat piski) sieć wodociągowa ma zaledwie 5,2 km, a kanalizacyjnej jest nadal brak (przy 4,1 tys. ludności stałej). W gminie Osiek (powiat starogardzki) powyższe parametry wynoszą odpowiednio 11,7 km i 0 km. W gminie Śliwice (powiat tucholski) sytuacja jest nieco korzystniejsza, gdyż sieć wodociągowa ma 52,3 km, natomiast kanalizacyjna wynosi 25,8 km (5,4 tys. ludności stałej i kilka tys. turystów rocznie). W gminie Orzysz jest też rekordowo niskie zużycie wody na 1 mieszkańca, wynoszące w 1999 r. zaledwie 3 m³, a w całej gminie 12,2 m³ (przy przeciętnym zużyciu na 1 mieszkańca woj. warmińsko-mazurskiego wynoszącym 34,4 m³, a dla obszarów wiejskich średnio 10–30 m³).

Gęstość dróg jest tu również niewielka, a ich jakość słaba. Na przykład w gminie Osiek jest 99 km dróg gminnych, w tym zaledwie 3 km stanowią drogi o nawierzchni twardej. Nakłady na gospodarkę komunalną są w dalszym ciągu niewielkie. W gminie Osiek wynosiły zaledwie 4,7%, Orzysz – 8,3% i Śliwice – 14,7% wydatków budżetowych w 2003 r. Nakłady inwestycyjne na ochronę środowiska i gospodarkę wodną też są niewielkie, gdyż w tych gminach wynosiły po ok. 200–500 tys. zł w 2002 r.

Do najczęściej obserwowanych przyczyn niepowodzeń w procesie przemian na obszarach wiejskich należały: monofunkcyjny charakter gospodarki, wysoki odsetek gospodarki państwowej w rolnictwie do 1989 r., brak lokalnych inicjatyw gospodarczych, brak inwestorów strategicznych, niski poziom wykształcenia mieszkańców, zdegradowane środowisko przyrodnicze itp.

UWAGI KOŃCOWE

Analiza sukcesów rozwoju i niepowodzeń wskazuje, jak duże znaczenia dla rozwoju gminy wiejskiej odgrywa jej położenie geograficzne, walory środowiskowe, mentalność ludności, jej aktywność zawodowa oraz efektywność funkcjonowania samorządu. Wskazane sukcesy i niepowodzenia uwypuklają dysproporcje w rozwoju gmin i obrazują, jak wiele jest jeszcze do zrobienia na płaszczyźnie wyrównywania poziomu rozwoju obszarów wiejskich. Szansą dla obszarów wiejskich jest niewątpliwie polityka strukturalna UE i jej instrumenty. Celem polityki strukturalnej jest wyrównanie różnic w poziomie rozwoju lokalnego, a tym samym wyrównanie szans dostępu do edukacji czy rynków pracy dla ludności zamieszkującej peryferyjne obszary. Wiele samorządów już teraz, na etapie początkowym członkostwa Polski w UE, może poszczycić się wieloma sukcesami w zakresie rozwoju w wielu aspektach swojego funkcjonowania. Ten dynamiczny postęp stał się możliwy dzięki wykorzystaniu środków z budżetu Unii. Wydaje się, że głównym niepowodzeniem w tym zakresie jest stronniczość i brak obiektywizmu, czy też względy polityczne będące częstokroć kryterium przyznawania środków na inwestycje dla gmin.

Dokonując analizy uwarunkowań rozwoju, uwidacznia się, jak istotną rolę odgrywa wielkość dochodów budżetowych gminy, która rzutuje na możliwości inwestycyjne i wysokość wkładu gminy w realizację projektów rozbudowy infrastruktury. Inwestycje w infrastrukturę poprawiają standard życia mieszkańców i wpływają na atrakcyjność inwestycyjną dla przedsiębiorców oraz osiedlania się. Uwarunkowania rozwoju wielu gmin w kontekście wysokości dochodów budżetowych są niestety niekorzystne i ograniczają ich ewolucję. W tym miejscu warto nawiązać do koncepcji finansowania inwestycji poprzez wykorzystanie zewnętrznych źródeł finansowania. W dobie obciążenia finansów publicznych koncepcja ta może nie jest zbyt popularna i może budzić liczne kontrowersje, aczkolwiek z ekonomicznego punktu widzenia w określonych okolicznościach jest jak najbardziej pożądana. Odwołując się do „złotej reguły” zrównoważonego budżetu, samorząd nie powinien pożyczać pieniędzy dla zaspokojenia bieżących potrzeb, ale w celu realizacji długofalowej polityki inwestycyjnej. Poziom zadłużenia samorządów powinien jednak być racjonalny. Skrajnym przykładem nieracjonalności władz może być najbardziej zadłużona gmina – Stepnica (województwo zachodniopomorskie). W 2004 r. wskaźnik zadłużenia gminy wobec dochodów budżetu wynosił ponad 160%, gdy ustawa mówi, że nie może on przekraczać 60% dochodów. Wykorzystanie kredytu przez samorząd nie jest zachowaniem negatywnym, oczywiście jeżeli zachowane są dwie podstawowe zasady – wysokości zadłużenia i przeznaczenia pożyczanych środków. Stosowanie racjonalnej polityki zadłużenia budżetu gminnego może przynieść i przynosi szereg korzyści w postaci przyspieszonego rozwoju lokalnego i poprawy warunków życia społeczeństwa. Warto zauważyć, że popular-

ność zadłużania jest wyraźnie zróżnicowana regionalnie. Najwięcej jednostek, których poziom zadłużenia na koniec 2002 r. przekraczał 40% dochodów, znajdowało się w kilku regionach Polski zachodniej i północnej. Interesującym zjawiskiem jest ponadto fakt, że nie zadłużają się przede wszystkim jednostki o niskim poziomie dochodów (Swianiewicz 2004), co pozwala wysunąć tezę, iż prowadzą one stosunkowo bezpieczną politykę inwestycyjną.

Szanse rozwoju gmin tworzą nie tylko parametry infrastruktury i wysokość dochodów budżetu, istotne znaczenie odgrywa również kapitał społeczny. Szansą przeciwdziałania marginalizacji obszarów wiejskich, w których coraz mniejszy udział ludności może się utrzymać z rolnictwa jest program *Leader +*. Program funkcjonuje w oparciu o partnerstwa, tworzone przez 3 sektory: publiczny, prywatny i społeczny. W Europie funkcjonuje obecnie ok. 1300 partnerstw lokalnych, natomiast w Polsce jest ich ok. 50. Koncepcja typu *Leader* doskonale komponuje się z działaniami na rzecz odbudowy wsi oraz zachowania jej tożsamości i dziedzictwa kulturowego. Program *Leader +* kładzie nacisk na więzi społeczne i gospodarcze społeczności lokalnych, dzięki czemu daje szansę na stworzenie silniejszej pozycji polskiej wsi i jej pełniejszy udział w jednoczącej się Europie.

Reasumując należy stwierdzić, że rozwój obszarów wiejskich cechuje się znacznym zróżnicowaniem. Wpływ na to mają w dużej mierze zidentyfikowane uwarunkowania, a głównie: przyrodniczo-geograficzne (w tym bliskość aglomeracji miejskiej), operatywność i efektywność działania samorządu oraz aktywność społeczności lokalnej. Istotne znaczenie dla rozwoju ma ilość i jakość infrastruktury technicznej, która niestety w przypadku niektórych gmin wiejskich jest bardzo słabo rozwinięta. Na obszarach tych w ciągu ostatnich kilkunastu lat następuje ciągły wzrost bezrobocia, stagnacja w zakresie rozwoju przedsiębiorczości, problemy społeczne, niedostosowanie wykształcenia mieszkańców do wymogów rynku pracy. Uwidacznia się to pewną ich marginalizacją, na co uwagę zwrócono opracowując założenia polityki strukturalnej UE i przyznając środki finansowe na poprawę w obszarach priorytetowych. Do takich należą bez wątpienia obszary wiejskie, na których rozwój i zmniejszenie dysproporcji rozwoju przeznaczono największą pulę środków. Sam napływ środków z budżetu Unii nie rozwiąże oczywiście wszystkich problemów polskiej wsi. Wymagane jest powstanie i rozwój instytucji społeczeństwa lokalnego, które dzięki pełnej znajomości lokalnych problemów i uwarunkowań, przy współpracy ekspertów będą mogły opracować lokalną strategię rozwoju, w oparciu o którą będą pozyskiwane środki w kolejnym okresie programowania Unii Europejskiej, tj. w latach 2007–2013.

LITERATURA

- Bański J., 2004, *Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9–13.
- Czapiewski K.L., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 57–73.
- Falkowski J., Jezierska-Thole A., Kozłowski L., 2003, *Przyszłość obszarów wiejskich w świetle strategii rozwoju*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość wsi polskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 51–69.
- Karaszewski W., 2004, *Raport z realizacji projektu badawczego pod nazwą „Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w województwie kujawsko-pomorskim” (stan, znaczenie dla gospodarki województwa, stymulanty i destymulanty napływu)*, WNEiZ UMK, Toruń.
- Swianiewicz P., 2004, *Finanse lokalne – teoria i praktyka*, Warszawa.
- 2005, *Wydatki na szkoły*, „Wspólnota”, 4/724.
- Szameta P., 2005, *Finansowanie programów rewitalizacji z funduszy strukturalnych UE* (w druku).

SUMMARY

The article presents the problem of successes and failures in the realization of rural areas development in the period of constitutional transformation in the years 1989–2004. The detailed analysis was subjected positive transformations in 12 communes and negative in 12 others communes of three voivodeships: kujawsko-pomorskie, pomorskie and warmińsko-mazurskie. The following spheres were subjected to analyses: natural – ecological, social, economic and infrastructural. Among the positive phenomena, testifying about success in development of commune are: the attractive position geographic and economic, significant supplies and values of natural environment, clean environment, decreasing unemployment, increasing participation of population with secondary education and higher, the investments with participation of foreign capital, the development of services, systematic growth of economic subjects, development of social and technical infrastructure. To phenomena testifying about failures in development of communes belong *inter alia*: the unfavourable natural conditions, low activity of local government, high coefficients of unemployment, low level of education, lack of companies with a participation of a foreign capital and lack of so called strategic investors, weak development of social and technical infrastructure. In conclusion the authors state that to achieve success for significant part of rural areas development of institutions of the local society is required, which have a full cognition of local conditions and with co-operation of experts and financial means of EU they will be able to increase the optimum local development of these areas.

Stanisław GRYKIEN'
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski
50-137 Wrocław, Plac Uniwersytecki 1
grykień@geogr.uni.wroc.pl

PRZEMIANY NA OBSZARACH WIEJSKICH W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ – SUKCESY I NIEPOWODZENIA¹

TRANSFORMATION IN AGRICULTURE IN MIDDLE EASTERN EUROPE

Zarys treści: Upadek systemu komunistycznego na przełomie lat 80. i 90. minionego wieku spowodował proces przemian na obszarach wiejskich Europy Środkowo-Wschodniej na płaszczyźnie politycznej, ekonomicznej i społecznej. Artykuł przedstawia w sposób syntetyczny przebieg przekształceń sektora rolnego oraz jego stan na początku wieku w krajach regionu.

Słowa kluczowe: rolnictwo, transformacja ustrojowa, Europa Środkowo-Wschodnia, dekolektywizacja, prywatyzacja

RESTRUKTURYZACJA ROLNICTWA W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Najnowsze zmiany w Europie, które w sposób diametralny zmieniły obraz kontynentu na wielu płaszczyznach, wiążą się z upadkiem systemu komunistycznego na przełomie lat 80. i 90. minionego wieku. Uzależnione od ZSRR od 1945 r. państwa środkowoeuropejskie odzyskały pełnię suwerenności, a w 1991 r. rozpadł się Związek Radziecki. Dotychczasowe republiki radzieckie w Europie – Białoruś, Mołdawia i Ukraina, po ogłoszeniu niepodległości weszły razem z Rosją w skład luźnej Wspólnoty Niepodległych Państw, poza którą pozostały suwerenne Estonia, Litwa i Łotwa. W końcu 1989 r. Niemiecka Republika Demokratyczna została włączona do Republiki Federalnej Niemiec, której stolicą proklamowano zjednoczony Berlin. W 1991 r. rozpadła się też federacja Jugosławii na pięć państw: Bośnię z Hercegowiną, Chorwację, Macedonię, Słowenię i Jugosławię, złożoną z Serbii i Czarnogóry. W 1993 r. Czechosłowacja podzieliła się na Czechy i Słowację.

¹ Jest to skrócona wersja artykułu opublikowanego w Przeglądzie Geograficznym, 2005, 77, 2, s. 213–233

Zmianom geopolitycznym w Europie Środkowo-Wschodniej towarzyszyła transformacja ustrojowa na płaszczyźnie politycznej, ekonomicznej i społecznej. W odniesieniu do gospodarki najistotniejsze było przejście od systemu nakazowo-rozdziałczego do gospodarki wolnorynkowej. Opisanym wcześniej tendencjom dezintegracji politycznej towarzyszyły działania zmierzające do integracji ekonomicznej Europy. Ich zwińczeniem było przyjęcie w 2004 r. do Unii Europejskiej dziesięciu nowych państw, w tym Polski.

Proces transformacji ustrojowej, który rozpoczął się w państwach Europy Środkowo-Wschodniej od 1989 r., był trzecią w XX wieku wielką transformacją struktur rolnictwa. W pierwszej połowie wieku, do lat 40. mieliśmy do czynienia z reformami rolnymi odwołującymi się do upowszechnianego w Europie Zachodniej duńskiego modelu rolnictwa. Przekształcenia agrarne polegały na rozdzielaniu ziemi między chłopów i tworzeniu zrębów rodzinnego systemu gospodarowania w rolnictwie. Proces ten został zahamowany przez II wojnę światową i był kończony w latach 40. przez nowe, komunistyczne bądź znajdujące się pod kontrolą komunistów rządy, które przejęły władzę w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W połowie wieku trajektoria ewolucji agrarnej wsi europejskiej zostaje skorygowana przez proces kolektywizacji. Po reformach w okresie międzywojennym, po komunistycznej kolektywizacji, nastąpił nowy trzeci etap zmiany stosunków własnościowych – dekollektywizacja, z którą wiążą się reprivatyzacja, restytucja i prywatyzacja. Przebieg reform agrarnych w krajach postkomunistycznych był zróżnicowany, jednakowe natomiast były przesłanki transformacji rolnictwa, uwarunkowane ekonomicznie, społecznie, ale przede wszystkim politycznie (Zgliński 2000).

Prezentowane analizy przekształceń rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej obejmują zwartą grupę następujących państw w porządku alfabetycznym: Albania, Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Chorwacja, Republika Czeska, Estonia, Jugosławia, Litwa, Łotwa, Macedonia, Mołdawia, Polska, Rosja (europejska), Rumunia, Słowacja, Słowenia, Ukraina i Węgry.

W większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej rolnictwo uspołecznione było pod koniec lat 80. dominującą formą produkcji. Wyjątki stanowiły Polska i Jugosławia, gdzie udział sektora uspołecznionego w rolnictwie wynosił odpowiednio 25,1% i 30,1%. Poza krajami zaprezentowanymi w tabeli 1 rolnictwo uspołecznione dominowało również w strukturze użytkowania ziemi w Albanii (98%) oraz w krajach powstałych w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego. W republikach bałtyckich udział ten wynosił pod koniec lat 80.: na Litwie 92%, na Łotwie 95%, w Estonii 95% (Csaki, Lerman 1996). Na Ukrainie państwowa własność ziemi stanowiła w 1990 r. prawie 100% (Grykień 2003) i podobna sytuacja miała miejsce w Mołdawii i na Białorusi.

Europa, należąca do najlepiej gospodarczo rozwiniętych regionów świata, legitymuje się wielkim potencjałem ekonomicznym. Świadczy o tym 34% udział w wytwarzaniu produktu globalnego świata oraz fakt, że na Europę przy-

Tabela 1. Rolnictwo uspołecznione w wybranych krajach Europy Środkowej, 1950–1980

Kraj	Rok	Gospodarstwa państwowe		Spółdzielnie produkcyjne		Udział rolnictwa uspołecznionego w użytkach rolnych (%)
		liczba jednostek	przeciętna powierzchnia (w tys. ha)	liczba jednostek	przeciętna powierzchnia (w tys. ha)	
Bułgaria	1950	90	0,77	2501	0,23	11,4
	1970	156	6,00	744	5,50	99,6
Czechosłowacja	1950*	182	0,49	3138	0,31	27,1
	1980	200	10,50	1722	2,50	92,7
Jugosławia	1950	858	0,43	15605	0,13	31,6
	1970	270	1,32	1102	0,56	30,1
NRD	1950*	559	0,32	1906	0,11	5,7
	1980	469	0,87	3946	1,28	94,5
Polska	1950	5679	0,25	635	0,30	10,4
	1980	2096	1,67	2286	0,37	25,1
Rumunia	1950	363	2,07	1027	0,28	23,6
	1980	407	5,00	4011	2,26	90,6
Węgry	1950*	454	1,48	2185	0,20	30,6
	1980	131	7,59	1338	3,48	b.d.

* Dane szacunkowe.

Źródło: Turnock D. (red.), 1998.

pada 45% globalnej wartości światowych obrotów w handlu zagranicznym. Zróżnicowany poziom rozwoju gospodarczego poszczególnych państw Europy wyrażają wskaźniki PNB na 1 mieszkańca. Aż w 18 krajach przekroczyły one wielkość 20 tys. USD i były to wyłącznie państwa Europy Zachodniej. Najwyższym wskaźnikiem legitymowały się: Lichtenstein (46,4 tys. USD), Luksemburg (43,6 tys.), Szwajcaria (40,1 tys.), Norwegia (34,3 tys.) i Dania (33,3 tys.). Wśród państw Europy Środkowo-Wschodniej wskaźnik ten kształtował się średnio na poziomie 2,3 tys. USD na 1 mieszkańca, osiągając najwyższe wartości w Słowenii (9,8 tys. USD), Czechach (5 tys.) oraz Chorwacji i na Węgrzech (po 4,5 tys.). Listę najbiedniejszych państw kontynentu tworzą: Mołdawia (410 USD), Bośnia i Hercegowina (786 USD), Albania (810 USD) i Ukraina (850 USD na 1 mieszkańca). Ukraina jest jednocześnie przykładem ogromnych kosztów społecznych i ekonomicznych wynikających z głębokiego kryzysu gospodarczego, związanego z wprowadzeniem mechanizmów gospodarki wolnorynkowej (Mydel, Groch 2000).

Dysproporcje poziomu rozwoju ekonomicznego znajdują swoje odbicie w strukturze wytworzonego produktu krajowego brutto (PKB). W tym kontekście Europa prezentuje się jako część świata znajdująca się w postindustrialnej

fazie rozwoju. Wyraża się to w silnej dominacji sektora III (handel, usługi i finanse) w strukturze wytworzonego PKB (65%) i symbolicznym udziale sektora I (rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo) reprezentującym zaledwie 3% globalnej wartości PKB Europy. Od tego obrazu odbiegają wyraźnie państwa Europy Środkowo-Wschodniej, w których łącznie sektor handlowo-usługowy partycypuje w 53% PKB, przy silnej obecności sektora I (11% PKB). W najbiedniejszych krajach europejskich, do których należą Albania i Mołdawia, udział sektora I w wytwarzanym PKB osiąga skrajnie wysokie wartości – odpowiednio 63% i 31%. Legitymują się one jednocześnie najwyższymi wskaźnikami zatrudnienia w tych sektorach gospodarki, które wynosi 49,5% w Albanii i 46% w Mołdawii (Mydel, Groch 2000).

Przytoczone wskaźniki potwierdzają głębokie dysproporcje w stopniu rozwoju społeczno-ekonomicznego oraz poziomie życia pomiędzy Europą Zachodnią i Środkowo-Wschodnią. Podobny, dwubiegunowy układ Europa Zachodnia – Europa Środkowo-Wschodnia, dotyczy rolnictwa. W krajach zachodnioeuropejskich średnio 85–90% pow. użytków rolnych, zorganizowanych w większości w średnie i duże gospodarstwa, jest własnością prywatną. W Europie Środkowo-Wschodniej w Bułgarii, Rosji, na Litwie, Łotwie, Słowacji i Ukrainie udział gospodarstw indywidualnych nie przekracza 20% użytków rolnych.

DEKOLEKTYWIZACJA ROLNICTWA W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Dekolektywizacja jest to proces zmian w sferze stosunków własności, któremu towarzyszą zmiany struktur produkcyjnych oraz zmiany racjonalności ich funkcjonowania. Zmiany w sferze ekonomicznej (zwłaszcza w strukturze własności i hierarchiach organizacyjnych) wywołują zmiany w strukturze społecznej wsi. Dalszą ich konsekwencją są zmiany w sferze postaw i systemie wartości. Dekolektywizacja rolnictwa wiąże się więc ze zmianami na wsi i stanowi element transformacji społeczeństw postkomunistycznych (Halamska 1998).

Dlaczego dekoloktywizację uznano za immanentny element procesu transformacji ustrojowej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej? Odpowiedź na to pytanie wydaje się tym istotniejsza, że obecnie coraz częściej pojawiają się opinie o zbyt pochopnej likwidacji państwowych gospodarstw rolnych w Polsce. Perspektywa naszego kraju nie jest jednak właściwa dla odpowiedzi na powyższe pytanie, gdyż przymusowa kolektywizacja została w Polsce zaniechana w 1956 r. i nie spowodowała tak dramatycznych konsekwencji, jak w innych państwach regionu.

Zwrot ziemi pierwotnym właścicielom lub ich spadkobiercom uznano za moralne zadośćuczynienie za represje i miliony ofiar, które terror przymusowej kolektywizacji spowodował. Aktem sprawiedliwości dziejowej miał być proces

reprywatyzacji, oparty na restytucji i odszkodowaniach. Obok czynnika etycznego ważne były przesłanki ekonomiczne. Za źródło kryzysu rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie lat 80. uznano niską efektywność ekonomiczną wielkich gospodarstw uspołecznionych. Nadzieję na poprawę funkcjonowania sektora rolnego wiązano z jego prywatyzacją (Dabbert, Kühnle 1996; Koester 1996; Turnock 1998; i in.)

W krajach Europy Środkowo-Wschodniej, które nie były republikami ZSRR, dekoloktywizacja rolnictwa nie napotkała na silną opozycję. Grunty rolne na tym obszarze nigdy nie były do końca upaństwowione, a tradycja chłopskiego gospodarowania, chociaż w niewielkiej skali, była kontynuowana po II wojnie światowej. Inaczej wyglądała sytuacja w państwach europejskich powstałych w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego (z wyjątkiem republik bałtyckich), w których ziemia została znacjonalizowana po 1917 r. Wprowadzenie prywatnej własności ziemi stało się przedmiotem debaty politycznej. System prawny Rosji i Ukrainy uznał w zasadzie prywatną własność ziemi, jednak wprowadzono szereg zastrzeżeń ograniczających prawa własności, np. w odniesieniu do obrotu ziemią. W krajach tych nastąpiły przekształcenia własnościowe w wielkoobszarowych gospodarstwach kolektywnych, jednak rozwój gospodarstw farmerskich był ograniczony, a w drugiej połowie lat 90. uległ wyhamowaniu. Na Białorusi uchwalony 4 stycznia 1999 r. Kodeks rolny stanowi, że ziemie rolnicze nie mogą przechodzić na własność prywatną.

EFEKTY RESTRUKTURYZACJI ROLNICTWA W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

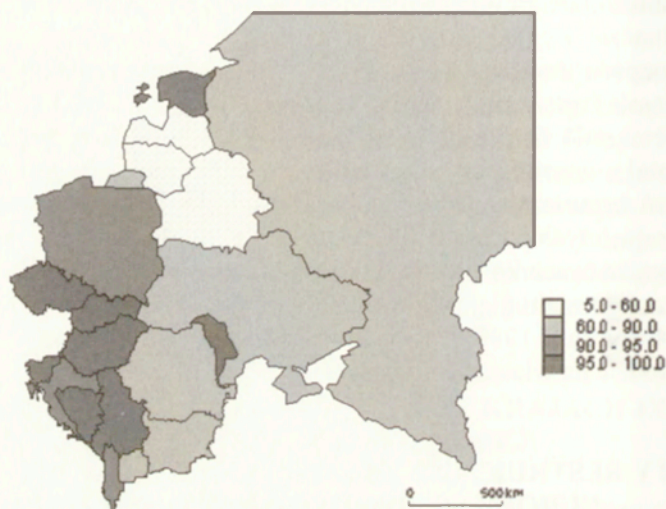
Proces transformacji rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej miał w założeniu doprowadzić do realizacji kilku najistotniejszych celów:

- prywatyzacji środków produkcji w rolnictwie,
- zadośćuczynienia dla ofiar przymusowej kolektywizacji rolnictwa i ich spadkobierców,
- wprowadzenia zasad gospodarki wolnorynkowej,
- restrukturyzacji kolektywnych, wielkoobszarowych gospodarstw rolnych,
- rozwoju indywidualnych gospodarstw rolnych,
- poprawy efektywności rolnictwa.

W większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej istotna większość państwowego sektora rolnego została przewidziana do prywatyzacji w celu zwiększenia w społeczeństwie roli własności i działalności prywatnej. Proces ten przebiegać mógł w oparciu o reprywatyzację lub prywatyzację majątku, który nie stanowił wcześniej własności prywatnej. Reprywatyzacja związana była z przywróceniem praw własności osobom poszkodowanym w wyniku przymusowej kolektywizacji. Prywatyzacja wiązała się z reguły z restrukturyzacją

gospodarstwa, tj. jego podziałem na mniejsze funkcjonalne części. Dopuszczone zostały różne formy prywatyzacji: dzierżawa, leasing, sprzedaż. Właścicielami (lub dzierżawcami) mogły być zarówno osoby fizyczne, jak i prawne: spółki akcyjne, z ograniczoną odpowiedzialnością, pracownicze. Wszędzie proces prywatyzacji państwowego sektora rolnego był powolny, co wynikało nie tylko z braku kapitału, ale również z nie zawsze uregulowanych kwestii własności ziemi.

Prywatna własność ziemi w Europie Środkowo-Wschodniej ma obecnie zróżnicowany zakres (ryc. 1).

Ryc. 1. Własność prywatna w powierzchni użytków rolnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na początku XXI wieku (%)

Percentage private ownership of agricultural land in the countries of East-Central Europe as of the beginning of the 21 st century

Najlepsze rezultaty w prywatyzowaniu użytków rolnych osiągnięto do chwili obecnej w Albanii, Czechach, Estonii, Mołdawii, na Słowacji i Węgrzech. Zarówno ziemia, jak i pozostałe środki produkcji w rolnictwie (budynki, maszyny, inwentarz) zostały w tych państwach sprywatyzowane prawie całkowicie. W Polsce oraz krajach powstałych w wyniku rozpadu SFRJ (Słowenii, Chorwacji, Bośni i Hercegowinie, Jugosławii i Macedonii) własność prywatna w rolnictwie dominowała w momencie rozpoczęcia procesów transformacji, w związku z czym prywatyzacja miała ograniczony zasięg. W chwili obecnej w Jugosławii i Słowenii ziemia stanowi w całości własność prywatną, w Bośni i Hercegowinie w 97%, w Chorwacji w 80,4% a w Macedonii w powyżej 75%. W Polsce wskaźnik ten wzrósł do 92,2% w 2001 r. Duże trudności napotyka natomiast wprowadzanie zmian własnościowych w rolnictwie

Bułgarii, Litwy, Łotwy, Rosji, Rumunii i Ukrainy. W Bułgarii i Rumunii jest to związane z trudnościami w przeprowadzaniu restytucji, a w pozostałych krajach wynika z niechęci pracowników gospodarstw kolektywnych do podejmowania ryzyka prowadzenia prywatnej działalności. W państwach tych prywatne użytki rolne stanowiły odpowiednio: w Rumunii – 70,5%, na Ukrainie – 70,5%, w Bułgarii – 62%, Rosji – 62%, na Litwie – 48,2% i na Łotwie – 38,4%. Na Białorusi całkowicie zrezygnowano z prywatyzacji ziemi.

W większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej zadośćuczynienie dla poszkodowanych w czasie przymusowego uspołdzielczania wsi uznano za przejaw sprawiedliwości dziejowej. Z procesem tym wiąże się pojęcie reprivatyzacji, czyli przekazywania byłym właścicielom lub ich spadkobiercom tytułów własności mienia, które zostało upaństwowione. W przypadku odtworzenia gospodarstwa w jego pierwotnych granicach mamy do czynienia ze zjawiskiem restytucji. Gdy z różnych przyczyn odzyskanie wcześniejszego majątku w jego granicach sprzed kolektywizacji okazało się niemożliwe, następowało odszkodowanie. Mogło ono polegać na przyznaniu ziemi o równoważnej wartości w innym miejscu, przekazaniu udziałów w prywatyzowanych gospodarstwach kolektywnych bądź na odszkodowaniu finansowym. Zasady reprivatyzacji zostały szczegółowo określone ustawami i różnią się co do stosowanych procedur w poszczególnych krajach regionu.

W zależności od przyjętego stanowiska w kwestii reprivatyzacji możemy podzielić państwa Europy Środkowo-Wschodniej na trzy grupy. Pierwszą, najliczniejszą stanowią te, które uznały zasadę restytucji i odszkodowań (pod określonymi warunkami). Należą do nich: Albania, Bułgaria, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, nowe kraje związkowe Niemiec, Rumunia, Słowacja i Węgry. W wyniku tego procesu w wielu państwach nastąpiło znaczne oddzielenie własności środków produkcji od pracujących w rolnictwie, gdyż dużą część beneficjentów reprivatyzacji stanowią mieszkańcy miast, emeryci i renciści. Dotyczy to w szczególności Czech, Słowacji i Węgier.

Druga grupa obejmuje kraje, w których odrzucono zasadę restytucji i odszkodowań. Są to Białoruś, Mołdawia, Rosja i Ukraina. Uznano, iż długi okres kolektywizacji w rolnictwie całkowicie zatępił ślady dawnej własności.

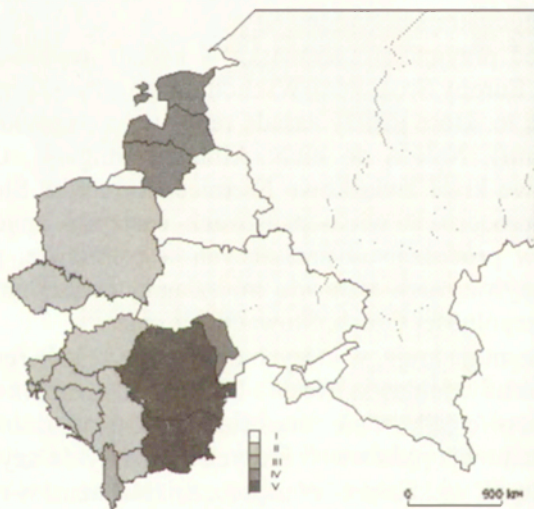
Trzecią grupę stanowią państwa, w których mieliśmy do czynienia z kolektywizacją zaniechaną. W efekcie proces uspołeczniania ziemi w nich się nie odbył i nie było potrzeby dla wdrażania procedury restytucji. Kraje te to: Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Jugosławia, Macedonia, Polska i Słowenia.

W oparciu o analizę efektywności przekształconych gospodarstw kolektywnych oraz intensywności rozwoju indywidualnych gospodarstw rolnych, autor proponuje klasyfikację państw Europy Środkowo-Wschodniej według kierunków zmian w rolnictwie. Wyróżnionych zostało pięć kierunków/modeli zmian: (1) płytkiej restrukturyzacji, (2) głębokiej restrukturyzacji, (3) zaniku gospodarstw kolektywnych, (4) głębokiej restrukturyzacji połączony z zanikiem

gospodarstw kolektywnych, (5) płytkiej restrukturyzacji połączone z zanikiem gospodarstw kolektywnych (ryc. 2).

Najprostszy kierunek zmian w gospodarstwach uspołecznionych wiąże się z podziałem majątku w formie udziałów i ich dystrybucją pomiędzy uprawnionych, którzy pozostawiają je w dotychczasowym gospodarstwie. Jego nazwa ulega zmianie z reguły na spółkę lub towarzystwo akcyjne różnego typu, majątek zmienia formalnie właścicieli, jednak funkcjonuje ono w dalszym ciągu podobnie jak przed restrukturyzacją. Posiadanie przez pracowników udziałów, akcji powinno motywować ich do zwiększania efektywności produkcji w celu uzyskania wyższej dywidendy, ale nic takiego się nie obserwuje. Kontynuują oni pracę za określone pensje, często pod zarządem tego samego kierownictwa co we wcześniejszych latach.

Przedstawiona powyżej sytuacja wiąże się ze *strategią przetrwania*. Pracownicy-udziałowcy nie wycofują swojego majątku, w tym ziemi, w celu utworzenia własnego gospodarstwa w obawie przed niepowodzeniem całego przedsięwzięcia. Wolą zachować bezpieczne miejsce pracy, pomimo często niskich dochodów, jakie w nim uzyskują. Kierownictwo natomiast ma ograniczone możliwości obniżenia kosztów produkcji poprzez racjonalizację zatrudnienia, co

Ryc. 2. Modele restrukturyzacji gospodarstw kolektywnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej:

I – płytkiej restrukturyzacji, II – głębokiej restrukturyzacji, III – zaniku gospodarstw kolektywnych, IV – płytkiej restrukturyzacji i zaniku gospodarstw kolektywnych, V – głębokiej restrukturyzacji i zaniku gospodarstw kolektywnych

Models of the restructuring of collective farms in the countries of East-Central Europe:

I – shallow restructuring, II – deep restructuring, III – disappearance of collective farms, IV – shallow restructuring and disappearance of collective farms, V – deep restructuring and disappearance of collective farms

sprawa, że przekształcone przedsiębiorstwo zachowuje słabości z okresu sprzed transformacji. W efekcie nie ma znacznych zmian w strukturze przestrzennej rolnictwa, w zatrudnieniu, a zamiast zwiększenia efektywności w większości gospodarstw odnotowuje się jej spadek (Amelina 2000; Overchuk 2001). Ten kierunek zmian, nazwany jako **model płytkiej restrukturyzacji**, rozpowszechniony jest w Rosji, na Białorusi, Ukrainie i Słowacji (Drgoňa, Dubcová, Krameriková 1998).

Model głębokiej restrukturyzacji oparty jest na podobnych zasadach legislacyjnych jak model poprzedni. Majątek w formie udziałów trafia w ręce uprawnionych do tego beneficjentów procesów prywatyzacji. Podstawowym jednak celem staje się *strategia przystosowania* do nowych uwarunkowań. Rachunek ekonomiczny zaczyna kształtować racjonalność funkcjonowania gospodarstwa. W konsekwencji przeprowadzana jest rekalkulacja kosztów produkcji i odchodzenie od nierentownych kierunków produkcji rolnej (Carter 1999; Kovács 1994; Wilson 1996). Dążenie do obniżenia kosztów produkcji prowadzi do racjonalizacji zatrudnienia i wiąże się z redukcją liczby pracowników. Przykładowo w latach 1990-1993 zatrudnienie w rolnictwie w Czechach spada z 531 tys. do 240 tys. (Vežnik 1999), na Węgrzech o ok. 300 tys. osób, a w Polsce uspołeczniony sektor rolnictwa zwalnia ok. 400 tys. osób. W nowych krajach związkowych Niemiec (tereny byłej NRD) liczba zatrudnionych w rolnictwie zmniejsza się z 850 tys. osób w 1989 r. do 125,7 tys. w roku 1996 (Grykiewicz 2000). W Słowenii w okresie 1992-2001 liczba zatrudnionych w rolnictwie zmniejsza się o 60%. W porównaniu do modelu płytkiej restrukturyzacji odnotowywany jest mniejszy spadek produkcji rolnej przy poprawie wydajności pracy. Następuje jednak znaczna redukcja zatrudnienia prowadząca do wzrostu bezrobocia na obszarach wiejskich. Podobny przebieg ma natomiast rozwój gospodarstw indywidualnych, który jest również niewielki. Są to jednak z reguły efektywne gospodarstwa rodzinne, a nie gospodarstwa o charakterze socjalnym, nastawione na samozaopatrzenie ludności.

Kraje, w których przekształcenia w rolnictwie opisuje **model głębokiej restrukturyzacji** to Czechy, Węgry i nowe kraje związkowe Niemiec. Zaliczyć tu należy również Polskę i kraje powstałe w wyniku rozpadu SFRJ, jednak skala procesu była w nich ograniczona ze względu na mały udział własności uspołecznionej w rolnictwie.

Model zaniku gospodarstw kolektywnych wiąże się z rozwiązaniem gospodarstwa kolektywnego i całkowitą zmianą starej struktury agrarnej. Osoby uprawnione do majątku spółdzielczego wycofują go, a na wydzielonej ziemi tworzą indywidualne gospodarstwa rolne. W konsekwencji w miejscu wielkoobszarowego gospodarstwa kolektywnego powstaje duża liczba, często niewielkich gospodarstw chłopskich. Całkowity zanik gospodarstw kolektywnych miał miejsce jedynie w Albanii, natomiast w innych państwach regionu nastąpił ze zróżnicowanym natężeniem (Hall 1999; Kelm, Harasani, Stanfield 2001). Proces

powstawania indywidualnych gospodarstw rolnych w Albanii przebiegał na początku lat 90. w sposób żywiłowy, dopiero w późniejszym czasie zaistniały stan został zatwierdzony na drodze prawnej.

Model płytkiej restrukturyzacji połączony z zanikiem gospodarstw kolektywnych, jak i następny model, opisuje kraje, w których nastąpiło na dużych obszarach wyeliminowanie z rolnictwa gospodarstw zespołowych. Przekształcone na tych terenach rolnictwo oparte zostało na nowo utworzonych gospodarstwach chłopskich, co spowodowało, że struktura agrarna uległa całkowitej dekompozycji. Obok istotnie zwiększającej się liczby indywidualnych gospodarstw rolnych w państwach opisanych tym modelem funkcjonują przekształcone gospodarstwa kolektywne, które uległy powierzchniowej restrukturyzacji. Również tworzone gospodarstwa chłopskie cechują się niską efektywnością produkcji i mają głównie charakter samozaopatrzeniowy. Zaliczamy tutaj Estonię, Litwę, Łotwę i Mołdawię.

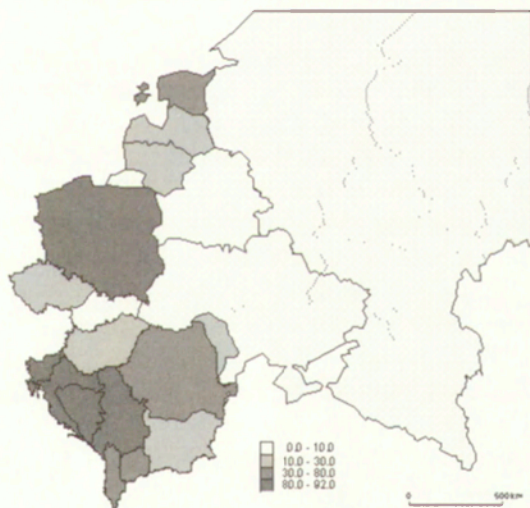
Model głębokiej restrukturyzacji połączony z zanikiem gospodarstw kolektywnych związany jest z powstawaniem gospodarstw chłopskich na rozległych obszarach oraz działalnością gospodarstw kolektywnych, które uległy gruntownej restrukturyzacji w kierunku urynkwienia i poprawy efektywności funkcjonowania. Ten kierunek przekształceń nastąpił w Bułgarii i Rumunii. W krajach tych, podobnie jak w Albanii, powstanie indywidualnych gospodarstw rolnych miało w początkowym okresie charakter żywiłowy. W Rumunii po wstępnym gwałtownym rozwoju gospodarstw chłopskich, prawie połowa z nich uległa rekonsolidacji w różne towarzystwa rolne (Csaki, Lerman 1996).

Proponując powyższy podział autor za podstawę wydzielenia przyjął zmiany w efektywności przekształconych gospodarstw uspołecznionych oraz skalę rozwoju rolnictwa chłopskiego. Uwarunkowania legislacyjne transformacji rolnictwa są zbliżone zarówno w Estonii, na Litwie i Łotwie, jak i na Węgrzech czy w Czechach. Efekty końcowe jednak bardzo się różnią. Jest to wynikiem odmiennych strategii przekształceń – strategii przetrwania bądź strategii przystosowania. Strategia przetrwania zdominowała transformację rolnictwa w krajach powstałych w wyniku rozpadu ZSRR (Lenoard 2000; Shavrov, Zharnovskaya 2001; Stanfield, Overchuk 2002). Wskazuje to na bardzo silny zanik ducha przedsiębiorczości wśród ich mieszkańców oraz rolę barier mentalnych w procesie transformacji ustrojowej. Bariery te zaznaczają się o wiele silniej w państwach, które stanowiły wcześniej republiki Związku Radzieckiego. Są one również bardziej zakorzenione wśród ludności wiejskiej, co wiązać należy z jej niskim poziomem wykształcenia. Najlepszym tego przykładem jest Estonia, gdzie inne sektory gospodarki narodowej uległy szybciej prywatyzacji i cechują się dużą dynamiką. Niekorzystnym efektem strategii przetrwania jest utrzymujący się kryzys sektora rolnego. Kraje, które dokonały „głębokiej” restrukturyzacji gospodarstw kolektywnych, przystosowując się do nowych uwarunkowań otoczenia rolnictwa poniosły wysokie koszty społeczne związane

głównie ze wzrostem bezrobocia na terenach wiejskich. Stworzyły one jednak przesłanki dla rozwoju efektywnego rolnictwa w przyszłości.

O ile procesy prywatyzacji w większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej są daleko zawansowane, to rozwój indywidualnych gospodarstw rolnych jest słabszy, niż pierwotnie zakładano (ryc. 3). Dominują one w rolnictwie w Polsce, gdzie obejmują 84,6% użytków rolnych oraz w krajach powstałych w wyniku rozpadu SFRJ (Bośnia i Hercegowina – 97%, Słowenia – 92%, Chorwacja – 80,4%, Jugosławia – 80%, Macedonia – 75%). Jednak podobna sytuacja miała miejsce przed transformacją. Natomiast znaczący rozwój gospodarstw chłopskich nastąpił w latach 90. jedynie w Albanii, gdzie obejmują 75% użytków rolnych, Estonii (40%) i Mołdawii (27,6%). W Bułgarii, Rosji, na Litwie, Łotwie, Słowacji i Ukrainie ich udział w użytkowaniu gruntów rolniczych nie przekracza jednej piątej.

W Rosji i na Ukrainie zdecydowano się nadać pracownikom sektora upaństwowionego (kołchozów i sowchozów) tzw. kolektywne tytuły własności ziemi, dające im prawo udziału we wspólnej własności. Mogą oni również tworzyć indywidualne gospodarstwa rolne, jednak ze względu na niechęć do gospodarowania na własne ryzyko, zwłaszcza wobec trudności z techniczno-materialnym zabezpieczeniem produkcji, brakiem tanich kredytów oraz wysokimi cenami środków produkcji, ich rozwój jest niewielki. W Rosji gospodarstwa indywidualne zajmują 5,3% użytków rolnych, a na Ukrainie – 6,2%.

Ryc. 3. Udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni użytków rolnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na początku wieku (%)

Percentage shares of agricultural land in the countries of East-Central Europe that were taken by family farms as of the beginning of the 21st century

W Bułgarii, na Litwie, Łotwie i Słowacji środki produkcji w rolnictwie przeszły w ręce prywatne, jednak nie spowodowało to rozwoju gospodarstw chłopskich. Pracownicy uspołecznionych gospodarstw rolnych nie posiadali umiejętności indywidualnego gospodarowania, brak było korzystnych kredytów, niezbędnych do techniczno-materialnego zabezpieczenia produkcji, związanego z budową obiektów gospodarczych i zakupem maszyn, a koszty środków produkcji były wysokie. Ponadto rolnicy wskazywali na słabe poparcie dla gospodarstw prywatnych ze strony państwa i obawiali się ryzyka w przypadku niepowodzenia przedsięwzięcia, zbyt wysokiego w stosunku do ewentualnych, oczekiwanych zysków.

Na Białorusi gospodarstwa indywidualne nie występują, a w rękach prywatnych znajduje się 5% użytków rolnych w formie sprywatyzowanych działek przyzagrodowych, których powierzchnia nie może przekraczać 1 ha. Większość ziemi użytkują dawne kołchozy i sowchozy, przekształcone w spółki akcyjne pracowników lub stowarzyszenia gospodarstw chłopskich.

Efektom transformacji gospodarstw państwowych przeprowadzanej często z zachowaniem ich układu przestrzennego oraz rozwoju gospodarstw indywidualnych jest wybitnie dualny układ struktury agrarnej. Z jednej strony występuje bardzo duża ilość w przeważającej mierze małych gospodarstw chłopskich, z drugiej natomiast stosunkowo niedużo gospodarstw wielkoobszarowych.

Rolnictwo krajów Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie lat 80. zaczęło przeżywać silny kryzys. Jego podstawowym symptomem był ogólny spadek produkcji rolnej, który był efektem obniżania się wydajności pracy. Proces restrukturyzacji miał odwrócić te niekorzystne tendencje, doprowadzić do wzrostu efektywności rolnictwa i dodatniej dynamiki produkcji. Jeżeli przyjrzemy się zmianom produkcji rolnej w okresie transformacji systemowej, to zauważymy, że założenie to nie zostało zrealizowane. Analiza dotyczy całkowitej produkcji rolnej w roku 2002 odniesionej do uśrednionej wartości za lata 1989–1991. Jedynie w dwóch krajach regionu – Albanii i Słowenii – produkcja rolna na początku bieżącego stulecia przewyższała tę z początku lat 90. Wyjątkowym spadkiem całkowitej produkcji rolnej charakteryzowały się były republiki bałtyckie. W Estonii obniżyła się ona aż o 58,6%, na Łotwie o 54,9% a na Litwie o 33,8%. Bardzo silne obniżenie produkcji zanotowano również w Mołdawii (o 46,4%) i na Ukrainie (o 46,5%), w których rolnictwo odgrywa tradycyjnie ważną rolę w gospodarce narodowej. W szeregu państw: Bośni i Hercegowinie, Chorwacji, Rosji, na Białorusi i Słowacji produkcja rolna w 2002 r. nie osiągnęła nawet w 70% wyników z początku lat 90. W Czechach i na Węgrzech nastąpiło obniżenie produkcji rolnej o jedną czwartą. Najniższe spadki produkcji (w granicach 20%) odnotowały Macedonia, Polska i Rumunia (tab. 2).

Tabela 2. Zmiany produkcji całkowitej rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, 1989–1991=100

Kraj	1992	1994	1996	1998	2000	2002
Albania	89,6	110,9	128,0	122,8	129,6	134,3
Białoruś	82,8	65,5	65,0	65,6	58,9	63,9
Bośnia i Hercegowina	69,8	51,4	44,2	72,3	60,0	63,0
Bulgaria	87,4	69,9	62,8	67,9	65,9	70,0
Chorwacja	64,6	58,3	60,5	70,6	70,2	66,9
Czechy	89,2 ¹	78,4	79,4	80,4	76,5	77,2
Estonia	72,6	55,6	46,6	40,6	39,8	41,4
Jugosławia	94,2	91,7	103,6	100,1	87,3	77,4
Litwa	93,4	63,7	67,0	65,2	63,6	66,2
Łotwa	96,6	59,4	46,6	46,0	40,6	45,1
Macedonia	102,4	91,1	92,2	97,5	95,8	84,4
Mołdawia	71,4	59,9	55,5	46,4	47,5	53,6
Polska	85,2	77,9	87,9	90,8	84,2	83,7
Rosja	87,7	70,8	67,5	58,4	63,7	68,2
Rumunia	79,5	98,4	97,2	89,3	78,6	84,9
Słowacja	89,2 ¹	79,7	76,7	78,3	60,8	68,1
Słowenia	77,0	97,3	102,7	102,7	99,3	101,5
Ukraina	74,0	58,8	52,4	47,5	50,3	53,5
Węgry	78,6	71,8	75,9	77,9	72,3	75,1

¹ Czechosłowacja

Źródło: FAOSTAT database, 2003.

Największe spadki całkowitej produkcji rolnej miały miejsce w większości państw regionu na początku lat 90., czyli w okresie kiedy wdrażane były w życie założenia programów restrukturyzacyjnych rolnictwa. W niektórych krajach produkcja zmniejszyła się w tym czasie o prawie 30% i do chwili obecnej utrzymuje się na zbliżonym poziomie (Bulgaria, Czechy, Węgry), natomiast w wielu państwach następowało obniżanie produkcji przez całe lata 90. (Białoruś, Bośnia i Hercegowina, Estonia, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Ukraina).

Przyczyny niezadowolającego wzrostu efektywności rolnictwa to zaniechanie (Białoruś), bądź powolne przeprowadzanie prywatyzacji (Bulgaria, Litwa, Łotwa, Rosja), płytka restrukturyzacja wielkoobszarowych gospodarstw kolektywnych (Ukraina, Mołdawia, Rosja, Estonia, Litwa, Łotwa, Słowacja), zbyt niski w stosunku do oczekiwań rozwój gospodarstw indywidualnych w większości krajów regionu, a z drugiej strony pogłębienie rozdrobnienia rolnictwa w efekcie żywiłowego przejmowania ziemi w Macedonii oraz częściowo Bułgarii i Rumunii. We wszystkich krajach regionu odnotowano ograniczenie

subwencji dla rolnictwa oraz rozmontowanie funkcjonujących wcześniej mechanizmów polityki rolnej. Wprowadzenie reguł wolnego rynku spowodowało dezorganizację dotychczasowego systemu organizacyjnego obejmującego zaopatrzenie i zbył.

Niekorzystnie kształtowały się również warunki otoczenia rolnictwa związane z sytuacją na światowym rynku żywnościowym. Kryzys rosyjski, który był pokłosiem kryzysu Azji Południowo-Wschodniej z 1997 r., spowodował silne ograniczenie tego tradycyjnego dla wielu krajów regionu rynku zbytu (*World Economic...* 1999). Liberalizacja handlu artykułami żywnościowymi i otwarcie granic na tańsze produkty z Unii Europejskiej w pierwszym okresie transformacji utrudniły zbyt rodzimym producentom, a recesja w gospodarce światowej po 11 września 2001 r. jeszcze sytuację pogorszyła. Koszty związane z restrukturyzacją rolnictwa były nieodzowne. Na ile jednak potrafiły one wymusić korzystną reorientację w kierunkach produkcji rolnej, umożliwiającą w przyszłości konkurowanie na rynkach światowych, pokaże niedaleka przyszłość. Dla dziesięciu krajów regionu probierzem tego przystosowania będzie wstąpienie do Unii Europejskiej w maju 2004 r.

Procesy restrukturyzacji sektora rolnego wiązały się ze zmianami w zatrudnieniu, które powodowały, że zmieniała się wartość produkcji przypadająca na jednego pracującego w rolnictwie. Wskaźnik ten, określany jako produktywność pracy, należy do podstawowych mierników wykorzystywanych w porównaniach międzynarodowych służących ocenie warunków konkurencji.

Produktywność pracy jest również wskaźnikiem stosowanym w analizach przestrzennych rolnictwa oraz jedną z podstawowych miar ekonomicznych efektów produkcji rolnej. Zależy ona od wielu elementów np.: liczby zatrudnionych w rolnictwie, poziomu kultury rolnej i rolniczej przydatności gleb. Najbardziej jednak nawiązuje zróżnicowaniem przestrzennym do technicznego uzbrojenia pracy rolnika oraz rozmiarów gospodarstw rolnych (Kulikowski 2002).

Wzrost produktywności pracy nastąpił jedynie w Albanii (o 39,9%), poza którą we wszystkich krajach regionu miał miejsce jej spadek. Był on następstwem restrukturyzacji, która wywołała zmniejszenie produkcji rolnej. Poziom spadku produktywności pracy jest silnie zróżnicowany w krajach regionu i wiąże się z mechanizmami zastosowanymi w trakcie przekształceń sektora rolnego (tab. 3).

Mniejsze spadki produktywności pracy odnotowały kraje, które zastosowały model głębokiej restrukturyzacji. W Bułgarii zmniejszyła się ona o 21,6%, w Czechach o 22,4%, na Węgrzech o 21,1%, w Rumunii o 11,9%, a w krajach opisanych tym modelem, w których jednak zakres dekokolektywizacji był ograniczony, nastąpił spadek odpowiednio o: 1,8% w Słowenii, 17,3% w Polsce; 21,5% w Macedonii, 25,2% w Jugosławii, 34,6% w Bośni i Hercegowinie oraz 35,1% w Chorwacji. W przypadku Jugosławii, Bośni i Hercegowiny i Chorwa-

Tabela 3. Zmiany produktywności pracy w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1992–2002, 1989–1991=100

Kraj	Zmiany produktywności pracy, 1989–1991=100					
	1992	1994	1996	1998	2000	2002
Albania	89,5	113,0	132,7	128,4	135,6	139,2
Białoruś	82,3	65,0	64,7	65,6	59,3	64,8
Bośnia i Hercegowina	75,5	62,5	55,1	84,0	64,5	65,4
Bulgaria	88,6	71,9	65,8	72,8	72,3	78,4
Chorwacja	64,0	57,1	58,8	68,5	68,1	64,9
Czechy	88,8 ¹	78,2	79,3	80,5	76,8	77,6
Esonia	73,5	57,9	50,0	44,6	44,8	47,7
Jugosławia	92,7	88,8	99,5	96,2	84,1	74,8
Litwa	93,0	63,6	67,1	65,4	64,0	66,8
Ława	98,1	62,1	49,9	50,0	44,7	50,2
Macedonia	101,1	89,0	89,0	92,6	89,8	78,5
Mołdawia	71,2	59,7	55,9	46,9	48,2	54,6
Polka	84,7	77,1	86,7	89,5	83,1	82,7
Rosja	87,3	70,6	67,7	59,0	64,8	70,3
Rununia	79,9	100,1	99,7	92,0	81,2	88,1
Słowacja	88,8 ¹	78,4	75,0	76,4	59,2	66,2
Słowenia	75,8	94,3	98,8	98,8	95,8	98,2
Ukraina	73,9	58,9	53,0	48,8	52,6	57,1
Węgry	79,1	72,6	77,4	80,2	75,2	78,9

¹ Czechosłowacja.

Źródło: FAOSTAT database, 2003.

cji stosunkowo wysokie obniżenie produktywności pracy jest efektem wojny, która spowodowała duże zniszczenia na obszarze tych krajów.

Państwa, w których transformację sektora rolnego opisuje model płytkiej restrukturyzacji, odnotowały bardzo silny spadek produktywności pracy. Wyniósł on w Estonii 52,3%, na Łotwie 49,8%, w Mołdawii 45,4%, na Ukrainie 42,9%, na Białorusi 35,2%, na Słowacji 33,8%, w Rosji 29,7%.

Artykuł przedstawia przebieg transformacji sektora rolnego oraz jego stan na początku wieku. Wśród państw Europy Środkowo-Wschodniej pojawili się liderzy procesu przekształceń, kraje w których restrukturyzacja przebiega wolniej oraz państwa, w których obserwujemy regres rolnictwa. Czy tym ostatnim uda się pokonać w najbliższym czasie sytuację kryzysową? Czy rolnictwo Czech, Estonii, Litwy, Łotwy, Polski, Słowacji, Słowenii i Węgier wykorzysta szansę związane z objęciem go wspólną polityką rolną? Te pytania otwierają nowe pola

badawcze nad problemem transformacji rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej – procesem, który ciągle trwa jako efekt dynamicznych zmian politycznych, społecznych i gospodarczych dokonujących się w krajach regionu.

LITERATURA

- Amelina M., 2000, *Why Russian Peasant Remain in Collective Farms: A Household Perspective on Agricultural Restructuring*, Post-Soviet Geography and Economics, 41, 7, s. 483–511.
- Carter F. W., Kaneff D., 1999, *Rural diversification in Bulgaria*, GeoJournal, 46, 3, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London, s. 183–191.
- Csaki C., Lerman Z., 1996, *Agricultural Transition Revisited: Issues of Land Reform and Farm Restructuring in East Central Europe and the Former USSR*, Quarterly Journal of International Agriculture, 35, Frankfurt (Main), s. 211–240.
- Dabbert S., Kühnle E., 1996, *Structural Change without Precedent: The Integration of East German Agriculture into the EU-Market System – The Case Brandenburg*, Quarterly Journal of International Agriculture, 35, Frankfurt (Main), s. 5–27.
- Drgoňa V., Dubcova A., Kramarekova H., 1998, *Slovakia*, [w:] D. Turnock (red.), *Privatization in Rural Eastern Europe. The process of Restitution and Restructuring*, Studies of Communism in Transition, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, s. 251–273.
- FAOSTAT database, www.fao.org.com
- Grykień S., 2000, *Przekształcenia struktury agrarnej wschodnich Niemiec*, Czasopismo Geograficzne, 71, s. 23–42.
- 2003, *Transformacja rolnictwa ukraińskiego po roku 1991*, Czasopismo Geograficzne, 74, s. 187–212.
- Halamska M., 1998, *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Hall D., 1999, *Rural diversification in Albania*, GeoJournal, 46, 3, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London, s. 283–287.
- Kelm K., Harasani P., Stanfield D., 2001, *Land Privatization in Albania*, [w:] *Country Studies: Real Estate Privatization in Selected Eastern European and Eurasian Countries*, Land Tenure Center, University of Wisconsin, Madison, s. 5–22.
- Koester U., 1996, *The Legacy of Dualism in Agriculture of the FSU Countries as an Impediment to Transformation*, Quarterly Journal of International Agriculture, 35, Frankfurt (Main), s. 207–210.
- Kovács K., 1994, *The Transition in Hungarian Agriculture 1990–1993. General tendencies, Background Factors and the Case of the „Golden Age”*, [w:] D. Symes, A. Jansen (red.), *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*, Wageningen, s. 51–82.
- Kulikowski R., 2002, *Przemiany i zróżnicowanie przestrzennej produkcji rolnej w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 74, 3, s. 407–423.

- Mydel R., Groch J., 2000, (red), *Przeglądowy Atlas Świata, Europa, Część 1*, Oficyna Wydawnicza Fogra, Kraków.
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, 1996, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Overchuk A., 2001, *Development of Private Landownership in Russia*, in: *Country Studies: Real Estate Privatization in Selected Eastern European and Eurasian Countries*, Land Tenure Center, University of Wisconsin, Madison.
- Shavrov S. A., Zharnovskaya A. A., 2001, *Legal Forms of Privatization for Various Types of Land and Real Estate in the Republic of Belarus*, [w:] *Country Studies: Real Estate Privatization in Selected Eastern European and Eurasian Countries*, Land Tenure Center, University of Wisconsin, Madison.
- Stanfield D., Overchuk A., 2002, *Notes on Agricultural Land in Russia*, [w:] *Country Studies: Real Estate Privatization in Selected Eastern European and Eurasian Countries*, Land Tenure Center, University of Wisconsin, Madison.
- Turnock D., (red.), 1998, *Privatization in Rural Eastern Europe. The process of Restitution and Restructuring*, Studies of Communism in Transition, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
- Věžník A., 1999, *Geografické aspekty transformace zemedelstvi české republiky*, Habilitační Prace, Masaryk Univ., Brno.
- Wilson O., 1996, *Emerging Patterns of Restructured Farm Businesses in Eastern Germany*, *GeoJournal*, 38, 2, s. 157–160.
- World Economic and Social Survey*, 1999, Trends and Policies in the World Economy, United Nations, New York, 1999.
- Zgliński W., 2000, *Dekolektywizacja rolnictwa i jej skutki w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, *EUROPA XXI*, 5, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 27–40.

SUMMARY

Restructurization of agriculture in Middle Eastern European countries is an important factor in the general political and economic transition in this part of Europe. Agriculture was always a significant component in development strategies of the former socialist countries.

Models in transformation in agriculture were different in countries situated in the region. These dissimilarities were the result of the socio-economic and political situation in which these particular countries were found at the time. After World War II agriculture in Middle and East European countries was created by economic policy dependent on the Soviet Union. As a result until the beginning of 1990 in their national economies dominated public property of means of production.

Key issues of agricultural transformation in Middle Eastern Europe are: privatisation of land and assets; satisfaction a request of former farmers and their heirs whose land had been collectivised; restructuring of large-scale farms; implementation of market

economy; development of individual farming (peasant farms); increase of efficiency of agriculture.

Restructuring is both a political, economic and social process. Restructuring is political in that land privatization and farm restructuring are highly dependent on local politics, and continued debates about the strategy and the implementation of the reforms. It is economic in that restructuring must ensure the optimal organisation of farm. It is also social in that social structures which came into being during communist period were destroyed. The most striking social consequence is the loss of the agricultural labour force and high rate of unemployment connected with restructuring of large-scale farms.

The development of individual farming is restricted due to the lack of tradition of independent management, lack of attitudes towards risk taking and the limitation of capital. These factors favour the trend towards the formation of small farms or large neocollective and post-collective rural enterprises in Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania, Moldavia, Russia, Slovakia and Ukraine.

Roman KULIKOWSKI
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
r.kulik@twarda.pan.pl

PODLASKI REGION CHOWU BYDŁA OBSZAREM SUKCESU TRANSFORMACJI W ROLNICTWIE PO 1989 ROKU

**PODLASIE CATTLE BREEDING REGION AS A POSITIVE CASE OF
AGRICULTURAL TRANSFORMATIONS AFTER 1989**

Zarys treści: W sytuacji ogólnego pogorszenia makroekonomicznych warunków produkcji rolnej, zwłaszcza w pierwszych latach okresu transformacji, region zachodniego Podlasia jest przykładem przemian pozytywnych. Celem niniejszego opracowania jest analiza przestrzenna rolnictwa wysoko wyspecjalizowanego w chowie bydła mlecznego. Analizę tą przedstawiono na tle warunków naturalnych rolnictwa, struktury agrarnej i rolniczego użytkowania ziemi. Zachodzące na tym terenie przemiany spowodowały, że Podlasie jest jednym z najważniejszych regionów produkcji mleka w kraju, a obsada bydła na 100 ha użytków rolnych, przekraczająca w licznych gminach 100 sztuk, jest najwyższa spośród wszystkich gmin w Polsce.

Słowa kluczowe: Podlasie, rolnictwo, chów bydła, obszar sukcesu

WSTĘP

W ostatnich kilkunastu latach rolnictwo w Polsce podlegało dużym przemianom. Na początku lat 90. nastąpiło pogorszenie makroekonomicznych warunków dla produkcji rolnej wyrażające się pogorszeniem relacji cen artykułów sprzedawanych przez rolników do cen artykułów kupowanych przez nich na cele produkcyjne (Zegar 2001). Nastąpiło też w tym czasie obniżenie parytetu dochodowego rolników (Orłowski 2001; Woś 2001).

Potrzeba zmian w tym sektorze gospodarki wynikała także z konieczności jego przystosowania do warunków gospodarki rynkowej po zmianach ustrojowych w 1989 r. i naszego członkostwa w Unii Europejskiej. Wspomniane wyżej przemiany spowodowały, że rolnictwo polskie posiada obecnie nieco inny wymiar ekonomiczny (spadek udziału tego sektora w krajowym PKB z 12% w 1989 r. do 2,7% w 2003 r.) i przestrzenny. Na terenach zachodniej i północnej Polski notowano szczególnie silny regres w rolnictwie związany głównie z lik-

widacją państwowych gospodarstw rolnych, wyrażający się przede wszystkim bardzo dużym spadkiem pogłowia zwierząt gospodarskich (zwłaszcza bydła). Na wschodzie kraju natomiast trudności, zwłaszcza ze zbytem produktów rolnych, zanotowano w związku z częściową utratą wschodnich rynków zbytu na produkty rolne.

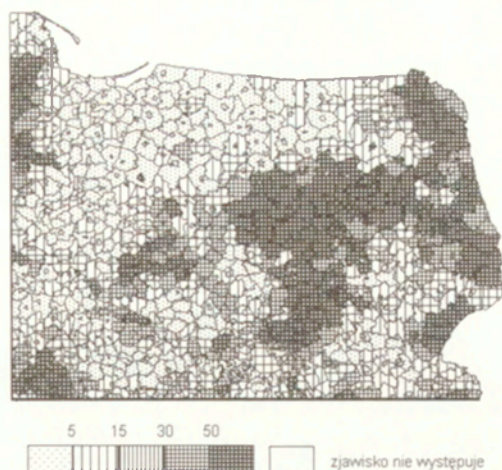
Są jednak w kraju tereny, które charakteryzowały się w tym czasie wysoką dynamiką rozwoju, związanego przede wszystkim z postępującą specjalizacją produkcji. Należą do nich np. obszary położone na zachód od Radomia (w gminach: Klwów, Potworów, Przytyk), wyspecjalizowane w produkcji papryki pod osłonami i liczne gminy położone w zachodniej części województwa podlaskiego, wyspecjalizowane w chowie bydła i produkcji mleka. Ten drugi obszar stał się przedmiotem zainteresowania autora niniejszego opracowania jako przykład pozytywnych tendencji zmian w rolnictwie, w procesie transformacji lat 90. Dużą rolę w aktywizacji rolnictwa na tym obszarze odegrały inwestycje obcego kapitału w rozwój przetwórstwa mlecznego.

Podstawą statystyczną prezentowanej pracy są dane Powszechnego Spisu Rolnego (PSR) 2002 oraz studia i opracowania publikowane w wydawnictwach GUS z wykorzystaniem danych tego spisu (*Użytkowanie...* 2003; Kulikowski 2003; Zegar 2003).

WARUNKI NATURALNE ROLNICTWA NA PODLASIU

Zachodnie Podlasie to obszar przeważnie nizinny, pozbawiony erozji gleb lub z małą erozją w jego części północnej. Podobnie jak cała północno-wschodnia część kraju zachodnie Podlasie wykazuje cechy klimatu kontynentalnego o niewielkiej sumie opadów w ciągu roku i okresowych niedoborach wody dla roślin uprawnych. Badany teren należy również do niezbyt korzystnych dla rolnictwa z punktu widzenia długości okresu wegetacyjnego, który trwa tu od około 190 dni w części północnej do 200 w części południowej. Gleby wytworzone na osadach polodowcowych należą tu w przewadze do kompleksu żytniego bardzo dobrego i dobrego z udziałem kompleksu pszennego i żytniego słabego. Pod względem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest to także teren oceniany dość nisko. W bardzo licznych gminach na tym terenie udział procentowy użytków rolnych o wskaźniku 0,4 stanowi powyżej 50% ogólnej ich powierzchni (ryc. 1)¹.

¹ Ocenę jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej wg gmin GUS podaje w czterech następujących klasach: 0,4 niska jakość; 0,4–0,7 przeciętna; 0,7–1,0 dobra; powyżej 1,0 bardzo dobra. Na tą ocenę dominujący wpływ miały warunki glebowe.

Ryc. 1. Jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Udział procentowy użytków rolnych o wskaźniku 0,4 w ogólnej powierzchni użytków rolnych w gminie

The quality of rural production space. Percentage of arable lands with index 0,4 in total area of arable lands in commune

STRUKTURA AGRARNA

W strukturze własnościowej rolnictwa badanego terenu dominuje sektor prywatny. Indywidualne gospodarstwa rolne zajmują tu ponad 95% ogólnej powierzchni użytków rolnych, a w części gmin sektor publiczny nie występuje lub zajmuje minimalne powierzchnie. Średni obszar indywidualnych gospodarstw rolnych należy do większych w skali kraju i w południowej części badanego terenu waha się od 10 do 15 ha, a w północnej przekracza 15 ha UR. Indywidualne gospodarstwa rolne o przeciętnej powierzchni powyżej 15 ha zajmują tu z reguły ponad 50%, a w niektórych gminach ponad 70% ogólnej powierzchni UR (por. Kulikowski 2003, ryc. 1.6, s. 52). Udział gospodarstw małych (1–5 ha) należy tu do najniższych w kraju i wynosi poniżej 5% ogólnej powierzchni użytków rolnych. Podobnie jak w większości gmin centralnej i wschodniej Polski niewielki jest tu udział gospodarstw o powierzchni powyżej 50 ha i wynosi do 5%, a w niektórych gminach do 10% powierzchni UR. W gminach najbardziej wyspecjalizowanych w chowie bydła mlecznego i największym pogłowiu tych zwierząt na 100 ha UR przeciętna powierzchnia gospodarstw indywidualnych wynosi odpowiednio: Kułaki Kościelne – 16,3 ha, Kobylin Borzymy – 17,5 ha, Kulesze Kościelne – 17,6 ha.

Cechą niezbyt korzystną na tym obszarze jest znaczny udział użytków rolnych w gospodarstwach, które posiadają swoje grunty w 10 i więcej działkach (por. Kulikowski 2003, ryc. 1.11, s. 57). Udział ten jest co prawda znacznie

zróżnicowany, jednak w części gmin przekracza nawet 20% ogólnej powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach.

Korzystniej natomiast przedstawia się, zwłaszcza w gminach powiatów wysokomazowieckiego i zambrowskiego, poziom przygotowania zawodowego rolników. Udział kierowników gospodarstw z ponadpodstawowym wykształceniem rolniczym wynosi od 25% do ponad 35%, przekraczając średnią krajową, która w 2002 r. wynosiła 19,8%. Dla porównania w licznych gminach południowo-wschodniej części województwa podlaskiego udział ten wynosił poniżej 10%.

Badany obszar należy także do korzystnych pod względem struktury wieku ludności rolniczej. W licznych gminach zachodniej części województwa podlaskiego udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych w wieku 65 lat i więcej w ogólnej liczbie użytkowników gospodarstw indywidualnych wynosił w 2002 r. poniżej 10%. W nawiązaniu do powyższego należy też odnotować fakt, że udział emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw domowych rolników indywidualnych (Bański; 1999, ryc. 26, s. 80) oraz udział rolniczych gospodarstw domowych o dominacji dochodów z emerytury i renty (por. Kulikowski 2003, ryc. 1.37, s. 83) należą tu do najniższych w kraju.

ROLNICZE UŻYTKOWANIE ZIEMI

Cechą charakterystyczną użytkowania ziemi indywidualnych gospodarstw rolnych zachodniej części województwa podlaskiego jest bardzo wysoki udział użytków rolnych i gruntów ornych w powierzchni ogólnej. Wynosi on odpowiednio: 85,2% i 54,2% w powiecie łomżyńskim, 83,6% i 59,2% w wysokomazowieckim oraz 81,6% i 55,2% w powiecie zambrowskim, przy średniej dla kraju w 2002 r. wynoszącej 54% i 41,8%.

Sprzyjający specjalizacji w chowie bydła w zachodniej części województwa podlaskiego jest bardzo wysoki udział trwałych użytków zielonych (łąk i pastwisk), dochodzący w niektórych gminach do 40% ogólnej powierzchni użytków rolnych, a w całym powiecie łomżyńskim przekraczający 36% (średnia dla kraju w 2002 r. – 21,1%).

W przeciwieństwie do wielu innych regionów kraju badany obszar charakteryzował się wysokim stopniem wykorzystania gruntów ornych. Do najniższych w Polsce należał tu udział gruntów okresowo nieuprawianych (ugorów i odłogów), które zajmowały w większości gmin poniżej 5% ogólnej powierzchni zasiewów, przy 17,6% gruntów ornych w kraju. Szczególnie wysokim udziałem w powierzchni zasiewów charakteryzowały się w 2002 r. gminy o bardzo wysokiej specjalizacji w chowie bydła: Kobylin Borzymy – 98,1%, Kulesze Kościelne – 98,6%, Nowe Piekuty – 97,8%.

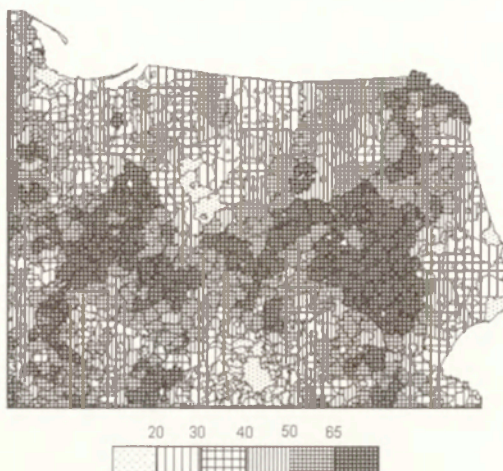

W strukturze zasiewów na gruntach ornych zwraca uwagę stosunkowo mały udział 4 podstawowych zbóż i pszenżyta (36,2% w powiecie wysokomazowieckim, 34,7% w zambrowskim, przy średniej w kraju dla tego samego roku wynoszącej 61,1%). W licznych gminach tego regionu wiodącą pozycję w strukturze zasiewów zajmowały natomiast mieszanki zbożowe. W gminach o największej obsadzie bydła na jednostkę powierzchni użytków rolnych mieszanki zbożowe zajmowały nawet powyżej lub blisko 40% ogólnej powierzchni zasiewów (gminy: Nowe Piekuty i Rutki – 43,2%, Kołaki Kościelne – 41,6%, Kulesze Kościelne – 39,2%). Z innych roślin służących celom paszowym znaczne udziały w powierzchni zasiewów (5–10%) zajmowała w zachodniej części Podlasia kukurydza na zielonkę, co także podporządkowane jest wspomnianej, mlecznej, specjalizacji rolnictwa na tym obszarze.

CHÓW ZWIERZĄT GOSPODARSKICH

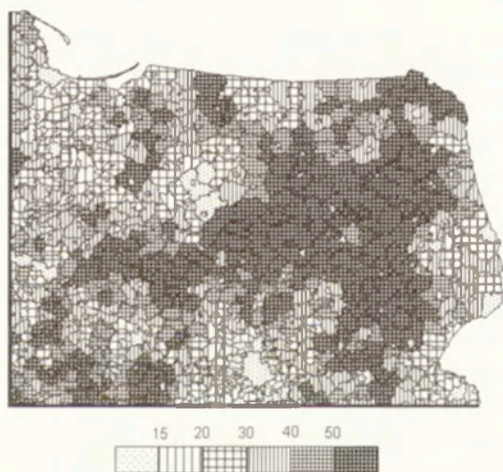
W ostatnich kilkadziesiąt lat następowo w Polsce systematycznie zmniejszanie się pogłowia zwierząt gospodarskich. Pogłowie bydła rogatego spadło z 13,2 mln szt. w 1975 r. do 10 mln w 1990 r. i 5,5 mln szt. w 2002 r. W 2003 r. nastąpiło już pewne wyhamowanie tej tendencji i pogłowie zwierząt zmniejszyło się już tylko o 44 tys. szt. Spadek ten był spowodowany pogorszeniem się warunków ekonomicznych dla chowu tych zwierząt, likwidacją ich chowu w gospodarstwach małych i bardzo małych oraz likwidacją państwowych gospodarstw rolnych w pierwszej połowie lat 90. Podlasie urosło w tym czasie do rangi jednego z najważniejszych regionów chowu zwierząt w Polsce z wyraźnie zaznaczającą się specjalizacją w chowie bydła mlecznego. Według danych PRS 2002 przeciętna w kraju obsada zwierząt gospodarskich, liczona w sztukach przeliczeniowych, wynosiła w Polsce 44,8 SD na 100 ha UR, a w bardzo licznych gminach województwa podlaskiego wskaźnik ten przekracza 65 SD na 100 ha UR. Jego przestrzenne zróżnicowanie na badanym obszarze ilustruje rycina 2.

Rolę bardzo ważnych regionów chowu bydła mlecznego, jakimi były w naszym kraju przed laty południowa Wielkopolska i Podkarpacie, przejęło w ostatnich latach Podlasie, gdzie dynamiczny rozwój chowu tych zwierząt bazuje na rozwoju przetwórstwa mleka przy współudziale obcego kapitału. Przy przeciętnej w kraju obsadzie bydła w 2002 r. liczonej w sztukach rzeczywistych wynoszącej 32,7 szt./100 ha UR w całym województwie podlaskim wskaźnik ten wynosi 60 szt., a w zachodniej części tego regionu dochodzi do 90 szt. w powiecie zambrowskim i blisko 100 szt. w powiecie wysokomazowieckim. Najwyższym pogłowiem tych zwierząt w przeliczeniu na 100 ha UR charakteryzują się gminy: Kulesze Kościelne – 126,7 szt., Kułaki Kościelne – 112,4 szt., Nowe Piekuty – 111 szt., Klukowo – 102 szt. (ryc. 3).

Ryc. 2. Obsada zwierząt gospodarskich w SD na 100 ha użytków rolnych.
Rolnictwo indywidualne, 2002

Animals kept for farming purposes in LU (livestock unit) per 100 ha arable lands.
Private farms, 2002

Ryc. 3. Pogłowie bydła w sztukach rzeczywistych na 100 ha użytków rolnych.
Rolnictwo indywidualne, 2002

Stock of cattle per 100 ha arable lands. Individual agriculture, 2002

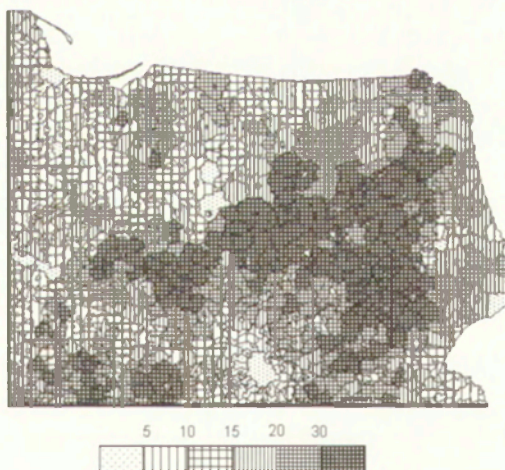
Cechą charakterystyczną chowu bydła w tym regionie jest zjawisko polaryzacji polegające na rezygnacji z chowu w gospodarstwach małych i rozwoju chowu wielkostatadnego w gospodarstwach dużych. W efekcie tego procesu 84% do 86% tych zwierząt w gminach: Nowe Piekuty, Rutki, Szumowo i Kobylin Borzymy znajduje się w gospodarstwach o przeciętnej powierzchni powyżej

15 ha, w gminach: Rutki i Kulesze Kościelne już blisko 90% pogłowia bydła znajduje się w gospodarstwach o tej powierzchni, a w gminie Kułaki Kościelne aż 96,2%.

Podobnie jak w całym kraju, w stadzie bydła na badanym terenie przeważają krowy, a ich udział jest o kilka do kilkunastu punktów procentowych wyższy niż przeciętny (51,9% w 2002 r.) i wynosił np. w gminach Kulesze Kościelne – 57,3%, Kułaki Kościelne – 58,4%, Nowe Piekuty – 62,4%. Świadczy to o mlecznej specjalizacji tego regionu, choć udział krów w pogłowie bydła na Podkarpaciu należał do znacznie wyższych.

Pogłowie krów na 100 ha UR spadło w Polsce z 32 szt. w 1975 r. do 26,3 szt. w 1990 r. i 17 szt. w 2002 r. Stosunkowo wysoką obsadą krów (powyżej 30 szt./100 ha UR) charakteryzowały się obok Podlasia liczne gminy położone na Kurpiach, na terenie byłego województwa ciechanowskiego, we wschodniej części Wielkopolski oraz w Karpatach i na Podkarpaciu. Rekordową w skali kraju obsadę krów na 100 ha UR notowano jednak na Podlasiu, gdzie w licznych gminach (poza częścią wschodnią województwa podlaskiego) przekraczała ona 50 szt. (Kulesze Kościelne – 72,5 szt., Nowe Piekuty – 69,5 szt., Kułaki Kościelne – 65,7 szt. bydła). Dla kontrastu warto nadmienić, że obsada krów na znacznych terenach Pojezierza Pomorskiego, Ziemi Lubuskiej i Nizinie Śląskiej wynosiła w tym samym roku poniżej 5 szt. na 100 ha UR (ryc. 4).

Drugim ważnym gatunkiem zwierząt gospodarskich na tym terenie, poza jego częścią południowo-wschodnią, jest trzoda chlewna. Pogłowie trzody chlewnej w województwie podlaskim (80 szt./100 ha UR) jest jednak znacznie niższe niż przeciętna dla kraju w 2002 r. (110 szt./100 ha UR). W niektórych powiatach wykazuje jednak poziom przekraczający przecięty (powiaty: suwalski –

Ryc. 4. Pogłowie krów mlecznych na 100 ha użytków rolnych. Rolnictwo indywidualne, 2002
Stock of dairy cows per 100 ha arable lands. Individual agriculture, 2002

121 szt., moniecki – 124 szt., sejneński – 145 szt. i zambrowski – 157 szt.). Jest to jednak poziom znacznie odbiegający od poziomu rozwoju chowu tych zwierząt w Wielkopolsce, gdzie liczba zwierząt na 100 ha UR w niektórych powiatach przekracza 400 szt., a w powiecie gostyńskim wynosiła w 2002 r. 542 szt. Rekordową obsadę tych zwierząt notowano w 2002 r. w wielkopolskiej gminie Krzemieniewo – 1227 szt./100 ha UR (por. Kulikowski 2003, ryc. 1.34, s. 80 i ryc. 1.35, s. 81).

ZAKOŃCZENIE

Korzystna struktura wielkościowa gospodarstw oraz stosunkowo mały udział właścicieli gospodarstw w zaawansowanym wieku, a także zainteresowanie obcego kapitału rozwojem mleczarstwa na czystym ekologicznie terenie Podlasia pomimo niezbyt korzystnych warunków glebowych, umożliwiło rozwój rolnictwa na tym terenie. Podstawą rozwoju stało się zainteresowanie rolników chowem bydła. Specjalizacja gospodarstw w tym kierunku przyczyniła się do poprawy sytuacji ekonomicznej rolników na tym obszarze. O wzroście poziomu aktywności gospodarczej rolników i mieszkańców wsi na tym terenie świadczy także należąca do największych w kraju liczba wniosków złożonych do programu SAPARD przypadających na 1 gminę (Błąd 2005), a także wyższy niż przeciętny poziom wydatków na zakup ziemi rolniczej.

Na terenach zachodniego Podlasia, zwłaszcza w gminach położonych w okolicach Zambrowa i Wysokiego Mazowieckiego, wartość produkcji towarowej rolnictwa przypadająca na 1 ha należy do najwyższych w kraju i przekracza 2600 zł (Kołodziejczyk 2003). Do najwyższych w kraju należy tu też udział indywidualnych gospodarstw rolnych produkujących wyłącznie na rynek i wynosi ponad 80% (przy przeciętnej wynoszącej nieco ponad 45% i poniżej 14% w rolnictwie indywidualnym licznych gmin Polski południowo-wschodniej).

W związku z dobrze rozwiniętym chowem bydła mały jest udział na tym obszarze gospodarstw rolnych, dla których głównym źródłem dochodów są środki socjalne (emerytury i renty).

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej i związane z nim dopłaty bezpośrednie oraz notowany w ostatnich kilkunastu miesiącach wzrost możliwości eksportu z Polski produktów spożywczych dobrze rokuje dalszym i trwałym możliwościom rozwoju rolnictwa na terenie Podlasia.

LITERATURA

- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Błąd M., 2005, *Terytorialne zróżnicowanie wniosków o pomoc finansową w programie SAPARD w Polsce*, *Więś i Rolnictwo*, 1(126), s. 86–97.

- Kołodziejczyk D., 2003, *Indywidualne rolnictwo w wybranych strukturach gmin* [w:] J. Zegar (red.), *Zróżnicowania regionalne rolnictwa*, GUS, Warszawa, s. 72–102.
- Kulikowski R., 2003, *Szczegółowy przegląd czynników opisujących produkcję rolną i charakterystyka możliwości produkcyjnych rolnictwa*, [w:] A. Ciołkosz (red.), *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, GUS, Warszawa, s. 9–88.
- Orłowski W.M., 2001, *Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa polskiego w długim okresie*, *Więś i Rolnictwo*, 2(111), s. 19–27.
- Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich*. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, Powszechny Spis Rolny 2002, 2003, GUS, Warszawa.
- Woś A., 2001, *Nowy wymiar uwarunkowań rozwoju polskiego rolnictwa*, *Więś i Rolnictwo*, 3(112), s. 28–40.
- Zegar J., 2001, *Dylematy dochodowe rolnictwa chłopskiego na przełomie XX i XXI wieku*, *Więś i Rolnictwo*, 2(111), s. 106–120.

SUMMARY

The political changes in Poland taking place after 1989 have started a number of processes in Polish agriculture. Contribution of agriculture to national income has been decreasing from 12.2% in 1989 to 2.7% in 2003. State farms possessed in 1989 18,8% of total agricultural land in Poland were liquidated. Eastern markets for agricultural products from Poland were partly closed. In the years 1990–2003 area of agricultural land have been reduced from 18 539 thous. ha in 1990 to 16 169 thous. ha in 2003. The number of cattle stock decreased that time from 10 million heads to 5,5 million heads.

At the some time there are some regions in Poland, characterized by high development of agriculture. One of such regions is Podlasie localized in North-East Poland and specialized in dairy cattle breeding. Private farming in Podlasie owned above 95% of total area of land with high domination of arable land (above 80% in courys: Łomża, Wysokie Mazowieckie and Zambrów in the presence of country's average 54%). The western areas of Podlasie are occupying lands with small share of population in age above 65 among users of private farms.

According to the last Agricultural Census data the average number of cattle per 100 hectares of agricultural land in 2002 was 35 heads and in the some times in gminas Podlasie region elevate more 110 and 120 heads (see fig. 3). Analogically there are very big differences between average number of cows per 100 hectares of agricultural land in Poland – (17 heads) and in some gminas of Podlasie region (50–70 heads). Most of cattle stock in this area (84% to 86%) can be find in the farms with average size above 15 ha. High specialization in milk production and financial expenditures of foreign capital in milk processing plants makes a close, positive relation with high production results of agriculture of this region.

Krzysztof JANC*, Konrad Ł. CZAPIEWSKI**

*Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego

Uniwersytet Wrocławski,

50-138 Wrocław, ul. Kuźnicza 49/55

janck@wp.pl

**Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN,

00-818 Warszawa, Twarda 51/55

konrad@twarda.pan.pl

WYKSZTAŁCENIE CZYNNIKIEM WSPIERAJĄCYM ROZWÓJ GOSPODARCZY OBSZARÓW WIEJSKICH

EDUCATION AS A FACTOR SUPPORTING THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

Zarys treści: W pracy ukazano zmiany w poziomie wykształcenia ludności Polski ze szczególnym uwzględnieniem związku ze stopniem ruralizacji. Dodatkowo postawiono sobie za cel przedstawienie zróżnicowania przestrzennego i zmian w wykształceniu radnych jednostek samorządowych. Uzyskane wyniki odnośnie poziomu wykształcenia ludności i radnych porównano z poziomem rozwoju gospodarczego. Umożliwiło to określenie, w jakim stopniu wykształcenie jest i może być w przyszłości czynnikiem stymulującym rozwój, zwłaszcza na obszarach wiejskich.

Słowa kluczowe: wykształcenie mieszkańców, potencjał gospodarczy, obszary wiejskie

WSTĘP

Zgodnie ze współczesnymi koncepcjami rozwoju regionalnego do najistotniejszych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego zalicza się jakoś zasobów ludzkich i umiejętność współpracy. Szczególnie wykształcenie oraz ciągłe podnoszenie kwalifikacji są ważnymi czynnikami i generatorami rozwoju regionów i kraju. Uwzględniając procesy zachodzące we współczesnej gospodarce i społeczeństwie, za poziom wykształcenia zapewniający największe możliwości rozwoju i zapewnienia dobrobytu uznaje się wykształcenie wyższe. Uczelnie wyższe winny wyposażać studentów w wiedzę, umiejętności stałego jej poszerzania oraz inne cechy umożliwiające skuteczne funkcjonowanie w społeczeństwie i gospodarce. Dlatego pożądanym jest, aby ludzie „...rozporządzali ogromnymi skarbami w postaci umiejętności czytania i pisania, ambicji, ciekawości, bezczelności, braku szacunku dla autorytetów, zdrowia, dobrego humoru i spo-

rej porcji wiadomości na temat tego, co znajduje się poza granicami... ” (Vonnegut, 1971, s. 91). Oprócz odpowiedniego poziomu wykształcenia niezwykle ważny jest poziom kompetencji i wiedzy samorządowców. Radni jednostek szczebla lokalnego poprzez odpowiednie działania w dużej mierze mogą wpływać na możliwości i prawidłowy kierunek rozwoju.

Obszary wiejskie, podlegające w ostatnich kilkunastu latach głębokim procesom zmian, stają przed licznymi wyzwaniem. Ubożenie ludności, duże bezrobocie, niekorzystna struktura pracujących, głębokie zmiany ilościowe i jakościowe w rolnictwie, konieczność dostosowania się do nowego systemu gospodarowania, potrzeba wielofunkcyjnego rozwoju – stanowią o wielopłaszczyznowości problematyki obszarów wiejskich. Wysoki poziom wykształcenia ludności wiejskiej może więc być głównym czynnikiem umożliwiającym rozwój gospodarczy obszarów wiejskich. Jak stwierdzi L.C. Thurow (1999, s. 422) *„sukces gospodarczy będzie zależał od gotowości i zdolności dokonywania długookresowych inwestycji społecznych w kwalifikacje, edukację, wiedzę i infrastrukturę.”*

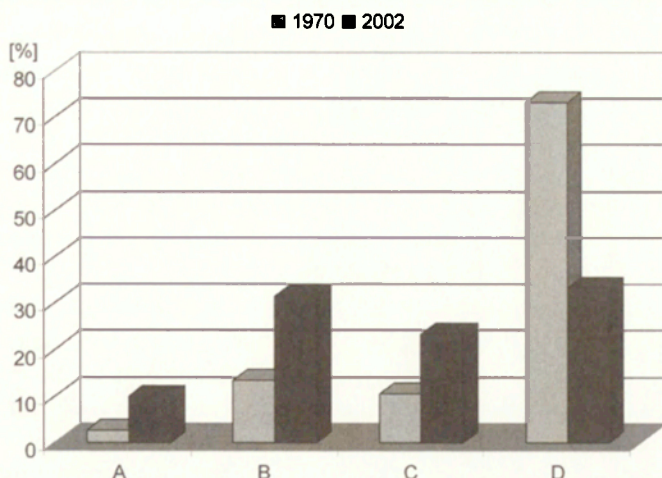
Uwzględniając powyższe uwagi, głównym celem pracy jest ukazanie zmian w poziomie wykształcenia ludności Polski ze szczególnym uwzględnieniem związków ze stopniem ruralizacji. Dodatkowo postawiono sobie za cel przedstawienie zróżnicowania przestrzennego i zmian w wykształceniu radnych jednostek samorządowych. Uzyskane wyniki odnośnie poziomu wykształcenia ludności i radnych porównano z poziomem rozwoju gospodarczego. Umożliwiło to określenie, w jakim stopniu wykształcenie jest i może być w przyszłości czynnikiem stymulującym rozwój, zwłaszcza na obszarach wiejskich.

POZIOM WYKSZTAŁCENIA LUDNOŚCI W LATACH 1970 I 2002

Ponad trzydziestoletni okres analizy pozwala spojrzeć na zmiany w poziomie wykształcenia przez pryzmat zmiany pokolenia oraz głębokich przeobrażeń społeczno-gospodarczych. W analizie uwzględniono 4 kategorie wykształcenia: wyższe, średnie, zasadnicze zawodowe oraz podstawowe i niepełne podstawowe. W badanym okresie nastąpił wzrost udziału ludności z wykształceniem wyższym, średnim i zasadniczym zawodowym. Oczywistą konsekwencją tego faktu był duży spadek udziału ludności z czwartą kategorią wykształcenia, czyli podstawowym i bez ukończonej szkoły podstawowej (ryc. 1).

Wzrost udziału osób z wykształceniem wyższym z poniżej 3% do około 10% wydaje się być bardzo duży. Uwzględniając jednak długi okres czasu i niski udział, szczególnie w odniesieniu do innych krajów europejskich, w tym i post-socjalistycznych, wzrost ten tylko pozornie można określać jako bardzo duży. Jak zauważa E. Jakubowicz (2004), co piąty mieszkaniec miast posiada wykształcenie wyższe, zaś na wsi tylko co dwudziesty. Średnioroczne tempo

Ryc. 1. Zmiany w poziomie wykształcenia ludności, 1970 i 2002

A – wyższe, B – średnie, C – zasadnicze zawodowe, D – podstawowe i bez wykształcenia

Changes of people's educational level, 1970 and 2002

A – tertiary, B – secondary, C – basic vocational, D – primary and no education

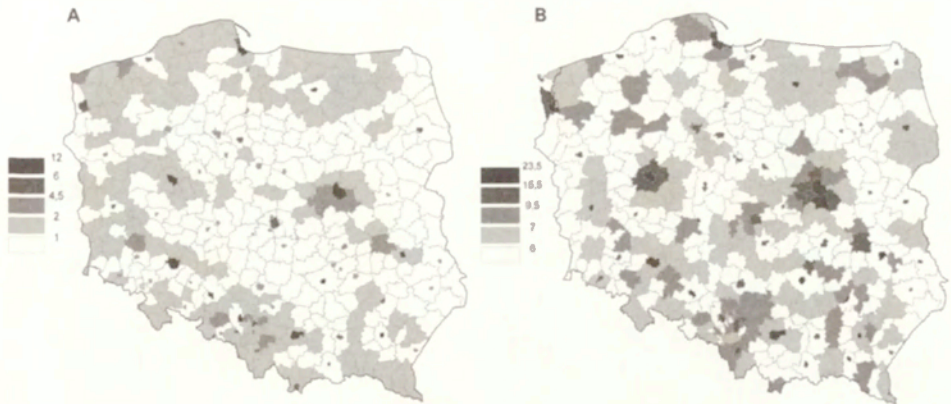
przyrostu tego udziału w latach 1970–2002 wynosiło w miastach około 0,2%, a wśród mieszkańców wsi tylko 0,08%. Należy podkreślić, że w większości wzrost ten miał miejsce w ostatnich kilkunastu latach. Słabe tempo wzrostu udziału ludności z wykształceniem wyższym do końca lat osiemdziesiątych XX wieku wiązało się brakiem dużego zapotrzebowania na wykształconą kadre w gospodarce opartej na przemyśle ciężkim i rolnictwie uspołecznionym. Ponadto istotnym był brak bodźców finansowych (podobne zarobki osób o różnym poziomie wykształcenia) i nieuznawanie zasad merytokracji. Zmiany, które zaszły po roku 1989, wpływając na ogólny wzrost udziału osób z wykształceniem wyższym, spowodowały jednak zmniejszanie się udziału młodzieży wiejskiej na uczelniach wyższych. Uwzględniając fakt, że zaledwie kilka procent młodzieży wiejskiej studiuje (Bański, Stola 2002), można przypuszczać, że bez daleko idących zmian w systemie wspierania aspiracji kształceniowych ludności wiejskiej, jakość i poziom jej wykształcenia może ulegać obniżaniu.

Wzrost udziału osób z wykształceniem średnim z 13% do ponad 30% jest konsekwencją zwiększenia się dostępności do szkolnictwa średniego w skali kraju. Duży udział ludności z wykształceniem średnim ma istotne implikacje dla wzrostu udziału wykształcenia wyższego, gdyż stanowi dobrą podstawę do zwiększenia liczby ludności z wyższym poziomem wykształcenia (Ciok, Jakubowicz 2000). Przyjmuje się, że odpowiednim poziomem nasycenia ludnością z wykształceniem średnim jest dla populacji miejskiej 30–40%, zaś dla wiejskiej – około 20%.

Nieco mniejszy niż w przypadku wykształcenia średniego był wzrost udziału wykształcenia zasadniczego zawodowego. Należy mieć świadomość, że ten poziom wykształcenia, ściśle związany z wymogami gospodarki socjalistycznej względem siły roboczej, nie wyposaża ludności w dużo większą wiedzę ogólną niż wykształcenie podstawowe. Stąd też jego duży udział uznać należy za zjawisko negatywne. Obecnie w związku z likwidacją zasadniczych szkół zawodowych i zastępowaniem ich liceami należy spodziewać się większego wzrostu udziału ludności z wykształceniem średnim.

Zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym udziału ludności z wykształceniem wyższym (ryc. 2) są niewielkie. W roku 1970 najwyższym udziałem tej ludności odznaczały się powiaty miejskie. Na większości terytorium Polski udział ten był poniżej 1% – głównie wschodnia i centralna część kraju. Nieco większym udziałem odznaczały się powiaty Polski południowej, zachodniej, ówczesnych województw gdańskiego i olsztyńskiego. Widoczne są również obszary o większym udziale ludności z wykształceniem wyższym w otoczeniu wielkich miast. Wyraźnie zaznacza się więc układ miasta–pozostałe obszary. Należy zauważyć, że największe udziały ludności dobrze wykształconej były w miastach największych, co wynikało z obecności uczelni wyższych, większej koncentracji miejsc pracy wymagających dużych kwalifikacji. W znacznej części mniejszych miast odsetek ludności z wykształceniem wyższym osiągnął wartości zbliżone do 3–4%. Obszary wiejskie wykazywały mniejsze zróżnicowanie. W roku 2002 w dalszym ciągu widoczna jest koncentracja najlepiej wykształconej ludności w ośrodkach miejskich. Wyraźnie zaznacza się jednak wzrost jakościowy i terytorialny obszarów wokół miast o wyższym niż na pozostałych obszarach udziale osób z wykształceniem wyższym. Proces ten należy wiązać ze zwiększaniem się dostępności do uczelni wyższych, procesami suburbanizacji, rozwojem działalności wymagającej wykształconej kadry również poza dużymi miastami. W dalszym ciągu zaznacza się jednak wyraźna linia podziału miasto–wieś. Szczególnie niskim udziałem osób z wykształceniem wyższym charakteryzują się obszary o funkcjach rolniczych.

Zróżnicowanie przestrzenne udziału osób z wykształceniem średnim wykazuje podobne cechy jak dla wykształcenia wyższego (ryc. 3). W roku 1970 największa koncentracja występuje w powiatach miejskich. Wschodnia i centralna Polska charakteryzuje się bardzo niskim udziałem ludności z wykształceniem średnim – w większości poniżej 8%. Nieco lepsza sytuacja występowała na południu, zachodzie i północy. Można więc stwierdzić, że równie wyraźny jak w przypadku wykształcenia wyższego jest podział miasto–wieś. W roku 2002 w dalszym ciągu zaznacza się dominacja powiatów o charakterze miejskim. Wzrasta jednak obszar wokół nich o dużym udziale wykształcenia średniego. Również na pozostałych obszarach widać wyraźny wzrost, tak że stosunkowo nieliczne są powiaty o niskim udziale. Mamy do czynienia z procesem homogenizacji polskiej przestrzeni względem wykształcenia średniego.

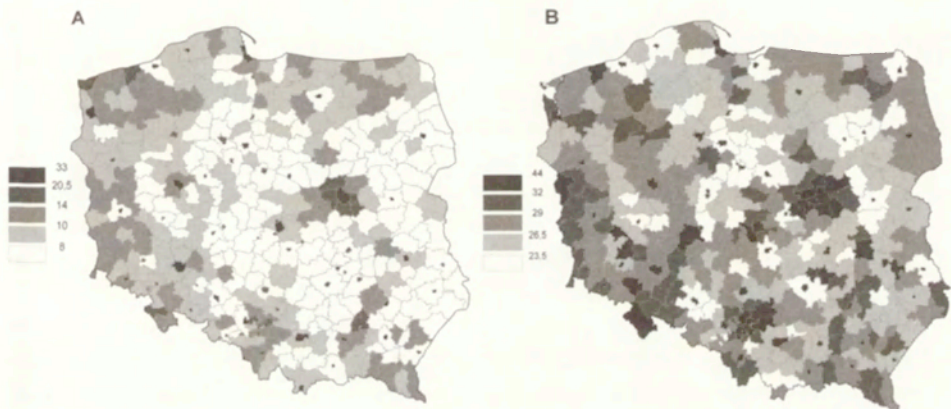

Ryc. 2. Udział ludności z wykształceniem wyższym (%)

A – 1970 rok, B – 2002 rok

Share of people with tertiary education (%)

A – 1970, B – 2002

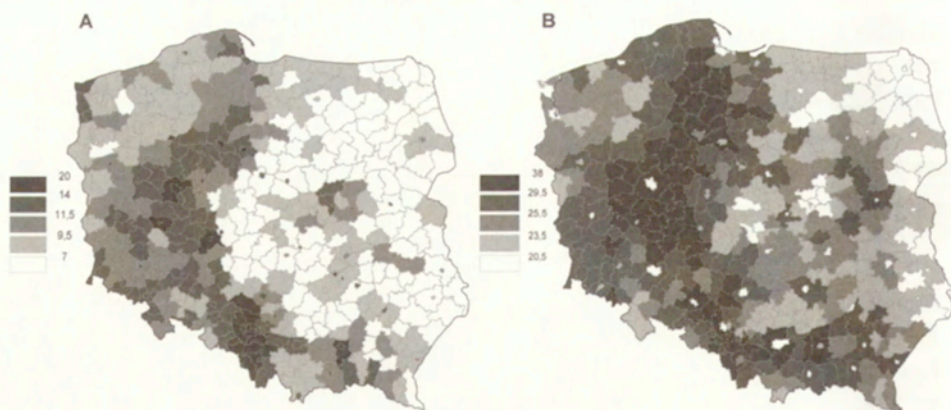
Ryc. 3. Udział ludności z wykształceniem średnim (%)

A – 1970 rok, B – 2002 rok

Share of people with secondary education (%)

A – 1970, B – 2002

Interesująco wygląda zróżnicowanie przestrzenne udziału ludności z wykształceniem zasadniczym zawodowym (ryc. 4). W roku 1970 wysokie udziały były charakterystyczne dla mniejszych powiatów miejskich oraz dla pasa od Górnego Śląska poprzez ówczesne województwo wrocławskie, poznańskie, bydgoskie do gdańskiego oraz w okolicy Warszawy. Obszar ten pokrywał się w dużej mierze z obszarami o wysokim stopniu industrializacji. Wynika to z zasygnalizowanej specyfiki tego poziomu wykształcenia. Według J. Kostrowieckiego i R. Szczęsnego (1971) obszary te charakteryzowały się rolnictwem

Ryc. 4. Udział ludności z wykształceniem zasadniczym zawodowym (%)

A – 1970 rok, B – 2002 rok

Share of people with basic vocational education (%)

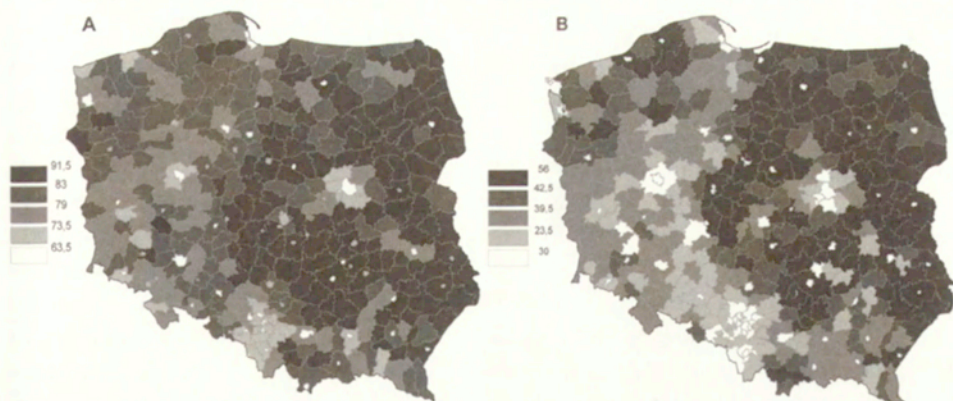
A – 1970, B – 2002

wysokowydajnym, wysoko- lub średnioprodukcyjnym. Występująca tu wysoka mechanizacja wymagała przygotowania zawodowego ludności wiejskiej. W roku 2002 zróżnicowanie przestrzenne jest zbliżone, jednak można zauważyć, że zwiększa się przestrzennie obszar o dużym udziale ludności z wykształceniem zasadniczym. Nastąpił natomiast spadek udziału w powiatach miejskich – co wiąże się z niedostosowaniem tego poziomu wykształcenia do wymagań stawianych przez rynek pracy (wzrost znaczenia usług, odejście od masowej produkcji). Istotnym czynnikiem jest również duża możliwość uzyskania lepszego poziomu wykształcenia.

Przeciwnieństwem obrazu zróżnicowań przestrzennych wyższych poziomów wykształcenia jest przestrzenne zróżnicowanie udziału ludności z wykształceniem podstawowym i bez wykształcenia (ryc. 5). Dominacja Polski wschodniej i środkowej w obu punktach czasowych jest zjawiskiem niekorzystnym. Największy jest tam udział obszarów wiejskich o niskiej towarowości produkcji. Należy jednak podkreślić, iż nastąpił znaczny spadek udziału osób z wykształceniem podstawowym. O ile w 1970 roku maksymalna wartość tego wskaźnika wyniosła ponad 91% w powiecie kolneńskim, o tyle w 2002 spadła do poziomu 56% w powiecie łomżyńskim.

POZIOM WYKSZTAŁCENIA A RURALIZACJA

We wcześniejszej analizie zróżnicowań w poziomie wykształcenie podkreślano różnicę pomiędzy obszarami o charakterze miejskim a obszarami wiejskimi. Potwierdzeniem statystycznym przestrzennych zróżnicowań i zmian w poziomie

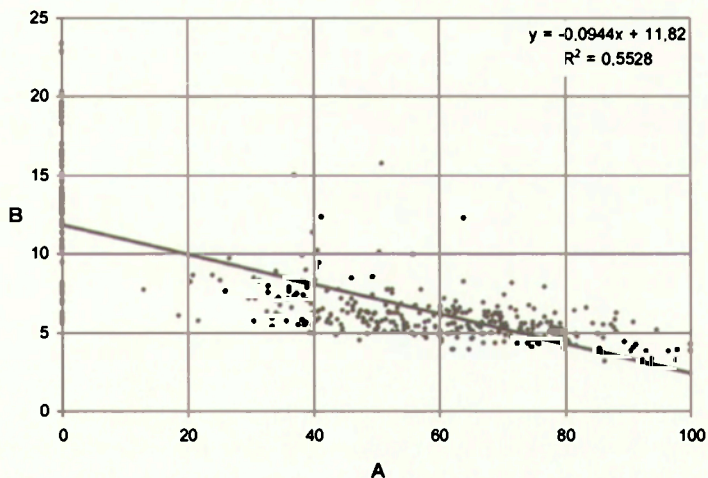
Ryc. 5. Udział ludności z wykształceniem podstawowym i bez wykształcenia (%)

A – 1970 rok, B – 2002 rok

Share of people with primary and no education (%)

A – 1970, B – 2002

wykształcenia są wartości współczynników korelacji pomiędzy wskaźnikiem ruralizacji a udziałem osób z wykształceniem wyższym (w 1970 r. $r = -0,75$, zaś w 2002 $r = -0,74$). Na diagramie korelacyjnym uwzględniono tylko najwyższy poziom wykształcenia ze względu na największe jego znaczenie w gospodarce (ryc. 6). Za wskaźnik ruralizacji przyjęto udział osób mieszkających na wsi w ogólnej liczbie mieszkańców powiatu (odwrotność wskaźnika urbanizacji).

Ryc. 6. Zależność pomiędzy wskaźnikiem ruralizacji (A) a udziałem osób z wykształceniem wyższym (B), 2002 (współczynnik korelacji liniowej Pearson'a $r = -0,74$)

Relation between ruralization index (A) and share of people with tertiary education (B), 2002 (Pearson's linear correlation coefficient $r = -0,74$)

W obu analizowanych latach występuje silna ujemna korelacja pomiędzy cechami. Brak zmiany wartości wskaźnika świadczy o ciągle trwającym podziale miasto-wieś. Można nawet twierdzić, że podział ten pogłębia się, bowiem przy spadku udziału ludności wiejskiej (47,3% w roku 1970 do 38,3% w 2002) przedstawiona zależność jest taka sama.

Ruralizacja, tłumacząc w ponad 50% zróżnicowanie udziału osób z wykształceniem wyższym, była i wciąż jest podstawowym czynnikiem wpływającym na uzyskanie wykształcenia. Można wyróżnić dwie podstawowe przyczyny słabości obszarów wiejskich względem analizowanego zagadnienia. Po pierwsze, istotna jest specyfika większej części ludności wiejskiej. Zaliczyć tu można między innymi: duży odpływ młodych najlepiej wykształconych mieszkańców do miast – stąd ludność wiejska w dużej mierze jest starsza i słabiej wykształcona. Po drugie, w dalszym ciągu dominująca gospodarka niewymagająca dużego udziału wykształconej ludności, mniejsze aspiracje zawodowe, dominacja tradycyjnych wartości. Bardzo ważnymi czynnikami wpływającymi na obserwowaną zależność są bariery w dostępie do edukacji na szczeblu wyższym. Wyróżnić u należy kilka rodzajów barier¹. Pierwszą z nich jest selekcja zaczynająca się już na poziomie szkoły podstawowej – warunkująca dalsze ścieżki edukacyjne. Ważna jest również dostępność przestrzenna. Badania R. Guzika (2003) ukazują, że poziom wykształcenia jest bardzo silnie związany z dostępnością przestrzenną do szkół. Badania te przeprowadzono w zakresie dostępności do szkolnictwa średniego, należy jednak przyjąć, że podobnie jest z dostępnością przestrzenną do uczelni wyższych. Dla ludności wiejskiej coraz większego znaczenia nabiera bariera ekonomiczna. Brak finansowych możliwości podjęcia studiów wyższych wynika głównie z mniejszej zamożności ludności wiejskiej oraz konieczności wczesnego podjęcia pracy zawodowej. Kolejną przyczyną jest powielanie przez młodzież ścieżek edukacyjnych swoich rodziców. Jak pokazują badania H. Domańskiego (2000) tylko około 1% dzieci rolników posiada dyplom uczelni wyższej.

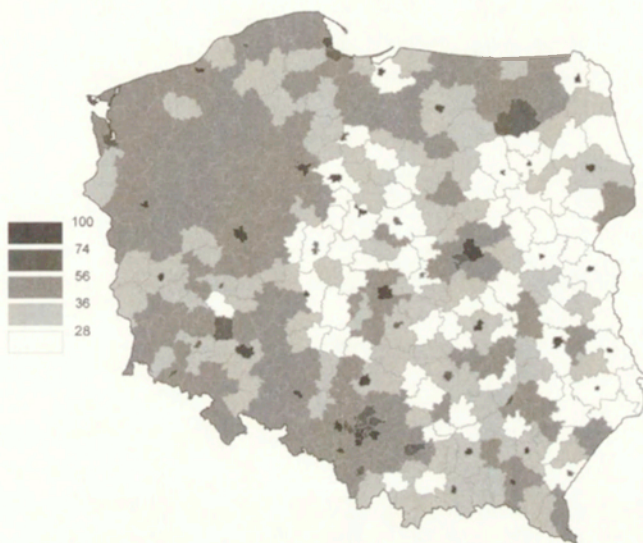
WYKSZTAŁCENIE RADNYCH

Oprócz wykształcenia mieszkańców niezwykle istotną kwestią jest również wykształcenie radnych. Jak wykazały badania J. Bańskiego uzyskanie środków pomocowych zależy w dużym stopniu od dobrze przygotowanego i uzasadnionego projektu. W związku z tym liczy się wiedza i pomysłowość podmiotów (osób, gmin) ubiegających się o tego typu środki. Można wykazać, że wysokość przyznanych funduszy pomocowych PHARE uzależniona była od poziomu

¹ Dokładną analizę barier edukacyjnych młodzieży wiejskiej – stanowiących zasadniczą przyczynę gorszego wykształcenia ludności – przeprowadził E. Rydz (2002).

wykształcenia radnych gmin. Prawdopodobnie ten fakt w większym stopniu niż faktyczne potrzeby poszczególnych obszarów zdecydował o wielkości kontraktów (Bański, Stola 2002).

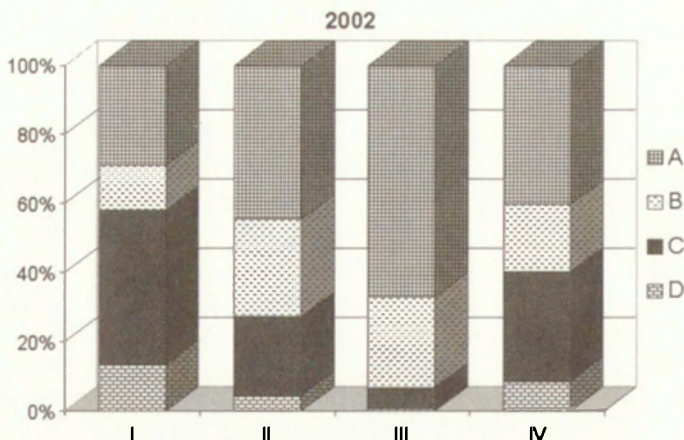
Najwyższym udziałem radnych z wykształceniem wyższym charakteryzowały się powiaty grodzkie oraz obszary Polski zachodniej (ryc. 7). Wyraźnie zaznacza się również zróżnicowanie w wymiarze wschód–zachód. Można zauważyć, iż w dużej mierze obszary te pokrywają się z obszarami o wyższym udziale ludności z wykształceniem wyższym¹.

Ryc. 7. Udział radnych z wykształceniem wyższym (%)
Share of councillors with tertiary education (%)

Należy podkreślić, iż wykształcenie radnych na terenach wiejskich jest dużo niższe niż w miastach. O ile w gminach wiejskich odsetek radnych w kadencji 2002–2006 z wykształceniem wyższym wyniósł około 30%, to w gminach miejskich był przeszło dwukrotnie wyższy i wyniósł 67% (ryc. 8). Za szczególnie niekorzystne należy uznać dosyć wysoki odsetek radnych z wykształceniem zasadniczym zawodowym, a niewielki z wykształceniem średnim. Pozytywnym przejawem jest wzrost liczby radnych z wykształceniem średnim w obecnej kadencji o 4% w stosunku do poprzedniej kadencji (1998–2002).

¹ Współczynnik korelacji liniowej pomiędzy udziałem radnych z wykształceniem wyższym i udziałem ludności z tym samym poziomem wykształcenia wynosi +0,79.

Ryc. 8. Wykształcenie radnych w zależności od typu gminy

I – gminy wiejskie, II – gminy miejsko-wiejskie, III – gminy miejskie, IV – ogółem
 A – wykształcenie wyższe, B – średnie, C – zasadnicze zawodowe, D – podstawowe i bez wykształcenia

Education of councilors by type of commune

I – rural communes II – municipal-rural communes III – municipal communes IV – total
 A – tertiary, B – secondary, C – basic vocational, D – primary and no education

WYKSZTAŁCENIE A ROLNICTWO

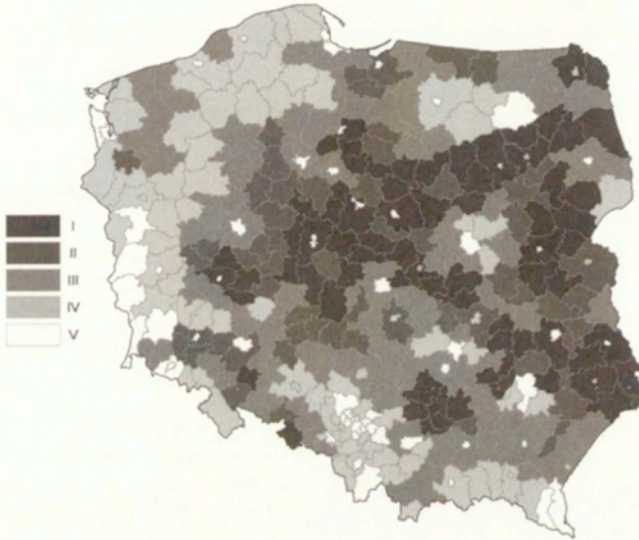
Jakość wykształcenia jest bardzo istotną kwestią przy charakterystyce ludności zatrudnionej w rolnictwie. B. Gałczyńska i R. Kulikowski (1986) wykazali ścisły pozytywny związek pomiędzy wykształceniem ludności pracującej w rolnictwie a jej efektami produkcyjnymi. W opracowaniu R. Kulikowskiego (2003) pokazano przestrzenne zróżnicowanie wykształcenia rolniczego kierowników gospodarstw. Największy udział kierowników z ponadpodstawowym wykształceniem rolniczym jest na terenach wiejskich województw wielkopolskiego oraz kujawsko-pomorskiego. Obraz ten jest ściśle związany ze strukturą funkcjonalną obszarów wiejskich określoną przez J. Bańskiego i W. Stole (2002). Typem przeważającym na tym terenie jest typ 2, czyli rolnictwo intensywne i towarowe. Z kolei obszary Polski wschodniej charakteryzują się rolnictwem niskotowarowym i ekstensywnym, a jednocześnie jest tam największy udział kierowników gospodarstw bez wykształcenia rolniczego. Wynika z tego, iż wykształcenie uzyskane w kierunku, w jakim wykonuje się zawód, jest szczególnie istotne w przypadku rolnictwa i w dużej mierze wpływa na efekty gospodarowania.

Cennym wydaje się porównanie przedstawionego na rycinie 7 przestrzennego zróżnicowania wykształcenia radnych ze strukturą funkcjonalną obszarów wiejskich (Bański, Stola 2002). Gminy o polifunkcyjnej strukturze gospodarki oraz

gminy z intensywnym i towarowym rolnictwem mają lepiej wykształconych radnych niż gminy z rolnictwem tradycyjnym, niskotowarowym i ekstenywnym.

W celu szczegółowej analizy ukazania zależności pomiędzy pierwszym sektorem gospodarki a wykształceniem porównano je ze wskaźnikiem agraryzacji¹. Wskaźnik agraryzacji delimituje obszary ze względu na rolę, jaką rolnictwo odgrywa zarówno w zagospodarowaniu przestrzeni, jak i zatrudnieniu i dochodach mieszkańców. Najwyższymi wartościami wskaźnika (klasy I i II) charakteryzują się obszary Polski wschodniej i centralnej, a w szczególności: peryferie województw mazowieckiego i łódzkiego, lubelskie, kujawsko-pomorskie oraz wielkopolskie (ryc. 9). Z kolei najniższe wartości wskaźnik agraryzacji osiągnął w wydzielonych miastach powiatowych, na Górnym Śląsku, terenach górskich oraz na obszarach o dużej lesistości województw: pomorskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego.

Ryc. 9. Klasyfikacja powiatów ze względu na wartość wskaźnika agraryzacji
Wskaźnik agraryzacji: I – bardzo wysoki, II – wysoki, III – średni, IV – niski, V – bardzo niski

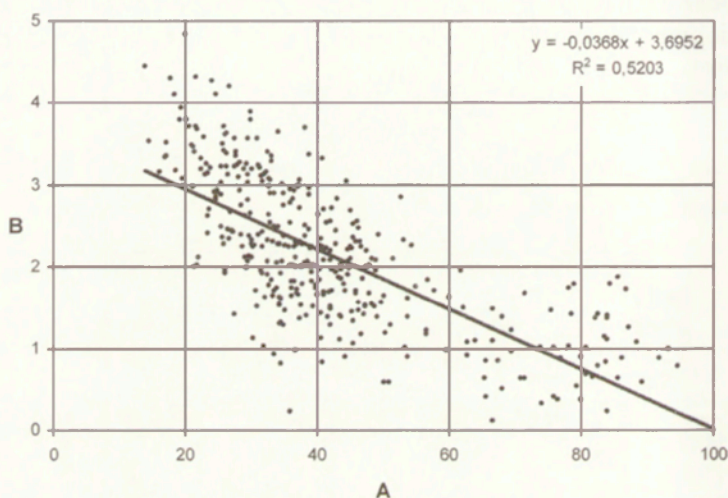
Classification of counties by agrarization index

Agrarization index: I – very high, II – high, III – average, IV – low, V – very low

Pomiędzy wskaźnikiem agraryzacji i udziałem radnych z wykształceniem wyższym zachodzi istotna statystycznie współzależność (ryc. 10). Obszary z wysokimi wartościami wskaźnika agraryzacji cechują się zazwyczaj niskim odsetkiem radnych z wykształceniem wyższym. Zależność ta jest niekorzystna

¹ Szczegółowy opis metody zamieszczony został w opracowaniu K. Czapiewskiego (2005).

dla rolnictwa. Tworzone obecnie strategie i koncepcje rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich zakładają rozwój wielofunkcyjny, modernizację samego rolnictwa, tworzenie coraz większej liczby pozarolniczych miejsc pracy oraz wzrost atrakcyjności inwestycyjnej obszarów wiejskich. Wszystkie te programy wymagają dużej znajomości procedur i możliwych do wykorzystania źródeł wsparcia. Jak wykazano powyżej im słabsze wykształcenie radnych tym niższa absorpcja środków pomocowych. Tak więc sytuacja ta stanowi szczególnie niekorzystną perspektywę rozwoju obszarów rolniczych oraz zwiększa prawdopodobieństwo dalszej polaryzacji przestrzeni. Ponieważ obszary o wyższym potencjale będą mogły lepiej wykorzystać stwarzane warunki rozwoju, więc dystans pomiędzy nimi a obszarami słabszymi (rolniczymi) może się jeszcze bardziej pogłębiać.

Ryc. 10. Zależność pomiędzy udziałem radnym z wykształceniem wyższym (A) a wskaźnikiem agraryzacji (B) (współczynnik korelacji liniowej Pearson'a $r = -0,72$)

Relation between share of councillors with tertiary education (A) and agrarization index (B) (Pearson's linear correlation coefficient $r = -0,72$)

WYKSZTAŁCENIE A POZIOM ROZWOJU GOSPODARCZEGO

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie, jak wykształcenie ludności wpływa na sytuację ekonomiczną regionów, obliczony został wskaźnik potencjału gospodarczego. Do jego wyznaczenia wybrano cztery cechy opisujące przedsiębiorczość (lub jej brak) mieszkańców i władz lokalnych¹.

¹ (1) stopa bezrobocia (D), (2) liczba przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 mieszkańców (S), (3) dochody budżetów gmin na mieszkańca (S), (4) udział wydatków inwestycyjnych w ogóle wydatków gmin (S), gdzie: S – stymulanta, D – destymulanta.

Ryc. 11. Klasyfikacja powiatów ze względu na wartość wskaźnika potencjału gospodarczego
Classification of counties by economical potential index

W przypadku potencjału gospodarczego najwyraźniej uwidocznił się podział Polski na układy rdzeniowe i peryferyjne (ryc. 11). Zdecydowanie największym potencjałem gospodarczym cechują się największe miasta oraz ich strefy podmiejskie. Występuje tutaj największe nasycenie podmiotami gospodarczymi. Nie odnotowano istotnych różnic pomiędzy miastami leżącymi w różnych częściach kraju – większość została zakwalifikowana do dwóch najwyższych klas poziomu rozwoju gospodarczego. Wyjątek stanowią niektóre miasta aglomeracji górnośląskiej – ośrodki, w których trwa proces restrukturyzacji górnictwa cechują się niskim potencjałem rozwojowym. Z kolei za obszary o najniższym potencjale gospodarczym należy uznać głównie powiaty położone peryferyjnie w stosunku do dużych aglomeracji i głównych szlaków komunikacyjnych oraz posiadające monofunkcyjny charakter – rolniczy i leśny.

Najwyższy potencjał rozwojowy posiadają województwa o wysokim wskaźniku urbanizacji oraz te, których stolicami są największe polskie metropolie – dolnośląskie, śląskie, wielkopolskie, pomorskie oraz małopolskie. Zdecydowanie największym potencjałem gospodarczym – dwukrotnie przekraczającym średnią krajową – cechuje się województwo mazowieckie. Jednakże jest to jednocześnie województwo o największym zróżnicowaniu wewnętrznym – istnieje znaczny dystans rozwojowy pomiędzy obszarem aglomeracji a obrzeżami.

Następnie porównano współzależności pomiędzy otrzymanym wskaźnikiem potencjału gospodarczego a przedstawionym wcześniej wykształceniem mieszkańców. Uzyskana została pozytywna wartość korelacji pomiędzy badanymi cechami. Otrzymana zależność nie jest bardzo wysoka ($r = +0,66$), jednak poka-

zuje wyraźny trend. Na obszarach zamieszkałych przez osoby z wyższym wykształceniem odnotowany został wyższy potencjał gospodarczy – obszary te cechują się większą liczbą podmiotów gospodarczych, niższą stopą bezrobocia oraz budżety władz lokalnych odnotowują wyższe wpływy.

Podobną zależność wykazała w swoich badaniach D. Kołodziejczyk (2002). Stwierdziła mianowicie, iż nie tylko aspekt ilościowy potencjału demograficznego jest pozytywnie skorelowany z poziomem rozwoju gospodarczego, ale również równie istotną rolę odgrywa jego jakość.

PODSUMOWANIE

Z powyższych analiz można wyciągnąć kilka ogólnych wniosków dotyczących zróżnicowań i poziomu wykształcenia na obszarach wiejskich w kontekście możliwości rozwojowych tych obszarów.

Obserwowane zmiany w poziomie wykształcenia, pomimo podniesienia ogólnego poziomu wykształcenia społeczeństwa, nie przyczyniły się do likwidacji dystansu pomiędzy miastami a obszarami wiejskimi. Silna ujemna zależność pomiędzy ruralizacją a udziałem ludności z wykształceniem wyższym jest zjawiskiem niekorzystnym dla ludności wiejskiej. Społeczność wiejska, stając w obliczu poważnych wyzwań (przekształceń strukturalnych i funkcjonalnych), nie jest przygotowana na sprostanie tym wyzwaniom. Niski poziom wykształcenia ludności wiejskiej jest jednym z najważniejszych problemów społecznych. R. Kulikowski (2002) zwraca uwagę na fakt niedostatecznie dostosowanego do inicjowania przedsiębiorczości systemu edukacji, zwłaszcza jego struktury i form. Niepokojącym zjawiskiem może być już w niedalekiej przyszłości coraz większa marginalizacja obszarów wiejskich i powstawanie „enklaw biedy” – szczególnie na obszarach popegeerowskich. Muszą zostać podjęte działania stymulujące wzrost poziomu wykształcenia ludności wiejskiej. W innym przypadku w niedługim okresie przeważająca większość obszarów rolniczych stanie się synonimem obszarów wykluczenia społecznego, ze wszelkimi jego konsekwencjami – biedą, brakiem pracy, utrwalonym syndromem bezradności wobec wyzwań kreowanych przez rzeczywistość ekonomiczną.

Istniejący związek pomiędzy efektywnością rolnictwa a poziomem wykształcenia, szczególnie obecnie zaczyna nabierać większego znaczenia. Dostosowanie się do coraz większych wymagań względem jakości produkcji może być trudne szczególnie na obszarach, gdzie dominuje obecnie rolnictwo niskotowarowe i ekstensywne.

Kolejnym niepokojącym zjawiskiem jest słabszy niż w miastach poziom wykształcenia radnych na obszarach wiejskich. Absorpcja środków pozyskiwanych z funduszy unijnych, stających się głównym źródłem finansowania inwestycji, może napotkać na duże trudności w związku z nieodpowiednim przygoto-

waniem merytorycznym dużej części radnych. Może to skutkować poważnym ograniczeniem możliwości rozwojowych obszarów wiejskich.

Należy zwrócić uwagę na postępujący proces polaryzacji przestrzeni zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i ściśle z nim związanym poziomie wykształcenia. Sytuacja ekonomiczna obszarów wiejskich nie jest jednak jednorodna. Na uprzywilejowanej pozycji znajdują się obszary w pobliżu aglomeracji. One to są głównymi beneficjentami impulsów rozwojowych generowanych przez środowisko miejskie. Można spodziewać się więc dalszego pogłębiania się różnicowań nie tylko na linii miasto–wieś, lecz również w obrębie samych obszarów wiejskich.

Traktując poziom wykształcenia jako czynnik wpływający na możliwości rozwojowe obszarów wiejskich, należy z jednej strony mieć świadomość dużego prawdopodobieństwa obniżenia się poziomu wykształcenia ludności wiejskiej względem miejskiej. Z drugiej strony należy oczekiwać tworzenia się wiejskich obszarów sukcesu, odznaczających się dobrym poziomem wykształcenia oraz powstawania obszarów ubóstwa o niskim poziomie wykształcenia.

LITERATURA

- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Ciok S., Jakubowicz E., 2000, *Konkurencyjność regionu Dolnego Śląska*, Studia nad rozwojem Dolnego Śląska, 6, Urząd Marszałkowski województwa dolnośląskiego, Wrocław, s. 27–41.
- Czapiewski K., 2005, *Spatial co-occurrence of agricultural areas and regions of social exclusion*, EUROPA XXI, 12, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 39–52.
- Domański H., 2000, *Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych*, ISP, Warszawa.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 1986, *Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym a efekty produkcyjne*, Przegląd Geograficzny, 58, 4, s. 783–794.
- Guzik R., 2003, *Przestrzenna dostępność szkolnictwa ponadpodstawowego*, IGiPZ UJ, Kraków.
- Jakubowicz E., 2004, *Edukacja a kapitał ludzki*, [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, VIII/1, IGiRR UW, Wrocław, s. 359–366.
- Kołodziejczyk D., 2002, *Ocena potencjału demograficznego gmin w Polsce (w aspekcie ilościowym i jakościowym)*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 19–30.
- Kostrowicki J., Szczęsny R., 1971, *Rolnictwo*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa, s. 17–124.

- Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–17.
- 2003, *Szczegółowy przegląd czynników opisujących produkcję rolną i charakterystykę możliwości produkcyjnych rolnictwa*, [w:] A. Ciołkosz (red.), *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, GUS, Warszawa, s. 9–87.
- Rydz E., 2002, *Bariery edukacyjne młodzieży wiejskiej*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 53–68.
- Thurow L.C., 1999, *Przyszłość kapitalizmu. Jak dzisiejsze siły ekonomiczne kształtują świat jutra*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Vonnegut K., 1971, *Kocia kołyska*, PIW, Warszawa.

SUMMARY

This article shows changes of people's educational level especially in relation with ruralization degree. Additionally, the article shows spatial diversity of councilors educational level as well as its changes. Results were compared with the level of economic development. This made possible to qualify in what degree education is and can to be in future a factor of the development especially on rural areas.

The core-periphery scheme reveals. Evidently developed core-periphery scheme has serious consequences. On one hand establishment of megalopolises with high level of educated citizens should enable them successful competition at international stage. On the other hand establishment of strong centres at the costs of peripheral – agricultural areas is a serious problem. Great differences that appear between large towns and the rest of the country may get deeper as long as there are no development impulses from the centre to peripheries.

Ewa PAŁKA
Instytut Geografii, Akademia Świętokrzyska
25-406 Kielce, ul. Świętokrzyska 15
ewa.palka@pu.kielce.pl

PRZEMIANY NA OBSZARACH WIEJSKICH POD WPLYWEM DZIAŁALNOŚCI AGROTURYSTYCZNEJ NA PRZYKŁADZIE GMINY CHMIELNIK W WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIM

THE CHANGES IN RURAL AREAS UNDER THE INFLUENCE
OF AGROTURIST ACTIVITY AS EXAMPLE OF THE CHMIELNIK
COMMUNITY IN THE ŚWIĘTOKRZYSKIE VOIVODSHIP

Zarys treści: Rozwój funkcji agroturystycznej stanowi alternatywną formę działalności gospodarstw rolnych na terenie gminy Chmielnik oraz jest bardzo istotnym źródłem ich dochodu. Ta forma działalności stwarza również rolnikom możliwości uzyskania innych korzyści o charakterze ekonomicznym i społecznym. Celem niniejszego opracowania jest próba określenia przemian (przyrodniczych i społeczno-gospodarczych) na obszarach wiejskich zaobserwowanych pod wpływem działalności agroturystycznej w gminie Chmielnik, w województwie świętokrzyskim. Artykuł prezentuje również aktualny stan rozwoju agroturystyki na badanym obszarze.

Słowa kluczowe: agroturystyka, obszary wiejskie, przedsiębiorczość

WSTĘP

Od początku lat dziewięćdziesiątych w wyniku przemian gospodarczych, które objęły Polskę, rolnictwo stało się coraz mniej dochodową formą działalności gospodarczej. W wyniku wprowadzenia zasad gospodarki rynkowej wyraźnie spadły realne dochody rolników. W coraz większym stopniu nasilały się przejawy rosnącego bezrobocia ukrytego. Oczywiście stało się zatem zagospodarowanie istniejących nadwyżek siły roboczej na wsiach, co mogło przyczynić się do aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich.

Ze względu na specyfikę województwa świętokrzyskiego najbardziej wskazanym kierunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest rozwój wielofunkcyjny (Koziej, Pałka 2002). Może on przyczynić się do zahamowania depopulacji, wzrostu dochodów ludności wiejskiej, rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego, a tym samym spowodować wzrost atrakcyjności wsi jako miejsca

pracy i zamieszkania (Pałka 2002). Jak zauważyli M. Koziej i in. (2002) warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest konieczność zróżnicowania ich struktury gospodarczej poprzez rozwój wszelkich form przedsiębiorczości prowadzących do tworzenia nowych miejsc pracy oraz zwiększenia źródeł dochodów ludności. W województwie świętokrzyskim istnieją szczególne przesłanki do rozwoju agroturystyki (Pałka 2000).

Według M. Dębniowskiej i M. Tkaczuk (1997) gospodarstwo agroturystyczne jest to taki podmiot gospodarczy, który oprócz działalności rolniczej świadczy usługi turystyczne, przystosowując zasoby naturalne i dobra materialne do zaspokojenia potrzeb turystów. Z kolei J. Majewski (1994) podkreśla, że właśnie produkcja roślinna i zwierzęca stanowi jedną z atrakcji agroturystyki w gospodarstwie. Podobnie też uważa M. Drzewiecki (1995) uznając, że agroturystyka jest formą turystyki wiejskiej związaną z gospodarstwem rolnym.

Celem niniejszego opracowania jest próba określenia przemian (przyrodniczych i społeczno-gospodarczych) na obszarach wiejskich zaobserwowanych pod wpływem działalności agroturystycznej w gminie Chmielnik w województwie świętokrzyskim. Artykuł prezentuje również aktualny stan rozwoju agroturystyki na badanym obszarze. Dane źródłowe uzyskano w wyniku przeprowadzonych własnych badań terenowych. Wykorzystano również materiały Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Kielcach.

ROZWÓJ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI AGROTURYSTYCZNEJ W GMINIE CHMIELNIK

Województwo świętokrzyskie posiada bardzo dobre warunki do rozwoju agroturystyki. Duża lesistość, czyste zbiorniki wodne, Góry Świętokrzyskie, zabytki kultury materialnej stanowią ważne elementy szerokiej oferty turystyczno-wypoczynkowej oraz stwarzają możliwości przygotowania zróżnicowanej programowo oferty spędzania wolnego czasu skierowanej do różnych grup odbiorców. Agroturystyka stanowi dodatkowe źródło dochodu dla rolników, zwłaszcza gospodarujących na słabszych glebach i posiadających mniejsze gospodarstwa.

Gospodarstwa rolne świadczą usługi agroturystyczne w województwie świętokrzyskim od 1993 roku. Corocznie zwiększa się ich liczba, a produkt agroturystyczny jest stale uzupełniany. Obecnie w województwie świętokrzyskim funkcjonuje ponad 300 gospodarstw agroturystycznych (tab. 1). Około 65% z nich jest już dobrze ulokowanych na rynku. Obok podstawowej działalności agroturystycznej, polegającej na udostępnianiu miejsc noclegowych i wyżywieniu gości, coraz więcej gospodarstw poszerza swoją ofertę o działalność dodatkową. Są to np. jazda konna, hipoterapia, wędkarstwo, produkcja i sprzedaż żywności ekologicznej, rękodzielnictwo, sprzedaż wyrobów ceramicznych i inne. Gospo-

darstwa oferują często bogate programy, a ich właściciele są w stanie zorganizować i urozmaicić pobyt turystom.

W województwie świętokrzyskim stworzono duży rynek usług agroturystycznych. Można przypuszczać, że agroturystyka trafiła tu na podatny grunt, o czym świadczy stały przyrost liczby takich gospodarstw i odwiedzających je turystów. Największą dynamikę wzrostu liczby gospodarstw agroturystycznych w województwie świętokrzyskim zanotowano w latach 1997–1998 oraz 2000–2001 (tab. 1).

Tabela 1. Dynamika rozwoju gospodarstw agroturystycznych w województwie świętokrzyskim

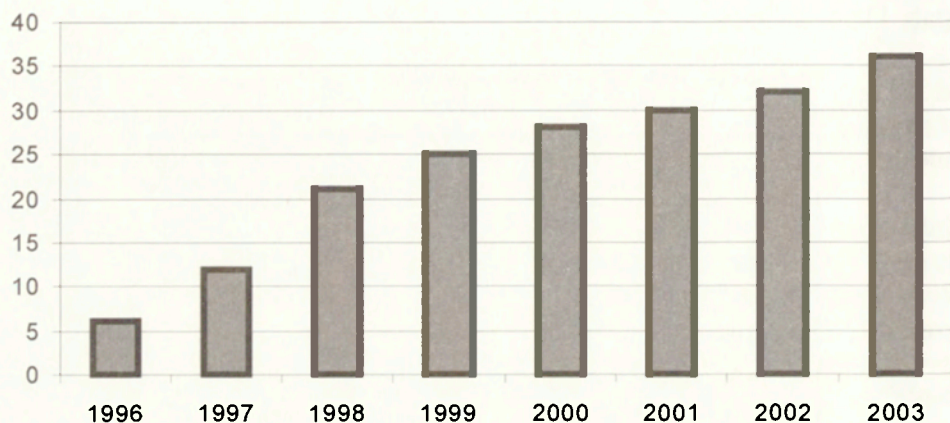
Rok	Liczba gospodarstw powstałych w roku	Łączna liczba funkcjonujących gospodarstw
1994	7	7
1995	20	27
1996	9	36
1997	40	76
1998	30	106
1999	24	130
2000	59	189
2001	51	240
2002	39	279
2003	40	319

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

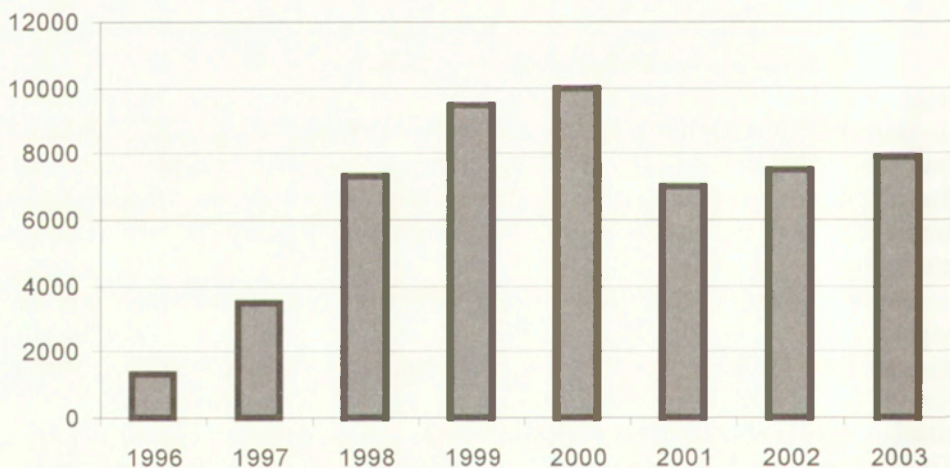
Gmina Chmielnik jest przodującą w województwie świętokrzyskim w popularyzacji idei rozwoju agroturystyki. W ramach wdrażania koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich szczególną uwagę zwrócono na agroturystykę, która znalazła tu sprzyjające warunki do wyjątkowo dynamicznego rozwoju.

Historia organizacji agroturystyki w gminie Chmielnik sięga połowy lat dziewięćdziesiątych, kiedy to Zarząd Gminy, dysponując ofertą Urzędu Kultury Fizycznej i Turystyki, złożył prośbę za pośrednictwem Świętokrzyskiego Zarządu Gmin Turystycznych o przeprowadzenie w ramach programu TOURIN II działań w celu stworzenia modelowej wioski agroturystycznej (Zatorski 1999). Do tego programu zgłoszone zostało sołectwo Ślasków Mały, które oprócz wyjątkowych uwarunkowań przyrodniczych i gospodarczych, charakteryzuje się społecznością otwartą na inicjatywy lokalne. W lutym 1996 r. powołano do życia Ślaskowskie Stowarzyszenie Agroturystyczne „Gospodarstwa Gościnne”, do którego w początkowym okresie przystąpiło 16 gospodarstw. W 1998 r. licz-

ba gospodarstw agroturystycznych w Śladkowie Małym wynosiła już 21, w których udzielono około 7300 noclegów. W roku 2000 liczba gospodarstw wzrosła do 28, zaś liczba udzielonych noclegów sięgnęła 10 000. Do 2003 r. liczba gospodarstw agroturystycznych w Śladkowie Małym wzrosła do 36 (ryc. 1). Do tej pory w gospodarstwach agroturystycznych w Śladkowie Małym udzielono łącznie 54 000 noclegów (ryc. 2).

Ryc. 1. Zmiana liczby gospodarstw agroturystycznych w Śladkowie Małym w latach 1996–2003
Changes in the numbers of agrotourism farms in Śladków Mały in the years 1996–2003

Ryc. 2. Dynamika rozwoju gospodarstw agroturystycznych (liczba udzielonych noclegów) w Śladkowie Małym w latach 1996–2003

The growth dynamic of agrotourism farms (number of nights accommodation provided) in Śladków Mały in the years 1996–2003

Coraz wyraźniej widać, iż co roku ta forma wypoczynku znajduje coraz więcej uznania wśród turystów. Gmina Chmielnik, a szczególnie niektóre wsie leżące na jej terenie, ze względu na przeobrażenia i wzrost znaczenia funkcji agroturystycznej stały się modelowym przykładem nie tylko w skali województwa, ale i kraju (Janowski 2002). Wieś Śladków Mały licząca około 500 mieszkańców stała się modelową wioską agroturystyczną. W połowie lat 90. zauważono możliwości rozwoju gospodarstw agroturystycznych w badanej gminie. Po opracowaniu programu pilotażowego wprowadzającego agroturystykę na teren gminy i przeprowadzeniu szeregu kontroli koordynatorzy funduszu PHARE określili Śladków Mały mianem modelowej wsi w skali kraju i zamierzają stworzyć tam polskie centrum agroturystyki. Fundusz finansuje inicjatywy związane z rozwojem turystyki, ponieważ warunki, jakie mają do zaoferowania rolnicy w Śladkowie, nie odbiegają w żadnym stopniu od zachodnich standardów. Agroturystyka w gminie Chmielnik to głównie gospodarstwa w Śladkowie Małym, choć w ostatnim okresie powstały dwa gospodarstwa agroturystyczne w Celinach i Ciecierzach.

Działalność agroturystyczna w gminie Chmielnik postrzegana jest przez rolników jako działalność dodatkowa, która opiera się na istniejących, a niewykorzystanych zasobach ludzkich i materialnych (m. in. pomieszczenia mieszkalne), dlatego też dochód z tej działalności stanowi ważne uzupełnienie dochodu z gospodarstwa rolnego.

ZMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE OBSZARÓW WIEJSKICH W NASTĘPSTWIE DZIAŁALNOŚCI AGROTURYSTYCZNEJ

Dynamiczny rozwój działalności agroturystycznej w wielu regionach, w tym także w gminie Chmielnik, ukazuje jej wielorakie konsekwencje społeczno-gospodarcze, których efekty mają różnoraki charakter. Efekty działalności agroturystycznej w sferze społeczno-gospodarczej mają w dużej mierze charakter pozytywny, ale w wielu aspektach mogą mieć również negatywny wymiar. Według A. Balińskiej (2001) do najistotniejszych korzyści społeczno-gospodarczych płynących z rozwoju działalności agroturystycznej zalicza się m. in.:

- tworzenie nowych miejsc pracy w działach bezpośrednio lub pośrednio związanych z obsługą ruchu turystycznego i związana z tym zmiana struktury zatrudnienia (wpływa to na poprawę sytuacji dochodowej mieszkańców wsi, gminy czy regionu i tym samym na poprawę jego infrastruktury i estetyki),
- przyciąganie inwestorów w wyniku promocji regionu, co niesie za sobą powstawanie nowych miejsc pracy i przyczynia się do jego dalszego rozwoju,

- powstrzymanie migracji ludności wiejskiej do miast przy jednoczesnym odchodzeniu jej od rolnictwa, co z jednej strony prowadzi do aktywizacji ludności wiejskiej, a z drugiej do poprawy struktury agrarnej wsi (osoby decydujące się na działalność usługową czy produkcyjną wyzbywają się ziemi),
- wyrównanie dysproporcji rozwojowych pomiędzy regionami bogatymi a słabymi strukturalnie, do których przeważnie zalicza się obszary wiejskie,
- tworzenie infrastruktury, która służy także mieszkańcom (wodociągi, kanalizacja, sieć drogowa, telefony, boiska sportowe, wypożyczalnia sprzętu sportowego, kąpieliska itp.),
- korzyści wychowawcze, kształcące, poznawcze, podnoszenie świadomości ekologicznej zarówno rolników, jak i turystów; bezpośrednie poznanie przyrody, dzieł sztuki czy ludzi wpływa na stosunek oglądającego, a więc i na jego uczucia do przedmiotu poznania (turyści poznają życie i pracę na wsi nawet poprzez uczestniczenie w niej, uczą się szacunku dla przyrody, rolników i wytwarzanych przez nich płodów rolnych),
- odradzanie się regionalnej kultury ludowej (sztuki, tradycji, obyczajów) oraz ginących zawodów np. kowalstwa, tkactwa, garncarstwa, wikliniarstwa itd.,
- poznanie i zbliżanie ludzi różnych kultur i tradycji (istnieje możliwość przenikania się i przyjmowania nowych trendów i stylów zachowań, co niekiedy stanowi pewne zagrożenie dla zachowania własnej obyczajowości i tradycji),
- wpływ agroturystyki na poprawę stanu zdrowia (sprzyjający klimat, bliskość lasów, cisza, dostęp do zdrowej żywności ekologicznej, niewymuszony wysiłek – wycieczki, sport, ewentualnie prace polowe, to elementy przemawiające za dodatnim wpływem agroturystyki na zdrowie człowieka).

W przypadku Ślaskowa Małego obserwuje się wiele z przytoczonych powyżej konsekwencji rozwoju działalności agroturystycznej, które stały się powodem przemian społeczno-gospodarczych na terenie gminy. Najbardziej zauważalne zmiany obserwowane są w dynamicznie poprawiającym się stanie infrastruktury. W głównej mierze chodzi o sieć komunikacyjną, wodociągową oraz kanalizacyjną, na co zostały wyasygnowane duże środki z budżetu gminy. Wiązało się to w dużej mierze z realizacją planu zagospodarowania przestrzennego gminy.

Dzięki funduszom PHARE rozbudowano i zmodernizowano istniejącą bazę turystyczną, m. in. bazę sanitarną. Należy pamiętać, iż baza turystyczna to nie tylko kwatery, a w dużej mierze infrastruktura towarzysząca, do której zaliczyć należy obiekty kulturalne i sportowo-rekreacyjne (boiska sportowe, obiekty wodne, ścieżki spacerowe i rowerowe, stadnina koni). W niedalekiej przyszłości planuje się zorganizowanie w Ślaskowie muzeum geologicznego, w którym

udostępnione zostaną rdzenie z odwiertów sięgających do głębokości 5500 m. Ponadto planowane jest utworzenie na obszarach zabagnionych wzdłuż Sanicy parku z fontanną i zapleczem służącym wypoczynkowi.

Należy podkreślić, iż rozwój agroturystyki przynosi korzyści także podmiotom i instytucjom nie zajmującym się bezpośrednio działalnością agroturystyczną, jak np.: właścicielom sklepów, stacji benzynowych, różnego rodzaju punktów usługowych itd. W konsekwencji wpływa to na dynamikę lokalnego rozwoju gospodarczego, a dzięki promocji i reklamie region staje się coraz bardziej znany, co pozytywnie wpływa na rozwój różnych form działalności gospodarczej.

W ciągu ostatniej dekady odnotowano w sołectwie Śladków Mały wzrost liczby mieszkańców z około 380 do obecnie niemal 500 osób, co niewątpliwie wiąże się z pewnym powstrzymaniem migracji ludzi młodych do miast, a także osiedlaniem się ludności z innych obszarów, nie tylko z gminy Chmielnik. Liczba domów zwiększyła się z około 100 do ponad 140 i ciągle znajdują się chętni do osiedlania się i budowania nowych domów.

W ostatnim dziesięcioleciu obserwować można było pewne zmiany we wzroście przedsiębiorczości i strukturze zatrudnienia, a także w poziomie bezrobocia. Niewątpliwie duża część tych zmian podyktowana była zapewne dynamicznie rozwijającą się agroturystyką. Pod tym względem Śladków Mały dużo korzystniej prezentuje się na tle innych sołectw w gminie Chmielnik.

W latach 1995–2004 obserwuje się wyraźny rozwój drobnej przedsiębiorczości w gminie, co ma wpływ na strukturę zatrudnienia ludności aktywnej zawodowo. Przyczyniło się to do ograniczenia poziomu bezrobocia w gminie. Stopa bezrobocia utajonego – zjawiska tak powszechnego na polskiej wsi – jest najniższa w gminie. Poziom bezrobocia w Śladkowie Małym jest najniższy w gminie i nie przekracza 15%, dla porównania w gminie Chmielnik wynosi ponad 20%. Również pod względem liczby funkcjonujących podmiotów gospodarczych w wielu sektorach Śladków Mały zajmuje czołowe miejsce spośród wszystkich sołectw w gminie. W zakresie takich rodzajów działalności jak: handel, hotele, gastronomia i budownictwo zdecydowanie wyróżnia się na tle całej gminy. Widocznemu wzrostowi uległa liczba placówek handlowych. W 1993 r. funkcjonował tylko jeden sklep GS, obecnie istnieją we wsi cztery sklepy prywatne oraz jeden bar. W całej wsi zarejestrowanych jest 21 podmiotów gospodarczych.

Pewne przeobrażenia obserwowane są również w profilu produkcji rolniczej i struktury użytkowania ziemi. Nadal najczęstszym kierunkiem jest produkcja roślinna lub mieszana, rzadziej zwierzęca. Równoczesne prowadzenie produkcji rolniczej i świadczenie usług agroturystycznych wymusiło dostosowanie sposobu gospodarowania i nastawienia produkcyjnego do nowych warunków działalności. Największe zmiany obserwuje się w przypadku chowu i hodowli zwierząt. W większości gospodarstw agroturystycznych ograniczono liczbę in-

wentarza, głównie bydła i trzody chlewnej, zanotowano natomiast wzrost pogłowia koni.

Zdecydowanie mniejsze zmiany notuje się w produkcji roślinnej. W strukturze zasiewów zmniejsza się areal szczególnie upraw pracochłonnych oraz pastewnych, co jest konsekwencją zmniejszania się pogłowia zwierząt. Notuje się natomiast powiększanie areалу łąk, a także istotne dla agroturystyki modernizowanie starych i zakładanie nowych stawów rybnych.

W przypadku struktury użytkowania ziemi nieznacznie zmniejsza się powierzchnia gruntów ornych, wzrasta natomiast udział łąk, lasów i stawów (planowana powierzchnia lustra wody ma wynosić 40 ha). Obszar sołectwa Śladków Mały zgodnie z planami zagospodarowania przestrzennego zostaje poddany zalesianiu. Obecnie pod zalesienie przygotowuje się obszar o powierzchni ponad 122 ha.

Przyjmowanie turystów w gospodarstwie rolnym podnosi świadomość ekologiczną ich właścicieli. Turyści odwiedzający gospodarstwa tworzą rynki zbytu dla produkcji rolniczej w nich uzyskiwanej. Wpływa to w pewnym stopniu na ukierunkowanie się na produkcję żywności w sposób ekologiczny lub mu najbliższy. W przyszłości może to przyczynić się do ubiegania się wielu gospodarstw o atesty Ekolandu.

Podsumowując, można stwierdzić, że prężnie rozwijająca się działalność agroturystyczna w sposób bezpośredni, jak i pośredni wpływa na zmiany społeczno-gospodarcze na obszarze gminy Chmielnik. Agroturystyka stanowi dużą szansę osiągnięcia postępu gospodarczego obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego, zaś gmina Chmielnik wyraźnie wyróżnia się w tym zakresie na tle innych społeczności lokalnych.

WPLYW FUNKCJI AGROTURYSTYCZNEJ NA ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE

Agroturystyka to forma działalności gospodarczej człowieka mająca różnorodne konsekwencje. Wśród negatywnych konsekwencji wynikających z rozwoju i funkcjonowania agroturystyki wymienia się m. in.:

- nieodwracalne zmiany w krajobrazie wiejskim, w tym w architekturze (w miejsce domów jednorodzinnych powstają duże wille, w większości przeznaczone pod wynajem, które często źle komponują się z krajobrazem wiejskim),
- powstawanie konsumpcyjnej postawy ludności miejscowej, polegającej na zaniku tradycyjnej gościnności na rzecz chłodnej relacji sprzedawca-klient,
- wyłączenie z użytkowania i niekiedy zaniedbywanie urodzajnych gruntów rolnych, co wiąże się ze zmianą struktury użytkowania ziemi,

- spotykane niekiedy napięcia społeczne, a także czasami niechęć do turystów ze strony ludności wiejskiej w kontekście zakłócenia mechanizmów i relacji społecznych (objawia się to rozbięciem lokalnej struktury społecznej, wpływając na jakość stosunków międzyludzkich),
- sprzedaż lub dzierżawa parcel nabywanych w celu budowy komercyjnych obiektów turystycznych lub budowy drugich domów (wskutek wysokiego popytu na ziemię atrakcyjną turystycznie rosną ceny działek budowlanych i czasami zakup działki przez miejscowych przekracza ich siłę nabywczą, co w niektórych przypadkach rodzi nastroje niechęci wobec przyjezdnych, zwłaszcza inwestorów),
- zaniedbywanie gospodarstw i infrastruktury rolniczej,
- odejście od klasycznego charakteru wsi, co dotyczy szczególnie przypadków skrajnych, kiedy to wieś traci swoją funkcję produkcyjną na rzecz usługowej, w konsekwencji przekształceniu ulegają budynki gospodarskie i całe zagrody, a młodzi ludzie tracą umiejętność pracy w gospodarstwie rolnym (jest to proces bardzo powolny, zaś z uwagi na sezonowość agroturystyki zagrożenie jest mało realne).

Chcąc ocenić wpływ prowadzonej działalności turystycznej na środowisko przyrodnicze badanego obszaru, w niniejszym opracowaniu posłużono się metodą często do tego celu stosowaną w geografii turystyki, tj. porównano chłonność i pojemność turystyczną.

Chłonność turystyczna terenu wyraża naturalną odporność środowiska przyrodniczego na degradację związaną z ruchem turystycznym. Określa ją maksymalna liczba osób, które mogą jednocześnie przebywać na danym obszarze, w określonym czasie nie powodując wszczęcia procesów degradacyjnych środowiska (Kostrowicki 1975).

Pojemność turystyczna to optymalna liczba osób, które mogą równocześnie przebywać na danym obszarze, po jego przystosowaniu do tego celu, w warunkach prawidłowego zaspokojenia ich potrzeb, nie wywołując negatywnych konsekwencji w walorach środowiska (Lijewski i in. 1998). Oceniając pojemność turystyczną gmin województwa świętokrzyskiego stwierdzić można, że osiąga ona zróżnicowane wartości (tab. 2).

Największą pojemność turystyczną stwierdzono w gminach: Górnio (6,3), Końskie (5,4), Strawczyn (4,0), Masłów (3,5), Bieliny (3,3), Małogoszcz (2,6), Daleszyce (2,6) oraz Chęciny (2,5). Występują również takie gminy, w których pojemność turystyczna osiąga minimalne wartości. Mowa tu o gminach: Wodzisław (0,1), Gnojno i Kunów (po 0,2), Wąchock (0,3), Sitkówka-Nowiny (0,3), Raków i Zagnańsk (0,4). Badana gmina Chmielnik charakteryzuje się również stosunkowo niską pojemnością turystyczną (0,9), a oferowane tu miejsca noclegowe dotyczą w całości gospodarstw agroturystycznych. Oceniając pojemność turystyczną mówimy tylko o potencjalnych możliwościach zakwater-

Tabela 2. Ocena pojemności turystycznej na Kielecczyźnie w 2000 roku

Gminy	Liczba miejsc noclegowych (łącznie z kwaterami agroturystycznymi)	Liczba miejsc noclegowych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni (1 km ²)
Bieliny	169	3,3
Bodzentyn	173	1,1
Brody	309	1,9
Busko-Zdrój	166	0,7
Chęciny	286	2,5
Chmielnik	125	0,9
Daleszyce	571	2,6
Górno	521	6,3
Gnojno	23	0,2
Jędrzejów	216	1,0
Końskie	1750	5,4
Kunów	25	0,2
Łągow	129	1,1
Łopuszno	78	0,4
Małogoszcz	360	2,6
Maslów	306	3,5
Michałów	50	0,4
Miedziana Góra	130	1,8
Nagłowice	124	1,1
Nowa Słupia	101	1,2
Pawłów	100	0,7
Pińczów	198	1,0
Raków	78	0,4
Sitkówka-Nowiny	15	0,3
Strawczyn	65	4,0
Suchedniów	147	1,4
Szydłów	52	0,6
Wąchock	23	0,3
Wodzisław	20	0,1
Zagnańsk	50	0,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie Pałka (2004).

rowania. To, w jakim stopniu są one wykorzystane, zależy od popytu turystycznego.

Dużo większe trudności sprawia ocena chłonności turystycznej. Jak stwierdzili Z. Kruczek, S. Sacha (1997), z uwagi na niebezpieczeństwo zbyt optymistycznego formułowania ocen chłonności turystycznej każdorazowo należy brać pod uwagę nie tylko odporność naturalną środowiska i stan infrastruktury tury-

styczny, ale także rodzaj spodziewanego na danym obszarze ruchu turystycznego. Badaniami z zakresu wpływu turystyki i rekreacji na przyrodę zajmowała się m. in. A. Krzymowska-Kostrowicka (1997). Autorka oceniła oddziaływanie bezpośrednie i pośrednie różnych typów zachowań turystyczno-rekreacyjnych na środowisko przyrodnicze, określając natężenie tego wpływu.

Analizując typy zachowań turystyczno-rekreacyjnych w województwie świętokrzyskim, można stwierdzić, że niewiele jest bardzo silnie oddziałujących na środowisko (Pałka 2004). W przeważającej części dominują zachowania nieznacznie lub wcale nie oddziałujące na środowisko oraz sporadycznie oddziałujące. Zatem stwierdzić można, iż na badanym obszarze niewiele jest czynników ograniczających chłonność turystyczną.

Porównując pojemność i chłonność turystyczną na badanym obszarze, nasuwa się wniosek, że zdiagnozowana pojemność nie zagraża chłonności. Nie odnotowuje się zatem przypadków przekroczenia naturalnej odporności środowiska przyrodniczego pod wpływem rozwoju turystyki. Obecny stopień rozwoju agroturystyki w województwie świętokrzyskim nie stanowi zagrożenia dla poszczególnych elementów środowiska przyrodniczego.

Oceniając wpływ agroturystyki na środowisko przyrodnicze, nie należy zapomnieć, iż przy braku odpowiedniej świadomości ekologicznej w społecznościach lokalnych możliwe jest powstawanie różnorodnych napięć społecznych, gdyż nie wszyscy są świadomi korzyści płynących z rozwoju agroturystyki dla swojego regionu, przedkładając nad to indywidualne korzyści. Dlatego istotne jest edukowanie i uzmysłowienie mieszkańcom płynących korzyści, ale także ewentualnych zagrożeń.

W przypadku regionu Gór Świętokrzyskich można stwierdzić, iż agroturystyka spełnia upatrywane w niej zadania wynikające z koncepcji ekorozwoju, dając ludności dodatkowe źródło dochodu z działalności pozarolniczej, respektując kwestię ochrony środowiska. Należy również pamiętać, iż istotą agroturystyki jest połączenie funkcji rolniczej z turystyczną, dlatego koncentrowanie się wyłącznie na funkcji turystycznej pomniejsza atrakcyjność oferty agroturystycznej. W literaturze przedmiotu spotkać można dwie wizje postrzegania agroturystyki. Jedna zakłada zmianę funkcji wsi z rolniczej na turystyczną, natomiast druga dopuszcza równoprawne istnienie zarówno funkcji rolniczej, jak i turystycznej. Jak dotychczas działalność agroturystyczna w województwie świętokrzyskim jest zdecydowanie bliższa temu drugiemu rozwiązaniu.

WNIOSKI

W świetle przeprowadzonych badań można stwierdzić, iż agroturystyka stanowi istotną szansę rozwoju społeczno-gospodarczego w gminie Chmielnik. Szansą dalszego długofalowego rozwoju obszarów wiejskich gminy Chmielnik

mogłoby być również tworzenie gospodarstw agroekologicznych oraz typowych gospodarstw ekologicznych. Te nowo powstałe gospodarstwa powinny się organizować w grupy producenckie i wytwarzane ekoprodukty w części przetwarzać, a pozostałe sprzedawać i promować na rynku.

Obecnie istotnym zadaniem jest kwestia tworzenia własnej marki odnoszącej się do specyfiki badanego obszaru. Ważne jest również tworzenie wizerunku ekoregionu, co mogłoby wspomóc promocję lokalnej agroturystyki na rynkach nie tylko krajowych. Docenić i wykorzystać należy tytuł, jakim gmina Chmielnik została uhonorowana przez Departament Infrastruktury i Ochrony Środowiska Urzędu Marszałkowskiego w 2003 roku, a mianowicie „na najbardziej ekologiczną gminę województwa świętokrzyskiego”. Zatem, jak się okazuje, możliwe jest połączenie korzyści ekonomicznych płynących z rozwoju agroturystyki z ochroną środowiska, czego doskonałym przykładem jest właśnie modelowa wioska agroturystyczna Śladków Mały.

LITERATURA

- Balińska A., 2001, *Ekonomiczne i pozaekonomiczne skutki rozwoju agroturystyki w wybranych gminach nadbużańskich*, Roczniki Naukowe SERiA, 3, 6, s. 95–99.
- Dębniowska M., Tkaczuk M., 1997, *Agroturystyka*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa.
- Drzewiecki M., 1995, *Agroturystyka*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz.
- Janowski I., 2002, *Uwarunkowania agroturystyki w Śladkowie Małym i Nagłowicach w województwie świętokrzyskim*, [w:] *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Instytut Geografii Akademia Świętokrzyska, Kielce, s. 205–212.
- Kostrowicki A. S., 1975, *Podejście systemowe w badaniach nad rekreacją. Artykuł dyskusyjny*, Przegląd Geograficzny, 47, 2, s. 263–278.
- Koziej M., Bednarski L., Neugebauer S., 2002, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*, [w:] *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Instytut Geografii Akademia Świętokrzyska, Kielce, s. 159–172.
- Koziej M., Pałka E., 2002, *Bezrobocie na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*, [w:] *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa, s. 177–184.
- Kruczek Z., Sacha S., 1997, *Geografia atrakcji turystycznych Polski*, Proksenia, Kraków.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1998, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa.

- Majewski J., 1994, *Turystyka konwencjonalna i alternatywna a agroturystyka*, Rynek Turystyczny, 7, s. 14–19.
- Pałk a E., 2000, *Modelowe kierunki rozwoju agroturystyki na Kielecczyźnie*, [w:] *Szanse rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem pogranicza polsko-ukraińskiego*, UMCS, Lublin, s. 252–258.
- 2002, *Agro-tourism in rural areas on the basis of the Kielecczyzna*, [w:] *Transformations of rural areas in Poland and Bulgaria a case study*, Dokumentacja Geograficzna, IGiPZ PAN, 27, Warszawa, s. 149–163.
- 2004, *Uwarunkowania i kierunki rozwoju agroturystyki na Kielecczyźnie*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Zatorski J., 1999, *Rozwój agroturystyki na przykładzie wsi Śladków Mały-gmina Chmielnik-województwo świętokrzyskie*, [w:] M. Adamczyk, W. Dutkiewicz (red.), *Turystyka jako źródło przemian społecznych i ekonomicznych*, Materiały konferencji naukowej, Kielce-Wilno, s. 55–62.

SUMMARY

The main aim of this paper was to describe the current stage and the main (natural and economic) factors effecting the development of agrotourism in the Chmielnik commune. The development of agrotourism and rural tourism could be an alternative form of activities for small farms, which are not profitable in Chmielnik commune at present. Among all forms of tourism agrotourism is particularly consistent with the principles of sustainable development as it is based on the attractive natural environment and landscape. Agrotourism goes very close to agriculture. At present it is one of the most popular ways of recreation and relax. The development of this activity brings farmers some incomes and possibilities of getting other profits of social and cultural character.

Organised forms of agrotourism in the świętokrzyskie voivodship occurred in the 1990s. In świętokrzyskie voivodship agrotourism developed best in the communes of Chmielnik. In the latter agrotourism was concentrated in the village Śladków Mały, which became a model example of agrotourism in a local scale. The development of agrotourism in Śladków Mały was possible as a result of the realisation of the programme PHARE/TOURIN II and the financial support from EU funds. Agrotourism brings various profits both to the owners of agrotourism farms, tourists and both local community.

There are many different factors which caused the development of agrotourism in this commune.

Agrotourism development conditions are diversified as well as the results that they cause. The development of agrotourism is one of the forms of Polish farms transformation. In the research the attractiveness indexes of every commune were counted and the valorisation was being done. In the work there were also undertook the problem of the influence of agrotourism into the natural environment and rural areas.

Michał JASIULEWICZ
Wydział Ekonomii i Zarządzania
Politechnika Koszalińska
75-343 Koszalin, ul. Kwiatkowskiego 6E
rs@tu.koszalin.pl

PRZEMIANY STRUKTURALNE I DYWERSYFIKACJA GOSPODARSTW ROLNYCH W WOJ. ZACHODNIOPOMORSKIM SZANSĄ NA KONKURENCYJNOŚĆ W UNII EUROPEJSKIEJ

STRUCTURAL CHANGES AND DIVERSIFICATION OF FARMS IN
WEST POMERANIAN VOIVODSHIP AS A CHANCE FOR
COMPETITIVENESS IN THE EUROPEAN UNION

Zarys treści: Artykuł zawiera ogólny zarys efektów transformacji gospodarki na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego. Region ten należał do obszarów o najwyższym udziale gospodarki uspołecznionej w rolnictwie. Istotna jest ocena dokonanych przemian strukturalnych w rolnictwie. Autor zwraca uwagę na dokonujące się zmiany w rozwoju wielofunkcyjnym obszarów wiejskich, uwzględniając uwarunkowania przyrodnicze. Ważna jest także propozycja stosowania upraw energetycznych na gruntach odłogowanych i wykorzystanie ich lokalnie jako tzw. „zielony węgiel”.

Słowa kluczowe: szanse, bariery, uprawy energetyczne

WSTĘP

Minął rok od chwili przystąpienia Polski do struktur Unii Europejskiej. Obszary wiejskie, w tym rolnictwo, stanowiły najtrudniejszy problem negocjacji w zakresie dostosowań do warunków Unii Europejskiej. Okres od 1989 roku do chwili obecnej to ogromny przełom polityczny, gospodarczy, własnościowy, społeczny na obszarach wiejskich. Szczególnie wielkie zmiany strukturalne nastąpiły na terenach wiejskich województwa zachodniopomorskiego, cechujących się wcześniej wysokim udziałem gospodarki państwowej w rolnictwie. Udział gruntów uspołecznionych sięgał tu 67,4% użytków rolnych, przy średniej w Polsce 23,7%. Większość areалу gospodarki uspołecznionej stanowiły państwowe gospodarstwa rolne. Obecnie w wyniku restrukturyzacji gospodarki rolnej w sektorze prywatnym znajduje się 86,8% użytków rolnych, a reszta w sektorze publicznym (*Użytkowanie... 2002*).

Przystosowanie polskiego rolnictwa do wymogów Unii Europejskiej w kierunku poprawy efektywności gospodarowania i sprostania konkurencyjności na rynku międzynarodowym wiąże się z koniecznością przekształceń strukturalnych, zwłaszcza w zakresie: modernizacji produkcji rolnej, przetwórstwa spożywczego, poprawy struktury agrarnej, aktywizacji obszarów wiejskich w kierunku rozwoju wielofunkcyjnego wsi, usprawnienia sfery instytucjonalnego otoczenia rolnictwa, rozwoju infrastruktury technicznej i usługowej.

W krajach UE w realizacji Wspólnej Polityki Rolnej coraz większy nacisk kładzie się na utrzymywanie odpowiednich dochodów rolników poprzez stosowanie różnych form wsparcia finansowego – dopłat bezpośrednich, rent strukturalnych, programów rolnośrodowiskowych itp., przy jednoczesnym obniżaniu cen skupu surowców rolnych. Istotną sprawą jest poszukiwanie nisz produkcyjnych zarówno w zakresie produkcji rolnej jak i w sferze konsumpcyjnej i niekonsumpcyjnej.

ROLNICTWO REGIONU NA TLE KRAJU

Obszar województwa zachodniopomorskiego ma średnio korzystne i przestrzenie zróżnicowane warunki naturalne do produkcji rolnej. Przeważają gleby średnio urodzajne, a dobre i bardzo dobre stanowią tylko ok. 25% ogólnego areалу użytków rolnych. Zdecydowanie lepsze gleby występują w zachodniej części województwa (rejon Pyrzyc, Stargardu), a gorsze w części wschodniej i południowej. Użytki rolne (UR) stanowią 46,9% ogólnej powierzchni, a na 1 mieszkańca województwa przypada 0,64 ha UR, przy średniej krajowej – 0,44 ha i średniej UE – 0,37 ha (*Rocznik Statystyczny...* 2004).

Atutem rolnictwa tego regionu jest relatywnie korzystna struktura obszarowa gospodarstw. Średnia wielkość indywidualnego gospodarstwa rolnego wynosi 15,3 ha UR, przy średniej krajowej – 7,4 ha UR i średniej UE – 17,4 ha.

Małe gospodarstwa (poniżej 5 ha) stanowią 29% ogólnej liczby gospodarstw (71 tys.) i zajmują one zaledwie 14,1% powierzchni UR. Udział gospodarstw dużych (powyżej 15 ha) stanowi 13,5% ogólnej liczby i 83,9% powierzchni UR, w tym gospodarstwa powyżej 50 ha odpowiednio: 3,4% i 66,1% (tab. 1).

Udział gospodarstw dużych, tzw. farmerskich (powyżej 50 ha) jest najwyższy w kraju (3,4%), przy średniej krajowej 0,5 %, a udział tych gospodarstw w użytkowanej powierzchni UR stanowi 2/3 ogółu użytków rolnych.

Rolnictwo województwa zachodniopomorskiego cechuje się relatywnie niskim zatrudnieniem (14,8%), przy przeciętnym w kraju poziomie zatrudnienia w rolnictwie – 16,5% (*Rocznik Statystyczny...* 2004). Zatrudnienie w przeliczeniu na 100 ha UR w gospodarstwach farmerskich (powyżej 50 ha) jest bardzo niskie (1–2 os./100 ha UR) i należy do najniższych w kraju oraz jest zbliżone do przeciętnej w UE.

Tabela 1. Struktura wielkościowa gospodarstw rolnych w województwie zachodniopomorskim wg grup obszarowych w 2002 r.

Wyszczególnienie	Liczba gospodarstw >1 ha (w tys.)	Grupy obszarowe gospodarstw w ha			
		1-5	5-15	15-50	>50
		%			
Polska	1850,0	58,8	31,3	8,9	1,0
Województwo zachodniopomorskie:					
wg liczby gospodarstw	41,5	29,0	16,0	10,1	3,4
wg powierzchni gospodarstw	1000,0	14,1	10,6	17,8	66,1

Źródło: Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, Powszechny Spis Rolny 2002, 2003, GUS, Warszawa.

Relatywnie wysoka produktywność pracy wskazuje, że w rolnictwie tego regionu nie występują na większą skalę przerosty zatrudnienia w rolnictwie. Na uwagę zasługuje też fakt, iż mimo dużej przeciętnej powierzchni indywidualnego gospodarstwa rolnego, gospodarstwa prowadzące wyłącznie lub głównie działalność rolniczą wśród ogółu gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego stanowią tylko 66%. Jest to – po województwie śląskim (54,2%) – najniższy udział w Polsce (*Użytkowanie...* 2003).

W gospodarstwach indywidualnych, a także wielkoobszarowych gospodarstwach farmerskich przeważa produkcja roślinna, w tym dominują zboża (69,8% powierzchni zasiewów), przy znacznie niższym ich średnim udziale w kraju (58% – 2003 r.).

Struktura rolniczej przestrzeni produkcyjnej, w której znaczący jest udział łąk (12,7%) i pastwisk (5,4%) wskazuje na duże potencjalne możliwości chowu bydła mlecznego i mięsnego oraz owiec. Jednakże obecna obsada bydła ogółem (11,2 szt./100 ha) należy do najniższych w Polsce (średnia 33,9 szt./100 ha). Najniższy jest także udział krów w pogłowie bydła – 42,6% (średnio w Polsce – 52,8%). Stąd też produkcja mleka należy także do najniższych w kraju – 219,8 mln litrów (niższą produkcję wykazuje tylko województwo lubuskie (133,6 mln l). Produkcja mleka w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (212 l) należy do najniższych w Polsce (średnio – 714 l/ha). Stan ten należy uznać za niezadowolający, tym bardziej że w ostatnich latach regres w tym zakresie pogłębił się. Wielkość produkcji zbóż podstawowych (1,1 mln ton) należy do relatywnie wysokich w skali kraju (17,9 mln ton) – stanowi to 6,5%.

ZMIANY STRUKTURALNE W ROLNICTWIE

Występujące wysokie bezrobocie na obszarach wiejskich, a także istniejący niedobór sfery usług wskazuje na możliwość rozwoju funkcji usługowych. Gospo-

darstwa rolnicze mogą też realizować różnorodne funkcje ekonomiczne o zróżnicowanym profilu np.: rolniczo-usługowe, rolniczo-przetwórcze, rolniczo-turystyczne (agroturystyka), rolniczo-leśne. Uzyskane dodatkowe dochody mogą stać się także czynnikiem pobudzającym rozwój działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich, zwiększając popyt na rynku lokalnym. Kreowanie wielokierunkowych gospodarstw rolnych prowadzi do zastąpienia monozawodowej struktury ludności rolniczej strukturą wielozawodową. Stwarza to także dla osób młodych szanse pełniejszego wykorzystania kwalifikacji i realizacji aspiracji zawodowych we własnym gospodarstwie.

Z doświadczeń krajów Unii Europejskiej wynika, iż większość nawet dużych gospodarstw prowadzi dodatkową działalność pozarolniczą. Wielu rolników województwa zachodniopomorskiego, zwłaszcza w młodszym wieku, podjęło oprócz działalności rolniczej dodatkową działalność pozarolniczą (handel detaliczny i hurtowy, pośrednictwo, usługi budowlane, motoryzacyjne, transportowe). Na uwagę zasługuje także fakt, iż skłonność do przedsiębiorczości wykazują przede wszystkim rolnicy prowadzący duże gospodarstwa, silne ekonomicznie, których właściciele legitymują się wyższym lub średnim wykształceniem. Zdecydowanie wyższą przedsiębiorczość wykazuje ludność gmin o wysokim wyposażeniu infrastrukturalnym niż słabo wyposażonych. Niezmiernie ważna jest dywersyfikacja produkcji rolniczej, tj. prowadzenie różnorodnych kierunków produkcji, zarówno roślinnej, jak i zwierzęcej, uwzględniając potrzeby rynku.

Mając na uwadze dywersyfikację produkcji roślinnej, niezmiernie ważne jest wprowadzenie upraw energetycznych w gospodarstwach rolniczych jako alternatywnych upraw w stosunku do roślin konsumpcyjnych. Szczególnie ważne jest wprowadzenie upraw wysokoenergetycznych na gruntach marginalnych, zwłaszcza odłogowanych, których biomasa powinna zastąpić surowce energetyczne stałe, głównie węgiel kamienny.

Produkcja surowców energetycznych stanowi nową alternatywę dla rolnictwa. Szczególne znaczenie mają takie uprawy jak: wierzba, róża energetyczna, ślazier pensylwański, topinambur. Surowce te mogą być źródłem produkcji paliw stałych, ciekłych i gazowych. W czasie trwającego kryzysu paliwowego odnawialne źródła energetyczne, a zwłaszcza biomasa, nabierają coraz większego znaczenia.

DYWERSYFIKACJA GOSPODARKI WIEJSKIEJ

Wieloletni rozwój funkcji rolniczej doprowadził do monofunkcyjności wsi. Konieczne są radykalne zmiany zmierzające zarówno w kierunku zróżnicowania działalności rolniczej, jak również znaczącego rozwoju funkcji pozarolniczych na wsi. Samorządy lokalne, na których spoczywa obecnie odpowiedzialność za losy gminy, nie zawsze potrafią zaktywizować społeczność lokalną,

a bez aktywnego udziału społeczności nie uda się zrealizować nawet najbardziej ambitnych i uzasadnionych strategii rozwoju wielofunkcyjnego. Ważnym aspektem strategicznego rozwoju gospodarczego jest koncentracja działań – w pierwszym etapie w centrach rozwoju gospodarczego, tj. siedzibach gmin. Wybór funkcji gospodarczych w dużym stopniu uzależniony jest od warunków lokalnych, tj. posiadanych zasobów mineralnych, walorów turystycznych, jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, a także położenia (względem granicy państwa, szlaków i węzłów komunikacyjnych, linii brzegowej morza, rzek itp.), zasobów wodnych, siły roboczej.

W pierwszym etapie rozwoju samorządy powinny dołożyć wszelkich starań, aby poprawić jakość i funkcjonalność infrastruktury, zmierzając do kompleksowego wyposażenia, zwłaszcza małych miast i osad wiejskich. Jest to podstawowy warunek poprawy atrakcyjności inwestycyjnej i przyciągania inwestorów z zewnątrz, w tym także zza granicy (przygraniczne położenie regionu stwarza ku temu dogodne warunki). Przy tym należy zadbać o stworzenie klimatu do rozwoju przedsiębiorczości (przygotowanie ofert nieruchomości, zastosowanie ulg podatkowych, rozwój doradztwa finansowego, prawnego, a do tego życzliwość władz lokalnych). Uwzględniając dotychczasową działalność pozarolniczą w województwie zachodniopomorskim, należy zwrócić uwagę na występujące znaczne dysproporcje w układzie przestrzennym, tj. najwyższa aktywność gospodarcza występuje od wielu lat w strefie przymorskiej oraz w gminach nadgranicznych i w pobliżu Szczecina.

Zdecydowanie najniższym poziomem aktywności gospodarczej charakteryzują się obszary południowej, wschodniej i środkowej części regionu, tj. obszary o najniższym udziale gospodarki uspołecznionej przed 1989 r. Wskazuje to na fakt, iż ludność popegeerowska wykazuje się znacznie mniejszą przedsiębiorczością niż pozostałe grupy ludności wiejskiej. Jest to jedna z istotnych barier społecznych procesów transformacji rolnictwa uspołecznionego. Oddziaływanie dużych miast, tj. Szczecina, a także Berlina, położonego w niewielkiej odległości od granicy, ma duży wpływ na kierunki przemian gospodarki wiejskiej.

BARIERY ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego skumulowało się wiele czynników ograniczających rozwój. Do nich należy zaliczyć między innymi niski poziom wykształcenia, który utrudnia rozwój działalności rolniczej i pozarolniczej, ogranicza przedsiębiorczość, stwarza duże trudności z przekwalifikowaniem zawodowym i aktywizacją obszarów wiejskich.

Ważną barierę w rozwoju gospodarczym stanowi brak trwałych więzi integracyjnych pomiędzy produkcją rolną a przetwórstwem rolno-spożywczym. Ogromną barierę rozwojową stanowi wysokie bezrobocie strukturalne, skoncen-

trowane szczególnie w byłych ośrodkach PGR, które stanowiły dla większości rodzin jedyne źródło dochodów.

W większości gmin odczuwany jest niedostatek kapitału, który mógłby być zainwestowany w działalność gospodarczą. Wiele gmin o niskim poziomie rozwoju wykorzystuje fundusze pomocowe Unii Europejskiej, ale uzależnione jest to głównie od aktywności władz lokalnych. Relatywnie niski poziom infrastruktury technicznej oraz instytucjonalnej zniechęca potencjalnych inwestorów do podejmowania inwestycyjnej działalności pozarolniczej. Niewątpliwie możliwości, jakie stworzono w funduszu przedakcesyjnym SAPARD dla rozwoju różnicowanej działalności gospodarczej na wsi, zdecydowanie przyczynią się do poprawy tego stanu na obszarach wiejskich.

Poważną przeszkodą w aktywizacji obszarów wiejskich są postawy ludności, cechujące się niską przedsiębiorczością, brakiem wiary we własne siły, oczekujące na samoczynne rozwiązanie problemów.

SZANSE ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

W wyniku transformacji rolnictwa region Pomorza Zachodniego cechuje się relatywnie dobrą strukturą wielkościową gospodarstw. Przy wykorzystaniu gleb bardziej żyznych uzyskiwane efekty w postaci plonów są zbliżone do sąsiedniego regionu, za Odrą, tj. Meklemburgii Przedpomorza (np. plony zbóż – ok. 60–70 dt/ha).

Transformacja gospodarki wiejskiej doprowadziła do istotnych zmian własnościowych i struktury wielkościowej gospodarstw. W wyniku upadłości państwowych gospodarstw rolnych i przeprowadzonego procesu restrukturyzacji rolnictwa ponad 90% gruntów znajduje się w użytkowaniu prywatnym, przy czym ok. 2/3 gruntów po byłych PGR znajduje się w dzierżawie zarówno osób fizycznych, jak też przez utworzone nowe podmioty gospodarcze (spółki prawa handlowego). Jednakże istotne jest zlikwidowanie dużych kombinatów rolnych. W gospodarce rolnej województwa zachodniopomorskiego przeważają gospodarstwa duże farmerskie o powierzchni powyżej 50 ha, które zajmują ponad 80% użytków rolnych. Wiele gospodarstw jest już obecnie w pełni konkurencyjne na rynkach państw Unii Europejskiej, a dalsza część po dokapitalizowaniu, niewątpliwie stanie się także konkurencyjne.

Nie rozwiązaniem dotąd problemem jest zagospodarowanie gruntów relatywnie mało urodzajnych, które są odłogowane. Dobrym rozwiązaniem jest założenie na nich plantacji upraw energetycznych, zwłaszcza wierzby (*Salix viminalis*), które są mniej wymagające w zakresie jakości gruntów i zapewniają dobre plony biomasy, możliwej do wykorzystania lokalnego jako „zielony węgiel”.

W przypadku zagospodarowania przez uprawy energetyczne tylko odłogów województwa zachodniopomorskiego (230 tys. ha) jest to możliwość produkcji

około (230 tys. x 15 t/ha) 3,5 mln suchej biomasy, co stanowi odpowiednik ponad 2 mln ton węgla. Wymaga to oczywiście wielu działań naukowych, transportowych, logistycznych, infrastrukturalnych i organizacyjnych, aby mogło sprawnie funkcjonować. Jednakże, uwzględniając dyrektywy Unii Europejskiej w zakresie produkcji energii w oparciu o surowce odnawialne, a także możliwość zaktywizowania obszarów wiejskich, zwłaszcza o niekorzystnych uwarunkowaniach przyrodniczych – stanowi to ogromną szansę, której nie powinno się lekceważyć.

Istotną szansą rozwoju dla znacznej części obszarów tego regionu, zwłaszcza o wysokich walorach turystycznych (strefa nadmorska i pojezierzy) jest możliwość bardziej intensywnego rozwoju turystyki. Strefa nadmorska posiada predyspozycje do rozwoju turystyki masowej – wypoczynkowej oraz uzdrowiskowej. Obszary pojezierzy o wysokich walorach turystycznych stanowią możliwość rozwoju różnych form turystyki kwalifikowanej, tj. rowerowej, wędkarskiej, żeglarskiej, kajakowej oraz agroturystyki. Ze względu na przeszłość historyczną oraz sąsiedztwo ludności niemieckiej, poważne znaczenie może mieć tzw. turystyka „sentymalna”.

WNIOSKI

Przeobrażenia w województwie zachodniopomorskim wywołały wiele korzystnych procesów stanowiących szansę dla obszarów wiejskich. Restrukturyzacja rolnictwa uspołecznionego przyczyniła się do poprawy struktury wielkościowej gospodarstw indywidualnych oraz stworzenia nowych podmiotów gospodarczych w rolnictwie (spółek prawa handlowego) o powierzchni 500–1000 ha.

- Relatywnie korzystna struktura obszarowa gospodarstw rolnych stwarza możliwość konkurowania z gospodarstwami Europy Zachodniej. Gospodarstwa wymagają jeszcze dokapitalizowania. Wysokie walory turystyczne, zwłaszcza w pasie nadmorskim oraz w strefie pojezierzy, umożliwiają rozwój agroturystyki. Zagospodarowanie słabych gruntów, w znacznej części odłogowanych przez wprowadzenie upraw energetycznych, zwłaszcza wierzby (*Salix viminalis*), umożliwia nowy kierunek aktywizacji obszarów wiejskich.

LITERATURA

Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 2004, GUS, Warszawa.

Rocznik Statystyczny Województwa Zachodniopomorskiego, 2004, Urząd Statystyczny w Szczecinie, Szczecin.

Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, Powszechny Spis Rolny 2002, 2003, GUS, Warszawa.

SUMMARY

The paper presents changes in the agriculture of West Pomeranian Voivodship during the transformation time in Poland. West Pomerania is a region where state owned companies possessed 67,4% of arable land. In result, structural changes of the agriculture in this region impacted particularly property, production and space dimensions. Last years the production and productivity of the agriculture increased and has become more competitive against EU countries.

Further diversification of the agricultural production and country's economy is indispensable.

Barriers and opportunities of the rural areas development in EU are presented in the paper. Among possible chances of the Less Favoured Areas grounds utilization there is a possibility of the energetic plants cultivation (*Salix Viminalis*) and usage of the biomass for local heating by municipal corporations.

Ryszard JEDUT
Urząd Marszałkowski w Lublinie
20-074 Lublin, ul. Spokojna 4
Ryszard.Jedut@lubelskie.pl

PROBLEMY WDRAŻANIA SEKTOROWEGO PROGRAMU OPERACYJNEGO (SPO) NA PRZYKŁADZIE PROGRAMU „ODNOWA WSI ORAZ ZACHOWANIE I OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO”

**PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE SECTOR OPERATIONAL
PROGRAMME (SPO) AS EXEMPLIFIED BY THE PROJECT
“THE REVIVAL OF THE COUNTRYSIDE AND PRESERVATION
AND PROTECTION OF THE CULTURAL HERITAGE”**

Zarys treści: Program „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego” w ramach SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006” jest jednym z bardziej interesujących działań wdrażanych na poziomie lokalnym. Celem programu jest: podniesienie standardu życia i pracy na wsi, podniesienie atrakcyjności turystycznej, wzrost atrakcyjności inwestycyjnej, zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych, rozwój tożsamości społeczności wiejskiej i zachowania dziedzictwa kulturowego oraz pobudzenie aktywności środowisk lokalnych. Czynnikiem decydującymi o zakwalifikowaniu projektu do wdrażania są kryteria wyboru projektów, tj. określony zestaw wymogów formalnych i merytorycznych, które muszą spełnić projekty, aby uzyskać dofinansowanie ze środków pomocowych. Zależnie od specyfiki województwa i preferencji wynikających ze strategii rozwoju regionu Regionalne Komitety Sterujące zaproponowały dodatkowo tzw. kryterium regionalne. Dokonana ocena kryteriów wyboru projektów wskazuje na istotne słabości zastosowanych procedur i konieczność ich zmian w kolejnym okresie programowania.

Słowa kluczowe: odnowa wsi, obszary wiejskie, programy operacyjne

PROBLEM ODNOWY WSI W POLSCE

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich nie jest możliwy bez bezpośredniego i szerokiego udziału społeczności lokalnych. Warunek ten spełniają upowszechniające się w kraju programy odnowy wsi animowane i wspierane ze szczebla regionalnego. Zakładają one szerokie zaangażowanie społeczności lo-

kalnej, płynące z przejmowania przez nią odpowiedzialności za przyszłość wsi, wykorzystanie miejscowych zasobów, ukierunkowanie lokalnych inicjatyw poprzez sformułowany oddolnie plan rozwoju (odnowy) wsi i ich realizację w partnerstwie sołectwa i gminy oraz umiejętności generowania środków. Efektem jest rozwój życia społecznego i kulturalnego wsi w oparciu o powiększoną i waloryzowaną infrastrukturę społeczną, wzrost poczucia tożsamości i pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego, poprawa i nowe kształtowanie warunków życia, również w sferze infrastruktury technicznej (*Strategia... 2005*).

Związany z procesem odnowy wsi wzrost kapitału społecznego, wyrażający się rozwojem organizacji pozarządowych i przyjmowaniem przez nie roli instytucji rozwoju lokalnego sprzyjać będzie realizacji wielu działań wymagających kooperacji osób lub środowisk, w szczególności w powstawaniu przedsięwzięć gospodarczych. Formalne ramy programów odnowy wsi umożliwiają również implementację działań o charakterze prywatnym, co ma często miejsce w krajach UE.

Program „Odnowa wsi”, jako wyodrębniona metoda rozwoju obszarów wiejskich, jest jedną z odpowiedzi na te problemy.

CELE PROGRAMU „ODNOWA WSI ORAZ ZACHOWANIE I OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO”

Istotą programów odnowy wsi jest polepszenie warunków życia mieszkańców obszarów wiejskich, z uwzględnieniem zarówno sfery materialnej, jak i duchowej. Bardzo ważnym elementem jest dbałość o otaczający krajobraz i środowisko. Podlegają one bowiem wielu zagrożeniom związanym z gwałtownym rozwojem budownictwa na obszarach wiejskich oraz zanikaniem tradycyjnej funkcji rolniczej, a na obszarach występowania budownictwa drewnianego z postępującą degradacją tradycyjnej architektury ludowej.

Realizacja programu ma na celu:

- podniesienie standardu życia i pracy na wsi,
- podniesienie atrakcyjności turystycznej,
- wzrost atrakcyjności inwestycyjnej,
- zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych,
- rozwój tożsamości społeczności wiejskiej i zachowania dziedzictwa kulturowego.

Istotnym elementem tego programu jest pobudzenie aktywności środowisk lokalnych i stymulowanie współpracy na rzecz rozwoju i promocji wartości związanych z miejscową specyfiką społeczną, kulturową i przyrodniczą (*Sektorowy... 2004*). Ponadto celem programu jest utrzymanie i wzmocnienie „żywych” struktur społecznych na obszarach wiejskich oraz zachowania zgodnego z dziedzictwem kulturowym kształtowania krajobrazu wiejskiego.

OPIS PROGRAMU

W ramach programu wspierane będą projekty obejmujące:

- realizację inwestycji z zakresu modernizacji i wyposażenia obiektów pełniących funkcje kulturalne, rekreacyjne i sportowe,
- odnowę obiektów zabytkowych charakterystycznych dla tradycji budownictwa wiejskiego regionu i ich adaptacji na cele publiczne, modernizację przestrzeni publicznej we wsi (m.in. place, parki, tereny zielone),
- publiczną infrastrukturę przyczyniającą się do rozwoju funkcji turystycznych wsi oraz działania związane z promocją regionu (*Uzupełnienie... 2004*).

Projekty realizowane w ramach programu mogą obejmować:

- budowę lub adaptację połączoną z remontem oraz wyposażenie obiektów publicznych pełniących funkcje kulturalne (świetlice, domy kultury itp.),
- budowę, odnawianie i urządzenie placów zabaw, obiektów sportowych, ścieżek rowerowych, szlaków pieszych służących do użytku publicznego
- projekty związane z kultywowaniem tradycji społeczności lokalnych oraz tradycyjnych zawodów,
- kształtowanie centrów wsi przez odnawianie lub budowę placów, parkingów, chodników, oświetlenia ulicznego itp.,
- urządzenie terenów zielonych, parków i innych miejsc wypoczynku,
- budowę lub przebudowę połączoną z remontem elementów małej infrastruktury turystycznej oraz rekreacyjnej w tym systemów informacji wizualnej,
- zagospodarowanie zbiorników i cieków wodnych w obrębie miejscowości,
- rewitalizację lub adaptację połączoną z remontem obiektów zabytkowych użytkowanych na cele publiczne oraz odnawianie lub konserwację lokalnych pomników historycznych i miejsc pamięci,
- zakup i odnawianie nie użytkowanych obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa regionu wiejskiego i ich adaptację na cele publiczne,
- wyburzanie i rozbiórkę zdewastowanych budynków i budowli publicznych, jeżeli niemożliwe jest ich odnowienie i dalsze użytkowanie (*Uzupełnienie... 2004*).

KRYTERIA WYBORU PROJEKTÓW

Kryteria wyboru projektów stanowią określony zestaw wymogów formalnych i merytorycznych, które muszą spełnić projekty, aby uzyskać dofinansowanie ze środków pomocowych. W przypadku „odnowy wsi” kryteria formułowane są przez Instytucję Zarządzającą, a tzw. kryterium regionalne – przez Instytucję Wdrażającą, tj. Regionalny Komitet Sterujący (RKS).

Obok kryteriów formalnych decydujących o przyjęciu lub odrzuceniu wniosku projektu istotne znaczenie ma ocena merytoryczno-techniczna wniosku. Zależnie od typu projektu uwzględnia ona:

- efektywność kosztową projektu,
- ekonomiczny wpływ projektu na rozwój lokalny,
- wpływ projektu na poprawę warunków ekonomicznych i atrakcyjności inwestycyjnej obszaru na którym będzie realizowany projekt (tworzenie miejsc pracy, wzrost liczby turystów),
- kompleksowość projektu,
- trwałość projektu i wykonalność instytucjonalna (gwarantuje stabilność finansową projektu oraz trwałość struktury instytucjonalnej),
- wpływ na realizację zobowiązań akcesyjnych w obszarze ochrony środowiska.

Wyboru projektów do realizacji spełniających wymogi oceny formalnej i merytoryczno-technicznej dokonuje się na podstawie punktowych kryteriów.

1. Dochód podatkowy gminy, w której planowane jest przedsięwzięcie, w przeliczeniu na 1 mieszkańca, kształtuje się na poziomie:

- nie więcej niż 75% średniej krajowej – **2 pkt**,
- powyżej 75% średniej krajowej i nie więcej niż 100% średniej krajowej – **1 pkt**,
- powyżej średniej krajowej – **0 pkt**.

2. Bezrobocie na terenie, gdzie planowane jest przedsięwzięcie:

- gmina zagrożona szczególnie wysokim bezrobociem strukturalnym – **1 pkt**,
- bezrobocie w powiecie, w którym planowane jest przedsięwzięcie, jest wyższe od średniej w województwie – **1 pkt** (*Uzupełnienie...* 2004).

3. Atrakcyjność turystyczna gminy, gdy spełnione jest co najmniej jedno z następujących kryteriów:

- kryterium atrakcyjności przyrodniczej – **1 pkt** (punkt jest przyznawany, jeśli na terenie gminy znajdują się tereny o szczególnym znaczeniu przyrodniczym, tj. park narodowy lub krajobrazowy, jeśli przynajmniej część obszaru parku jest położona na terenie gminy),
- kryterium atrakcyjności kulturowej – **1 pkt**, (na terenie gminy znajdują się co najmniej 3 obiekty wpisane do rejestru zabytków prowadzonego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków),
- kryterium regionalne – **1 pkt**.

RÓŻNORODNOŚĆ KRYTERIÓW REGIONALNYCH

Kryterium regionalne, zależnie od specyfiki województwa i preferencji wynikających ze strategii rozwoju regionalnego, zaproponowały Regionalne Komitety Sterujące (tab. 1).

Tabela 1. Kryterium regionalne w poszczególnych województwach

Wyszczególnienie	Kryterium regionalne
Dolnośląskie	<p>Spełnienie przez wnioskodawcę jednego z warunków:</p> <ul style="list-style-type: none"> • realizacja projektu w ramach Programu 2.3 „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego” w powiązaniu z realizacją na tym obszarze projektów w ramach Działania 2.2 „Scalanie gruntów” i 2.5 „Gospodarowanie rolniczymi zasobami wodnymi”, • wskaźnik udziału wydatków majątkowych gminy w wydatkach ogółem (średnia z lat 2003–2005) 10% i więcej.
Kujawsko-Pomorskie	Wartość dofinansowania realizacji projektu nie przekracza 200 000 zł.
Lubelskie	<p>Preferencje dla wybranych rodzajów projektów:</p> <ul style="list-style-type: none"> • budowa, odnawianie i zarządzanie placów zabaw, obiektów sportowych, ścieżek rowerowych, szlaków pieszych służących do użytku publicznego, • projekty związane z kultywowaniem tradycji społeczności lokalnych oraz tradycyjnych zawodów, • kształtowanie centrów wsi przez odnawianie lub budowę placów, parkingów, chodników, oświetlenia ulicznego itp., • rewitalizacja lub adaptacja połączona z remontem obiektów zabytkowych użytkowanych na cele publiczne oraz odnawianie lub konserwacja lokalnych pomników historycznych i miejsc pamięci.
Lubuskie	Projekt, który przewiduje „udział społeczności wsi w opracowywaniu planu rozwoju miejscowości lub opisu planowanych do realizacji zadań”.
Łódzkie	Gdy łączna kwota dofinansowania nie przekracza 450 tys. zł dla beneficjenta.
Małopolskie	<p>Projekt, gdy co najmniej 75% kosztów kwalifikowalnych wartości projektu będzie przeznaczony na realizację jednego z niżej wymienionych działań, które mogą zostać objęte pomocą finansową:</p> <ul style="list-style-type: none"> • remont lub budowa elementów małej infrastruktury turystycznej oraz rekreacyjnej w tym systemów informacji wizualnej, np.: tarasy widokowe, tablice dydaktyczne, szlaki turystyczne, materiały informacyjne, • remont obiektów zabytkowych użytkowanych na cele publiczne oraz miejscowych pomników historycznych, np.: zabytkowy dworek zaadaptowany jako muzeum, • zakup i remont nieużytkowanych obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa wiejskiego regionu i ich adaptacja na cele publiczne, np.: kuźnia.
Mazowieckie	<p>Projekt przewiduje:</p> <ul style="list-style-type: none"> • udział pracy społecznej mieszkańców gminy przy realizacji przedsięwzięcia – 1 punkt lub • zatrudnienie bezrobotnych przy realizacji przedsięwzięcia – 1 punkt.
Opolskie	Projekt, który będzie realizowany w miejscowości uczestniczącej w programie „Odnowa Wsi w Województwie Opolskim”.
Podkarpackie	<p>Projekt spełniający łącznie następujące warunki:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dotyczy miejscowości, której mieszkańcy uczestniczyli w prowadzonych z inicjatywy urzędu marszałkowskiego warsztatach przygotowujących do zainicjowania programu odnowy wsi, • wysoka wartość merytoryczna wniosku.

Podlaskie	Projekt, którego celem jest podniesienie atrakcyjności turystycznej poprzez wykorzystanie istniejących walorów przyrodniczych bądź ochronę i renowację obiektów zabytkowych związanych z dziedzictwem historyczno – kulturowym wsi województwa podlaskiego.
Pomorskie	Projekt, który: <ul style="list-style-type: none"> • dotyczy miejscowości o liczbie ludności nieprzekraczającej 1 500 osób lub • w którym wartość pomocy nie przekracza 200 000 zł.
Śląskie	Zgodność projektu ze Strategią Rozwoju Województwa Śląskiego na lata 2000–2015.
Świętokrzyskie	Projekt z zakresu: <ul style="list-style-type: none"> • infrastruktury rekreacyjnej, sportowej oraz turystycznej, • zagospodarowania zbiorników i cieków wodnych, • rewitalizacji obiektów zabytkowych używanych na cele publiczne oraz odnawianie lub konserwacja lokalnych pomników historycznych i miejsc pamięci, • zakupu i odnawiania obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa danego regionu i ich adaptacji na cele publiczne.
Warmińsko-Mazurskie	Projekt w którym wartość pomocy nie przekracza 200 000 zł.
Wielkopolskie	Projekt realizowany na terenie miejscowości do 2000 mieszkańców.
Zachodniopomorskie	Projekt realizowany w miejscowości poniżej 1000 mieszkańców.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Urzędów Marszałkowskich, maj 2005.

KRYTYCZNA OCENA KRYTERIÓW WYBORU PROJEKTÓW

Kryteria wyboru projektów – jak w każdym postępowaniu metodologicznym – mają decydujące znaczenie dla poprawności procedury i realizacji celów. Decyzja o wyborze kryterium regionalnego powinna uwzględniać zarówno zasady uniwersalne (przejrzystości, bezstronności, jakości, efektywności), jak i zasady specyficzne dla programu (zgodności z celami, aktywizacji społeczności lokalnej, partnerstwa).

Pojawia się pytanie, czy kryterium regionalne zaproponowane przez RKS spełnia podstawowe zasady wyboru i zatwierdzania projektów? Przegląd kryteriów regionalnych zaproponowanych w poszczególnych województwach tylko w części zgodny jest z zasadami uniwersalnymi, które powinny stanowić podstawę zatwierdzania projektów do realizacji.

Zasadę przejrzystości i bezstronności niewątpliwie spełniają kryteria zaproponowane w województwach: dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, mazowieckim, opolskim, pomorskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim. Zasady te również spełniają wszystkie kryteria preferencyjne zaproponowane centralnie.

Trzy inne zasady uniwersalne – jakości, efektywności, zgodności z celami, w małym stopniu odnoszą się do kryterium regionalnego. Jedynie w województwie podkarpackim o preferencjach dla projektu przesądza wysoka wartość merytoryczna wniosku. Propozycja województwa dolnośląskiego kompleksowego wdrażania trzech działań, tj. odnowy wsi, scalania gruntów i gospodarowania rolniczymi zasobami wodnymi posiada wszelkie znamiona zgodności z zasadą jakości, efektywności i zgodności z celami.

Wbrew oczekiwaniom dwie specyficzne i niezwykle ważne dla programu zasady, tj. aktywizacji społeczności lokalnej i partnerstwa w realizacji programu rzadko decydowały o wyborze kryterium regionalnego. Jedynie w województwie lubuskim i mazowieckim, opolskim i częściowo w podkarpackim wprost decydowały one o preferencjach. Niedocenianie przez regiony aktywizacji i partnerstwa, głównych słabości społeczności lokalnych, jest tym bardziej zaskoczeniem, że w okresie konsultacji SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006” wniosek przygotowany przez Lokalną Grupę Działania miał otrzymywać 2 pkt. preferencyjne. Wielka szkoda, bowiem istotą omawianego programu jest **popędzanie aktywności środowisk lokalnych i stymulowanie współpracy** na rzecz rozwoju i promocji wartości związanych z miejscową specyfiką społeczną, kulturową i przyrodniczą.

Aktywne zaangażowanie społeczności lokalnej (sołectwa) w tworzenie koncepcji rozwoju miejscowości i realizacji projektu przynosi pożądane efekty, gdyż uaktywnia osobiste zaangażowanie mieszkańców, wpływające z odpowiedzialności za własną przyszłość. Daje możliwość samorealizacji i poczucia uczestnictwa we wspólnocie i współtworzeniu. Poziom zaangażowania i motywacji społeczności lokalnych gwarantują efektywne i celowe wykorzystanie środków, ułatwiają realizację projektu, wpływają na długotrwałe efekty i oddziaływanie przedsięwzięcia.

Partnerstwo lokalne jest fundamentem współczesnego społeczeństwa obywatelskiego. Mnogość problemów do rozwiązania na obszarach wiejskich, różnorodność tradycyjnych oraz nowych organizacji wiejskich nie sprzyjają w podejmowaniu trafnych decyzji strategicznych oraz powodują rozpraszenie sił i środków. Znacznie lepsze efekty uzyskuje się poprzez lokalne grupy działania oparte na partnerstwie obejmującym samorząd, organizacje pozarządowe i ludzi biznesu. Poprzez takie partnerstwa następuje aktywizacja ludności wsi, zaangażowanie uczestników partnerstwa w realizację lokalnych strategii rozwoju, integracja społeczności lokalnej.

Generalną słabością kryteriów wyboru projektów w działaniu programu jest pasywny charakter zastosowanych preferencji – decydujące jest położenie gminy, a nie jakość samego projektu. Dochód podatkowy gminy i bezrobocie na terenie, gdzie planowane jest przedsięwzięcie, jest w pewnym sensie premią za biedę i brak aktywności. Byłoby zatem wskazane, gdyby część preferencji

związana była z aktywnością i partnerstwem. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że w rekomendacji zespołu oceniającego (ocena ex-ante uzupełnienia programu) sygnalizowano, iż „w celu zwiększenia wpływu programu na lokalny rynek pracy należy rozważyć możliwość wprowadzenia do kryteriów wyboru projektów dodatkowych punktów za zatrudnienie, przy realizacji inwestycji, miejscowych bezrobotnych”. Uwzględnienie tego postulatu było możliwe w regionalnym kryterium wyboru projektów.

Druga grupa kryteriów za atrakcyjność turystyczną gminy preferuje tylko obecny stan posiadania. Byłoby lepiej, gdyby obok utrzymania status quo premię przyznawano za poprawę sytuacji w wyniku realizacji projektu – efektywność projektu.

INNE PROBLEMY WDRAŻANIA

Poważną przeszkodą we właściwym wdrażaniu „odnowy wsi” są zasady kwalifikacji wydatków przewidziane w SPO, a zwłaszcza pojęcie tzw. kosztów kwalifikowanych. „W zakres kosztów kwalifikowalnych projektów, stosownie do ich charakteru, mogą zostać zaliczone: koszty zakupu materiałów budowlanych, wykończeniowych, wyposażenia, materiału roślinnego oraz eksponatów (tylko w przypadku projektów wymienionych w pkt 3), koszty wykonawstwa prac budowlanych, montażowych, wykończeniowych, porządkowych i usług transportowych bezpośrednio związanych z projektem. Ponadto w zakres kosztów kwalifikowalnych zalicza się koszty ogólne: planowania wstępnego (przygotowanie dokumentacji technicznej, ekonomicznej, kosztorysów, analiz ekonomicznych, zaświadczeń, pozwoleń i opłat) oraz realizacji projektu (nadzór urbanistyczny, architektoniczny, konserwatorski i budowlany, obsługa geodezyjna oraz usługi dotyczące zarządzania projektem)” (Załącznik nr 1... 2004).

Nie do końca są jasne zasady wyboru projektów w ramach programu. Wybór do realizacji projektów zgłoszonych w ramach programu 2.3. „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego” dokonywany jest na podstawie kryteriów punktowych określonych w Uzupełnieniu Programu i służy ustaleniu kolejności projektów do realizacji (listy rankingowe).

W przypadku list projektów dla programu 2.3. „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego” RKS może zarekomendować zarządowi województwa dokonanie zmian w kolejności projektów na danej liście. Rekomendacja taka musi być pisemnie uzasadniona. Zarząd województwa ostatecznie rozstrzyga o kolejności projektów na liście i wskazuje projekty przeznaczone do realizacji. W przypadku gdy ostateczna lista projektów różni się od zaproponowanej przez RKS, decyzja zarządu województwa wymaga pisemnego uzasadnienia (Załącznik nr 2... 2004).

WNIOSKI

Hierarchizacja celów, priorytetów i działań jest koniecznym warunkiem optymalizacji efektywności każdego programu. Poprawne kryteria wyboru projektów, wskazanie co jest najważniejsze i w jakiej kolejności winno być realizowane wynika z potrzeby kompleksowego kształtowania rozwoju, konieczności unikania zagrożeń korupcją i klientelizmem politycznym, marnotrawstwa środków finansowych w rezultacie niskiej skuteczności samorządowej polityki regionalnej.

Rolą samorządu wojewódzkiego w przygotowaniu i realizacji programów powinno być przede wszystkim organizowanie współpracy i stwarzanie warunków dla wspólnego realizowania projektów przez wielu partnerów funkcjonujących w województwie (sektor samorządowy, społeczny, biznes). Dlatego tak ważna jest zasada aktywizacji i partnerstwa.

Programy i zadania ukierunkowane na zmniejszenie zapóźnienia rozwoju obszarów wiejskich muszą zawierać element wizji i nowatorstwa. Dlatego nie należy ograniczać się do modernizacji przez imitację, a poszukiwać rozwiązań specyficznie regionalnych. Sprzyjać temu może odpowiedni udział kryteriów regionalnych, zwłaszcza mających na celu pobudzenie aktywności środowisk lokalnych i stymulowanie współpracy na rzecz rozwoju i promocji wartości związanych z miejscową specyfiką społeczną, kulturową i przyrodniczą.

Realizacja celów programu „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego” w zakresie podniesienie standardu życia i pracy na wsi, atrakcyjności turystycznej, wzrostu atrakcyjności inwestycyjnej, zaspokojenia potrzeb społecznych i kulturalnych, rozwoju tożsamości społeczności wiejskiej i zachowania dziedzictwa kulturowego wymaga przy wyborze projektów uwzględniania efektywności (wykorzystania środków). W tym przypadku premia powinna być przyznawana poprzez porównanie wielkości nakładów na rzecz realizacji programu (np. finansowych, administracyjnych, ludzkich) z rzeczywistymi osiągnięciami programu na poziomie produktu, rezultatu lub oddziaływania.

Słabością wszystkich działań realizowanych w ramach SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006” jest to, że nie stanowią one systemowo powiązanego zbioru. Każdy z nich to odrębna całość, nie powiązana z celami i działaniami innych programów, a problematyka poszczególnych działań jest traktowana w sposób autonomiczny w stosunku do całościowego rozwoju obszarów wiejskich.

LITERATURA

- Jedut R., 2002, *Organizacje działające na rzecz wsi i rolnictwa w województwie lubelskim*, Lublin.
- Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” 2004–2006, Załącznik do rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 3 września 2004 r. (poz. 2032).
- Strategia rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa ma lata 2007–2013 (z elementami prognozy do roku 2020), 2005, MRiRW, Warszawa.
- Uzupełnienie Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006”, Załącznik do rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 8 września 2004 r. (poz. 2117).
- Wilczyński R., 2003, *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Poznań.
- Załącznik nr 1, nr 2 do Uzupełnienia Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006”, 2004, MRiRW, Warszawa.

SUMMARY

The programme (measure) “The revival of the countryside and preservation and protection of the cultural heritage” as part of the Sector Operational Programme “Restructurization and modernization of the food sector and the development of rural areas, 2004–2006” is one of the most interesting projects implemented on the local level. The aim of the project is: to raise the standard of living and work in the country, to enhance tourist and investment *attraction* of the countryside, to satisfy social and cultural needs, to develop the identity of the rural community and to preserve the cultural heritage as well as to stimulate the activity of the local milieu.

The decisive factors in directing the project for implementation are the projects selection criteria, i.e. a definite set of formal and substantial requirements, which the projects have to meet in order to obtain financial aid. Depending on the specific character of the voivodship and preferences resulting from a region development strategy Regional Steering Committees have additionally proposed the so-called regional criterium (tab. 1). The carried out assessment of the projects selection criteria shows substantial failings of the applied procedures and the necessity of changes in the subsequent period of programming.

Mirosław BICZKOWSKI
Instytut Geografii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika
87-100 Toruń, ul. Danielewskiego 6
mirbicz@uni.torun.pl

PLAN ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH JAKO INSTRUMENT WSPARCIA PROCESÓW RESTRUKTURYZACJI I MODERNIZACJI GOSPODARSTW ROLNYCH W WOJ. KUJAWSKO-POMORSKIM

DEVELOPMENT PLAN OF RURAL AREAS AS AN INSTRUMENT TO
SUPPORT RESTRUCTURALISATION AND MODERNISATION
PROCESSES OF FARM IN THE KUJAWSKO-POMORSKIE VOIVODSHIP

Zarys treści: W artykule zaprezentowano wpływ wybranych działań zawartych w Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich na proces przemian i modernizacji gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Ukazano zróżnicowanie przestrzenne w poziomie absorpcji środków z uwzględnieniem liczby złożonych wniosków, ich struktury oraz wielkości kwot przydzielonych w ramach poszczególnych działań PROW.

Słowa kluczowe: fundusze strukturalne, obszary wiejskie, rolnictwo, Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich

WSTĘP

Zmiany polityczno-gospodarcze, jakie zaszły w okresie transformacji w Polsce, przyczyniły się do dużych dysproporcji w poziomie rozwoju poszczególnych obszarów. Relatywnie największe koszty w tym czasie poniosła wieś oraz jej mieszkańcy, zaś polskie rolnictwo ciągle boryka się z wieloma problemami natury społeczno-ekonomicznej. Istniejące bariery rozwojowe sprawiają, że proces przemian oraz modernizacji wsi zachodzi bardzo powoli.

Wejście Polski do UE stwarza przesłanki dla przyspieszenia pozytywnych zmian w pożądanym kierunku rozwoju rolnictwa i wsi, w tym także w zakresie finansowania koniecznych przedsięwzięć. Nowym czynnikiem mogącym w istotnym stopniu wpłynąć na polskie rolnictwo i dającym dużą szansę na przyspieszenie procesu restrukturyzacji i modernizacji polskiego rolnictwa są fundusze strukturalne Unii Europejskiej. Tylko w latach 2004–2006 łączna pla-

nowana kwota pomocy dla Polski obejmuje ok. 13–14 mld euro, z czego znaczna część jest przeznaczona na cele związane z rolnictwem (*Podstawy...* 2004). Zmiany w systemie ekonomicznym oraz procesy dostosowawcze do sprawnego funkcjonowania w ramach Jednolitego Rynku Europejskiego, regulowanego w sferze rolnictwa i gospodarki żywnościowej Wspólną Polityką Rolną, należą do podstawowych przesłanek wyznaczających obecną strategię polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich (Sobków 2004).

Dokumentem stanowiącym podstawę do budowania europejskiego modelu rolnictwa w oparciu o Wspólną Politykę Rolną jest przygotowany przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Będzie on realizowany w Polsce w latach 2004–2006 w oparciu o środki finansowe pochodzące z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji w Rolnictwie (EFOiGR).

W artykule skupiono uwagę na najistotniejszych działaniach wdrożonych w ramach PROW w województwie kujawsko-pomorskim w okresie pierwszego roku członkostwa Polski w UE (maj 2004 r. – kwiecień 2005 r.). Przeprowadzona analiza (w układzie powiatów) miała na uwadze prześledzenie aktywności rolników w pozyskiwaniu środków wyrażonej liczbą wniosków złożonych w ramach poszczególnych działań PROW oraz efektywnego wpływu pozyskanych środków na modernizację gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich, wyrażonego wielkością przyznanych kwot w ramach poszczególnych działań. Analizę uzupełnia struktura złożonych wniosków w rozbiciu na poszczególne działania oraz zróżnicowanie przestrzenne poziomu absorpcji środków w ramach PROW.

PLAN ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH JAKO INSTRUMENT WSPIERANIA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

PROW jest dokumentem operacyjnym przygotowanym przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, w którym określone są priorytety i zasady wspierania przekształceń na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w latach 2004–2006. Opiera się na dwóch celach strategicznych: (1) zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich oraz (2) poprawie konkurencyjności gospodarki rolno-żywnościowej. Jest dokumentem zawierającym konkretne działania mające na celu modernizację sektora rolnego w Polsce.

Plan jest ukierunkowany zarówno na aspekty społeczne, ekonomiczne, jak i środowiskowe (ekologiczne) w sposób spójny z innymi programami strukturalnymi, w tym zwłaszcza z Sektorowym Programem Operacyjnym “Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich”, realizującym cele Narodowego Planu Rozwoju w zakresie polityki rozwoju obsza-

rów wiejskich. Bardzo istotny jest fakt, iż korzystanie z działań PROW nie wymaga od rolników wkładu własnego. Podstawą realizacji założeń strategicznych Planu jest dziewięć działań:

- renty strukturalne,
- wspieranie gospodarstw niskotowarowych,
- wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW),
- wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt,
- zalesianie gruntów rolnych,
- dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE,
- grupy producentów rolnych,
- pomoc techniczna,
- uzupełnienie płatności bezpośrednich.

Wszystkie te działania są finansowane z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (European Agricultural Guidance and Guarantee Fund) oraz ze środków krajowych przeznaczonych na ten cel w ustawie budżetowej (*Polska w...* 2004).

W niniejszym artykule analizą objęto następujące działania: renty strukturalne, wspieranie gospodarstw niskotowarowych, wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt, zalesianie gruntów rolnych oraz dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Poniżej przedstawiono krótką charakterystykę przyjętych do analizy działań.

Działanie I – „Renty strukturalne”. Priorytetem tego działania jest zwiększenie efektywności ekonomicznej gospodarstw rolnych. Działanie to skierowane jest do osób w wieku przedemerytalnym, które ukończyły 55 lat, podlegają ubezpieczeniu społecznemu rolników, prowadzą działalność rolniczą w gospodarstwie o wielkości co najmniej 1 ha przez co najmniej 10 lat (w tym co najmniej przez 5 lat byli ubezpieczeni w KRUS) i zdecydują się je przekazać w celu poprawy żywotności ekonomicznej gospodarstwa innego rolnika lub następcy. Działanie to ma na celu m.in.: poprawę struktury agrarnej gospodarstw rolnych lub ich produktywności oraz zapewnienie dochodu rolnikom, którzy zrezygnują z prowadzenia działalności rolniczej w wieku przedemerytalnym.

Działanie II – „Wspieranie gospodarstw niskotowarowych”. Działanie to ukierunkowane jest na zwiększenie efektywności ekonomicznej gospodarstw poprzez wsparcie restrukturyzacji gospodarstw rolnych o niewielkim potencjale ekonomicznym oraz poprawę konkurencyjności polskiego sektora rolnego w warunkach integracji z UE. Wspieranie gospodarstw niskotowarowych ma na celu zapewnienie przejściowego wsparcia dochodu, służącego poprawie przepływów finansowych oraz dochodów gospodarstw, jednocześnie w gospodarstwie podejmowane są dalsze działania mające zapewnić towarową produkcję w przyszłości. Wsparcie to powinno zwiększyć możliwości restrukturyzacji

gospodarstw rolnych o niewielkim własnym potencjale ekonomicznym. Wsparcie w ramach działania II otrzymują osoby prowadzące działalność rolniczą w gospodarstwie niskotowarowym o wielkości ekonomicznej co najmniej 2 ESU (Europejska Jednostka Wielkości) i nie więcej niż 4 ESU.

Działanie IV – „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt”. Głównym priorytetem tego działania jest ochrona środowiska, zachowanie siedlisk o wysokich walorach przyrodniczych obszarów wiejskich oraz zachowanie zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. Działanie to zwane jest także Krajowym Programem Rolnośrodowiskowym (KPR), którego założeniem jest utrwalenie wzorców trwałej i zrównoważonej gospodarki rolnej, zwłaszcza na obszarach chronionych i zagrożonych degradacją. KPR obejmuje 7 pakietów rolnośrodowiskowych:

- rolnictwo zrównoważone (ograniczenie nawożenia, zbilansowanie gospodarki nawozami i przestrzeganie odpowiedniego następstwa roślin),
- rolnictwo ekologiczne (stosowanie metod rolnictwa ekologicznego),
- utrzymanie łąk ekstensywnych (wykaszenie traw, na łąkach jednokośnych o wysokich walorach przyrodniczych, zagrożonych degradacją),
- utrzymanie pastwisk ekstensywnych (przywrócenie lub zachowanie ekstensywnych wypasów na półnaturalnych pastwiskach w sposób gwarantujący utrzymanie walorów florystycznych i miejsc przebywania gatunków zagrożonych wyginięciem),
- ochrona gleb i wód (stosowanie międzyplonów w celu zwiększenia udziału gleb z okrywą roślinną w okresie jesienno-zimowym),
- strefy buforowe (tworzenie nowych 2 lub 5 metrowych pasów zadarnionych na granicy gruntów rolnych z wodami powierzchniowymi lub terenami intensywnie użytkowanymi rolniczo, w celu ograniczania negatywnego oddziaływania rolnictwa i ochrony siedlisk wrażliwych),
- zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich (utrzymywanie hodowli ras bydła, koni i owiec zagrożonych wyginięciem).

Działanie V – „Zalesianie gruntów rolnych”. Priorytetem tego zadania jest zwiększenie lesistości kraju poprzez zalesianie użytków rolnych o niskiej przydatności dla rolnictwa (V i VI klasy bonitacyjnej). Jak wynika z szacunków zawartych w Krajowym Programie Zwiększania Lesistości (KPZL), w Polsce ma miejsce nadmierne użytkowanie gruntów o małej przydatności rolniczej i podatnych na zagrożenia (np. erozja, zanieczyszczenie wód). Stąd też działanie V PROW ukierunkowane zostało na wsparcie procesu zalesiania gruntów rolnych nie stanowiących własności Skarbu Państwa (minimalna powierzchnia zalesienia 0,3 ha) oraz pielęgnację nowej uprawy leśnej.

Działanie VI – „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE”. Głównym priorytetem oraz celem jest dostosowywanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej w dziedzinie ochrony środowiska, zdrowia publi-

cznego, zdrowia zwierząt i dobrostanu zwierząt. Pomoc w osiągnięciu wymaganych standardów, wynikających z prawa wspólnotowego, powinno służyć:

- szybszemu wdrożeniu wymaganych standardów wspólnotowych przez kraje członkowskie,
- przestrzeganiu tych standardów przez rolników.

Pomoc w ramach tego działania obejmuje dostosowanie do niżej wymienionych standardów:

1. wyposażenie gospodarstwa w urządzenia do składowania nawozów naturalnych (ochrona środowiska):
  - nieprzepuszczalne płyty gnojowe,
  - nieprzepuszczalne zbiorniki na gnojówkę i gnojowicę,
2. dostosowanie gospodarstw mleczarskich do standardu UE (zgodnie z wymaganiami weterynaryjnymi) pod względem zdrowia publicznego:
  - wyposażenie w schładzalnik mleka i dojarkę,
  - system dostarczania wody dla krów,
3. dostosowanie ferm kur niosek do standardu UE pod względem dobrostanu zwierząt:
  - odpowiednia wielkość i wyposażenie klatek (*Plan...* 2004).

Działania zawarte w PROW koncentrują się przede wszystkim na wsparciu przemian w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Jako wyznacznik aktywności rolników w pozyskiwaniu środków strukturalnych przyjęto liczbę złożonych wniosków, zaś jako wyznacznik faktycznego wpływu środków unijnych na proces modernizacji gospodarstw oraz obszarów wiejskich wielkość kwot przyznanych w ramach poszczególnych działań PROW. Analiza obydwu zastosowanych wyznaczników (liczba złożonych wniosków oraz wielkość rozdysponowanych środków) charakteryzuje się silnym zróżnicowaniem przestrzennym w ramach poszczególnych powiatów zarówno pod względem wartości bezwzględnych, jak i względnych.

LICZBA ORAZ STRUKTURA WNIOSKÓW ZŁOŻONYCH W RAMACH POSZCZEGÓLNYCH DZIAŁAŃ PROW JAKO WYZNACZNIK AKTYWNOŚCI ROLNIKÓW W ZAKRESIE POZYSKIWANIA ŚRODKÓW UNIJNYCH

W pierwszym roku członkostwa Polski w Unii w ramach działań PROW w województwie kujawsko-pomorskim złożono blisko 21 tys. wniosków (stan w dniu 25 kwietnia 2005 r.) na łączną kwotę blisko 500 mln euro. Zestawiając liczbę złożonych wniosków z liczbą indywidualnych gospodarstw rolnych w województwie – 108,9 tys. (bez gospodarstw położonych w miastach) można stwierdzić, że statystycznie blisko co piąte gospodarstwo (19,2%) złożyło wniosek na któreś z działań PROW. W układzie przestrzennym największą aktywno-

ścią wykazali się rolnicy z terenu powiatu rypińskiego, gdzie statystycznie blisko co trzecie gospodarstwo rolne (30,6% gospodarstw) złożyło wnioszek. Relatywnie wyższy (w porównaniu ze średnią dla województwa) poziom odnotowano także w powiatach: radziejowskim (24,7%), wąbrzeskim (24,3%), sępoleńskim (23,9%), tucholskim (23,8%), żnińskim (23,6%), golubsko-dobrzyńskim (21,9%), nakielskim (21,7%) i toruńskim (20,3%). Niższym od średniej wojewódzkiej wskaźnikiem aktywności wykazały się powiaty: włocławski (19,0%), mogileński (18,5%), chełmiński (17,6%), grudziądzki (17,6%), lipnowski (17,5%), inowrocławski (16,6%), aleksandrowski (16,5%), brodnicki (15,6%), bydgoski (13,5%) i świecki (11,9%).

Pod względem liczby złożonych wniosków najniższą aktywnością wykazali się rolnicy z powiatów: chełmińskiego (poniżej 700 wniosków) oraz mogileńskiego, sępoleńskiego i wąbrzeskiego (poniżej 800 wniosków), czyli obszarów o najniższej liczbie gospodarstw rolnych i stosunkowo niedużych powierzchniach użytków rolnych (w porównaniu z pozostałymi powiatami). Z kolei najwyższą aktywnością wyrażoną liczbą złożonych wniosków wykazali się rolnicy z powiatów rypińskiego i toruńskiego (ponad 1500), a zwłaszcza z powiatu włocławskiego (ponad 2000), który odznacza się najwyższymi wartościami pod względem liczby gospodarstw rolnych (10,9 tys.), mieszkańców (85,5 tys.) oraz powierzchni użytków rolnych (102,8 tys. ha). Blisko co dziesiąty wniosek (9,9%) złożony w województwie kujawsko-pomorskim pochodził właśnie z terenu powiatu włocławskiego (tab.1).

Jednakże biorąc pod uwagę różne uwarunkowania i zróżnicowany potencjał społeczno-gospodarczy poszczególnych powiatów wprowadzono szereg wskaźników przeliczeniowych pozwalających w sposób obiektywny przedstawić poziom i zróżnicowanie aktywności rolników w pozyskiwaniu środków UE.

W tym celu zastosowano trzy miary przeliczeniowe – liczbę wniosków na: 1000 gospodarstw rolnych, 1000 hektarów użytków rolnych oraz 1000 mieszkańców. Uzyskane tą drogą wskaźniki wskazują na nieco inny rozkład obszarów o niskim i wysokim poziomie aktywności w porównaniu do miar bezwzględnych.

Stosując jako kryterium liczbę wniosków na 1000 gospodarstw rolnych najniższy poziom zanotowano w powiatach: świeckim (119 wniosków/1000 gosp.) oraz bydgoskim (136) i brodnickim (156). Z drugiej strony wyodrębniono powiaty, gdzie wskaźnik ten przekracza 240 wniosków (powiaty: radziejowski i wąbrzeski), czy nawet 300 wniosków (powiat rypiński).

Zbliżony obraz uzyskano przy zastosowaniu wskaźnika liczby wniosków w przeliczeniu na 1000 ha UR. Ponownie najniższy poziom aktywności zanotowano w powiatach: bydgoskim (12,2 wniosków/1000 ha UR) i świeckim (13,3), a także sępoleńskim (14,1) i grudziądzkim (14,4), zaś najwyższy w rypińskim (36,9) oraz tucholskim (25,5) i radziejowskim (24,9). Powyższe kierunki aktywności potwierdza również wskaźnik uwzględniający kryterium liczby wniosków

Tabela 1. Liczba oraz struktura wniosków złożonych w ramach poszczególnych działań PROW

Powiat	Razem działania PROW		Działanie 1 – renty strukturalne		Działanie 2 – gospodarstwa niskotowarowe		Działanie 4 – programy rolno-środowiskowe razem		Działanie 5 – zalesienia		Działanie 6 – dostosowanie do standardów UE	
	liczba wniosków	%	liczba wniosków	%	liczba wniosków	%	liczba wniosków	%	liczba wniosków	%	liczba wniosków	%
Aleksandrowski	843	4,0	108	12,8	248	29,4	5	0,6	2	0,2	480	56,9
Brodnicki	1092	5,2	102	9,3	313	28,7	34	3,1	3	0,3	640	58,6
Bydgoski	810	3,9	80	9,9	196	24,2	16	2,0	2	0,2	516	63,7
Chełmiński	698	3,3	105	15,0	80	11,5	0	0,0	0	0,0	513	73,5
Golubsko-dobrzyński	1046	5,0	104	9,9	198	18,9	9	0,9	12	1,1	723	69,1
Grudziądzki	828	4,0	117	14,1	111	13,4	3	0,4	7	0,8	590	71,3
Inowrocławski	1277	6,1	195	15,3	200	15,7	27	2,1	6	0,5	849	66,5
Lipnowski	1356	6,5	138	10,2	519	38,3	16	1,2	21	1,5	662	48,8
Mogileński	788	3,8	103	13,1	114	14,5	17	2,2	5	0,6	549	69,7
Nakielski	1016	4,9	75	7,4	90	8,9	37	3,6	16	1,6	798	78,5
Radziejowski	1296	6,2	111	8,6	428	33,0	34	2,6	7	0,5	716	55,2
Rypiński	1499	7,2	116	7,7	403	26,9	6	0,4	8	0,5	966	64,4
Sępoleński	735	3,5	82	11,2	51	6,9	14	1,9	4	0,5	584	79,5
Świecki	1022	4,9	100	9,8	199	19,5	9	0,9	7	0,7	707	69,2
Toruński	1498	7,2	121	8,1	461	30,8	53	3,5	8	0,5	855	57,1
Tucholski	1113	5,3	53	4,8	144	12,9	306	27,5	2	0,2	608	54,6
Wąbrzeski	764	3,6	89	11,6	119	15,6	8	1,0	12	1,6	536	70,2
Włocławski	2079	9,9	143	6,9	826	39,7	50	2,4	22	1,1	1038	49,9
Żniński	1181	5,6	104	8,8	146	12,4	37	3,1	10	0,8	884	74,9
Kujawsko-Pomorskie	20941	100,0	2046	9,8	4846	23,1	681	3,3	154	0,7	13214	63,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Toruniu, stan w dniu 25 kwietnia 2005

w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Najniższe wartości tak obliczonego wskaźnika wystąpiły w powiatach: bydgoskim (12,7) i świeckim (14,3), zaś najwyższy w powiecie rypińskim (53,5). Reasumując, można stwierdzić, że relatywnie najwyższym poziomem aktywności rolników w pozyskiwaniu środków unijnych odznacza się powiat rypiński, w przeciwieństwie do powiatów bydgoskiego i świeckiego, gdzie wszystkie zastosowane miary wskazują na niską aktywność mieszkańców tych terenów.

Oprócz informacji o liczbie złożonych wniosków ważna jest również wielkość udziału poszczególnych działań. Tak ukierunkowana analiza wykazała, że w województwie kujawsko-pomorskim największym powodzeniem w ramach PROW cieszyło się działanie VI – „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE”, na które złożono 13,2 tys. wniosków, czyli 63,1% ogółem złożonych wniosków. Zainteresowanie tym działaniem jest silnie zróżnicowane przestrzennie, od poniżej 50% we wschodnich powiatach województwa (włocławski, lipnowski) do blisko 80% w części zachodniej województwa (powiaty nakielski i sępoleński).

Kolejnym pod względem liczby złożonych wniosków (ponad 4,8 tys. – 23,1% ogółu złożonych wniosków) było działanie II dotyczące wsparcia gospodarstw niskotowarowych. W jego rozkładzie przestrzennym zauważalny jest odwrotny – w porównaniu z działaniem VI – kierunek zainteresowania. Najchętniej wnioski po środki z tytułu działania II składali rolnicy we wschodniej części województwa (powiaty: włocławski – 39,7% złożonych wniosków; lipnowski – 38,3%; radziejowski – 33%) w odróżnieniu od powiatów z części zachodniej (sępoleński – 6,9%, nakielski – 8,9%, żniński – 12,4%, tucholski – 12,9%).

W ramach działania I – „Renty strukturalne” na terenie całego województwa kujawsko-pomorskiego złożono nieco ponad 2 tys. wniosków, co stanowiło blisko 10% udziału w ogólnej liczbie wniosków. Interesujący jest fakt, że relatywnie największy udział tego działania zanotowano w powiatach o najwyższych walorach przyrodniczych dla potrzeb rolnictwa (inowrocławski – 15,3% ogółu złożonych wniosków, chełmiński – 15%).

Pozostałe działania (IV i V) nie cieszyły się dużym zainteresowaniem. Łączna liczba wniosków złożonych na działanie IV – „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt” wyniosła 681, tj. 3,3% ogółu złożonych wniosków. Warto tu jednakże odnotować, iż w powiecie tucholskim złożono aż 306 wniosków, czyli 45% wszystkich wniosków z obszaru województwa kujawsko-pomorskiego złożonych na to działanie. Wynikać to może z faktu położenia powiatu na terenie Parku Narodowego Borów Tucholskich oraz dużego odsetka areалу obszarów chronionych w powiecie (56,5% powierzchni ogółem). Na działanie V – „Zalesianie gruntów rolnych” przypały 154 wnioski, tj. 0,7% ogółu złożonych wniosków.

POZIOM ORAZ STRUKTURA ABSORPCJI ŚRODKÓW JAKO WYZNACZNIK EFEKTYWNEGO WPŁYWU FUNDUSZY STRUKTURALNYCH NA MODERNIZACJĘ GOSPODARSTW ROLNYCH

W celu określenia faktycznego wpływu środków unijnych na proces modernizacji gospodarstw oraz obszarów wiejskich posłużono się wysokością kwot przyznanych w ramach poszczególnych działań PROW (tab. 2). Łączna wielkość dotychczas przydzielonych środków w województwie kujawsko-pomorskim przekracza 496,2 mln zł (stan w dniu 25 kwietnia 2005 r.). Największa część z ogólnej puli środków trafiła do powiatu rypińskiego – 37,5 mln zł (7,5% łącznej kwoty), co pokrywa się z aktywnością mieszkańców tego terenu w zakresie liczby złożonych wniosków. Pozostałe powiaty, w których alokacja środków przekroczyła 30 mln zł to: włocławski (33 mln zł), toruński (32,7 mln zł) oraz radziejowski (30,5 mln zł). Z kolei powiaty, w których łączna wartość przekazanych środków nie przekroczyła 20 mln zł to: mogileński (18,7 mln zł), tucholski (18,9 mln zł) oraz chełmiński (19,6 mln zł).

Aby możliwie najpełniej określić rzeczywisty wpływ rozdysponowanych środków, posłużono się wartościami względnymi, czyli wielkością kwot (w zł) w przeliczeniu na: 1 indywidualne gospodarstwo rolne, 1 hektar użytków rolnych oraz 1 mieszkańca. Statystycznie na jedno gospodarstwo rolne w województwie kujawsko-pomorskim przypadła kwota ponad 4,5 tys. zł. Zdecydowanie więcej skorzystały gospodarstwa z powiatów: rypińskiego (7660 zł/1 gosp. rolne), sępoleńskiego (7465 zł) oraz wąbrzeskiego (7312 zł), gdzie średnia wartość przyznanych środków była ponad dwukrotnie wyższa aniżeli w powiatach włocławskim (3017 zł) i świeckim (3034 zł). Bardziej zrównoważone wskaźniki występują przy zastosowaniu kryterium wielkości kwot przypadających na 1 ha użytków rolnych (UR). Niemal wszystkie powiaty mieszczą się w przedziale ok. 300–500 zł na 1 ha UR, przy średniej wojewódzkiej ok. 440 zł. Wyjątek stanowią powiaty rypiński (ponad 920 zł) oraz golubsko-dobrzyński (654 zł). Duże rozwarstwienie widoczne jest natomiast przy zastosowaniu wskaźnika uwzględniającego potencjał demograficzny. Średnia wielkość środków w przeliczeniu na 1 mieszkańca w powiatach rypińskim i wąbrzeskim przekracza 1 tys. zł, podczas gdy w powiatach: bydgoskim, inowrocławskim, świeckim i włocławskim nie osiąga 400 zł.

Wskaźniki zastosowane do określenia poziomu aktywności rolników w pozyskiwaniu środków (liczba wniosków w przeliczeniu na 1000 indywidualnych gospodarstw rolnych, 1000 ha UR i 1000 mieszkańców) oraz wpływu rozdysponowanych środków na proces modernizacji obszarów wiejskich (wielkość kwot w przeliczeniu na: 1 indywidualne gospodarstwo rolne, na 1 ha UR oraz na 1 mieszkańca; łącznie sześć cech diagnostycznych) przyjęto jako podstawę do określenia zróżnicowania poziomu absorpcji środków strukturalnych w ramach

Tabela 2. Wysokość oraz struktura rozdysponowania kwot przeznaczonych na poszczególne działania PROW

Powiat	Razem działania PROW		Działanie 1 – renty strukturalne		Działanie 2 – gospodarstwa niskotowarowe		Działanie 4 – programy rolnośrodowiskowe (razem)		Działanie 6 – dostosowanie do standardów UE	
	kwota w tys. zł	%	kwota w tys. zł	%	kwota w tys. zł	%	kwota w tys. zł	%	kwota w tys. zł	%
Aleksandrowski	20 055,6	4,0	157,8	0,8	1 286,5	6,4	38,5	0,2	18 572,8	92,6
Brodnicki	27 363,7	5,5	156,7	0,6	1 623,7	5,9	364,4	1,3	25 218,8	92,2
Bydgoski	20 011,4	4,0	119,3	0,6	1 016,8	5,1	568,9	2,8	18 306,5	91,5
Chelmiński	19 622,5	4,0	156,1	0,8	415,0	2,1	0,0	0,0	19 051,4	97,1
Golubsko-dobrzyński	28 256,1	5,7	157,9	0,6	1 027,1	3,6	92,9	0,3	26 978,1	95,5
Grudziądzki	23 600,2	4,8	177,0	0,7	575,8	2,4	36,0	0,2	22 811,4	96,7
Inowrocławski	27 066,0	5,5	294,3	1,1	1 037,5	3,8	178,0	0,7	25 556,3	94,4
Lipnowski	28 216,4	5,7	202,8	0,7	2 692,3	9,5	129,9	0,5	25 191,4	89,3
Mogileński	18 659,7	3,8	156,2	0,8	591,4	3,2	98,1	0,5	17 814,1	95,5
Nakielski	29 559,7	6,0	106,4	0,4	466,9	1,6	733,0	2,5	28 253,4	95,6
Radziejowski	30 458,2	6,1	167,9	0,6	2 220,3	7,3	190,1	0,6	27 880,0	91,5
Rypiński	37 466,5	7,5	175,7	0,5	2 090,6	5,6	41,2	0,1	35 159,0	93,8
Sępoleński	22 985,0	4,6	122,8	0,5	264,6	1,2	85,4	0,4	22 512,3	97,9
Świecki	26 043,4	5,2	151,2	0,6	1 032,3	4,0	119,5	0,5	24 740,3	95,0
Toruński	32 692,4	6,6	186,7	0,6	2 391,4	7,3	275,9	0,8	29 838,3	91,3
Tucholski	18 944,3	3,8	80,4	0,4	747,0	3,9	1 997,6	10,5	16 119,2	85,1
Wąbrzeski	22 982,2	4,6	138,2	0,6	617,3	2,7	72,8	0,3	22 153,9	96,4
Włocławski	33 026,5	6,7	224,9	0,7	4 284,9	13,0	149,6	0,5	28 367,1	85,9
Żniński	29 274,4	5,9	169,0	0,6	757,4	2,6	247,8	0,8	28 100,2	96,0
Kujawsko-Pomorskie	496 284,1	100,0	3101,3	0,6	25 138,6	5,1	5 419,5	1,1	462 624,7	93,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Toruniu, stan w dniu 25 kwietnia 2005

PROW. Powyższe cechy poddane zostały procedurze normalizacji, co pozwoliło przedstawić je w formie średniej wartości znormalizowanej. Otrzymany w ten sposób wskaźnik przyjęto jako wyznacznik poziomu absorpcji środków strukturalnych w ramach PROW i na tej podstawie wydzielono pięć poziomów absorpcji:

- bardzo niski (poniżej $-0,5$ d) – powiaty: bydgoski, inowrocławski i świecki,
- niski (od $-0,5$ d do $-0,25$ d) – powiaty: brodnicki, mogileński oraz włocławski,
- średni (od $-0,25$ d do $+0,25$ d) – powiaty: aleksandrowski, chełmiński, grudziądzki, lipnowski, nakielski i toruński,
- wysoki (od $+0,25$ d do $+0,5$ d) – powiaty: sępoleński, tucholski oraz żniński,
- bardzo wysoki (powyżej $+0,5$ d) – powiaty: golubsko-dobrzyński, radziejowski, rypiński oraz wąbrzeski.

Ryc. 1. Poziom (A) oraz struktura (B) absorpcji środków w ramach działań PROW
 I – działanie I „Renty strukturalne,” II – działanie II „Wspieranie gospodarstw niskotowarowych”, III – działanie IV „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt”, IV – działanie V „Zalesianie gruntów rolnych”, V – działanie VI „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE”

The level (A) and structure (B) of funds accessed in the framework of Rural Development Plan activities

II – activity I “Structural pensions”, II – activity II “Support for semi-subsistence farms”, III – activity IV “Support for agri-environmental actions”, IV – activity V “Afforestation of agricultural land”, V – activity VI “Adjustment to EU standards”

Tabela 3. Wybrane parametry oceny poziomu absorpcji środków w ramach PROW

Powiat	Razem działania PROW		Wskaźniki poziomu absorpcji środków w ramach działań PROW						Syntetyczny wskaźnik
			Liczba wniosków			Kwota w zł			
	liczba wniosków	kwota w mln zł	na 1000 gospodarstw rolnych	na 1000 ha UR	na 1000 osób	na 1 gospodarstwo rolne	na 1 ha UR	na 1 mieszkańca	
Aleksandrowski	843	20,1	165,5	22,6	28,2	3937,1	537,1	671,3	0,21
Brodnicki	1092	27,4	155,9	16,0	23,1	3907,4	402,1	577,6	-0,32
Bydgoski	810	20,0	135,5	12,2	12,7	3347,0	301,9	314,8	-1,04
Chelmiński	698	19,6	175,6	16,6	22,7	4935,2	467,4	637,9	-0,01
Golubsko-dobrzyński	1046	28,3	218,9	24,2	32,6	5912,5	653,7	881,3	1,03
Grudziądzki	828	23,6	176,2	14,4	21,6	5021,3	410,6	614,5	-0,16
Inowrocławski	1277	27,1	165,9	14,9	17,8	3516,0	316,6	377,8	-0,68
Lipnowski	1356	28,2	174,5	20,2	26,3	3631,9	419,5	547,0	-0,11
htMogileński	788	18,7	185,5	15,2	22,8	4391,6	359,5	540,0	-0,26
Nakielski	1016	29,6	217,2	16,3	18,4	6318,9	475,2	536,0	0,15
Radziejowski	1296	30,5	246,6	24,9	30,3	5796,0	584,5	711,1	0,90
Rypiński	1499	37,5	306,5	36,9	53,5	7660,3	921,2	1337,5	2,89
Sepoleński	735	23,0	238,7	14,1	23,2	7465,1	442,4	724,9	0,47
Świecki	1022	26,0	119,0	13,3	14,3	3033,6	338,5	364,3	-1,00
Toruński	1498	32,7	203,2	21,6	21,9	4434,7	471,9	478,4	0,06
Tucholski	1113	18,9	238,3	25,5	33,6	4055,7	434,6	571,3	0,49
Wąbrzeski	764	23,0	243,1	19,0	36,2	7312,2	572,9	1087,8	1,23
Włocławski	2079	33,0	189,9	20,2	24,3	3017,5	321,4	386,2	-0,37
Żniński	1181	29,3	235,6	17,1	24,7	5840,9	423,3	613,1	0,29
Kujawsko-Pomorskie	20941	496,3	192,3	18,6	23,7	4558,2	440,1	560,8	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w Toruniu, stan w dniu 25 kwietnia 2005

Tak rozkład powiatów według poziomów absorpcji środków z działań PROW bardzo utrudnia prawidłową analizę uwarunkowań determinujących aktywność w zakresie pozyskiwania środków unijnych oraz wpływu tych środków na przemiany i modernizację gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich. W grupie obszarów o wysokim i bardzo wysokim poziomie absorpcji – podobnie jak w przypadku niskiego i bardzo niskiego poziomu – znalazły się zarówno powiaty o korzystnych, jak i niekorzystnych uwarunkowaniach przyrodniczych pod kątem potrzeb rolnictwa; o dużym, jak i małym udziale użytków rolnych w powierzchni ogólnej; o wysokiej, jak i niskiej średniej powierzchni gospodarstwa rolnego; obszary należące niegdyś do zaboru rosyjskiego, jak i pruskiego, itd. Wskazuje to na złożony charakter uwarunkowań wpływających na aktywność rolników w pozyskiwaniu wsparcia ze źródeł unijnych, poziom i strukturę absorpcji, a także na wpływ środków strukturalnych na proces przeobrażeń i modernizacji gospodarstw rolnych oraz obszarów wiejskich.

WNIOSKI

Rozdrobniona struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw rolnych, cechująca się przeważającą liczbą gospodarstw małych, nie zapewniających utrzymania w warunkach gospodarki rynkowej, stanowi główną barierę na drodze integracji polskiego rolnictwa z UE. Poprawa tego stanu wymaga wprowadzenia szeregu instrumentów polityki strukturalnej, ukierunkowanych na koncentrację ziemi i umacnianie grupy dużych produkcyjnych gospodarstw rolnych. Do realizacji tego zadania może przyczynić się wprowadzenie szeregu działań w ramach PROW, który zorientowany jest na przyspieszenie tempa restrukturyzacji i modernizacji indywidualnych gospodarstw rolnych, jednakże przy zachowaniu wysokich wymagań w zakresie ochrony środowiska. Z jednej strony, na pomoc z PROW mogą liczyć rolnicy, którzy zamierzają modernizować swoje gospodarstwa i rozwijać produkcję rolną (dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE, wsparcie gospodarstw niskotowarowych), z drugiej zaś strony, pomoc skierowana jest także do grupy rolników nastawionych na gospodarkę ekstensywną (programy rolnośrodowiskowe), wyłączanie spod uprawy gleb o niskiej produktywności (zalesianie gruntów), czy też zamierzających przekazać gospodarstwo następcy, bądź na dopełnienie innego gospodarstwa (renty strukturalne).

LITERATURA

Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, 2004.

Podstawy Wsparcia Wspólnoty dla Polski na lata 2004–2006. Narodowy Plan Rozwoju 2004–2006, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa, 2004.

Polska w Unii Europejskiej – Pomoc dla rolników środki dodatkowe, Regionalne Centrum Doradztwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, Przysiek, 2004.

Sobkó w Cz., 2004, *Problemy w przygotowaniu obszarów wiejskich w Polsce do integracji z Unią Europejską*, [w:] Cz. Sobków, M. Zarębski (red.), *Obszary wiejskie w Polsce w okresie przedakcesyjnym*, Wyd. UMK, Toruń.

SUMMARY

The paper concerns one of the instruments to gain European Union structural funds – Development Plan of Rural Areas. The analysis concentrates on its most significant activities: structural pensions, support of low-goods farms, support of agrarian-environmental projects and improvement of animal breeding conditions, afforestation of arable lands and adjustment of farms to the European Union standard. In the analysis the sum of financial help, number of submitted petitions and their structure according to the funds activity were taken into account. We defined also the absorption level of funds in the frame of PRRD what was determined by a number of normalised indices. This allowed to distinct areas where the obtained funds make a significant factor influencing the rate and direction of transformations and modernisation of farms and rural areas in the Kujawsko-Pomorskie Voivodship.

Anna KOŁODZIEJCZAK

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Adama Mickiewicza

61-680 Poznań, ul. Dziegielowa 27

aniaka@amu.edu.pl

WPLYW ROLNICTWA WIELOFUNKCYJNEGO NA PRZEMIANY GOSPODARCZE OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE

**EFFECT OF MULTIFUNCTIONAL FARMING ON THE ECONOMIC
CHANGES OF RURAL AREAS IN POLAND**

Zarys treści: Ocena wpływu rolnictwa wielofunkcyjnego na zmiany w gospodarce obszarów wiejskich jest jeszcze przedwczesna. Unijny system wsparcia dla rolnictwa nie jest jedynym, który po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej wspiera gospodarkę na obszarach wiejskich. Przedstawianie rolniczej działalności gospodarczej jako tracącej na znaczeniu jest uzasadniane tylko w relacjach ekonomicznych, a nie przestrzennych. Pojęcie rolnictwa wielofunkcyjnego ma znaczenie nie tylko teoretyczne, ale może mieć duże znaczenie dla realizacji regionalnej polityki przestrzennej. W przyszłości rolnictwo wielofunkcyjne może przypuszczalnie mieć ogromną wartość w równoważeniu i integracji celów ekonomicznych, środowiskowych i społecznych.

Słowa kluczowe: rolnictwo wielofunkcyjne, program rolnośrodowiskowy, obszary wiejskie

WSTĘP

Wielofunkcyjność jako pojęcie odnoszone do przestrzeni wiejskiej definiowano dotychczas jako zróżnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. Kategoria wielofunkcyjności rolnictwa została spopularyzowana w krajach wysoko rozwiniętych niedawno, a jej znaczenie różni się od tradycyjnie rozumianego rolnictwa chłopskiego, które wytwarzało produkty rolne, odzież, narzędzia, urządzenia wyposażenia gospodarstwa domowego. Nowoczesne rolnictwo stało się wyspecjalizowane i często monofunkcyjne, a gospodarstwo domowe zostało oddzielone od gospodarstwa rolnego traktowanego jako firma (Wilkin 2005).

Wiele definicji rolnictwa wielofunkcyjnego wskazuje na możliwości rozwijania innych, oprócz podstawowej, funkcji działalności rolniczej. Według B. De Vries (2000) rolnicza działalność, poza swoją pierwotną funkcją produkowania

żywności, może również kształtować krajobraz, dostarczać korzyści dla środowiska przyrodniczego (np. ochrona ziemi), zachować bioróżnorodność, umożliwić zrównoważone zarządzanie odnawialnymi bogactwami przyrodniczymi i jednocześnie przyczynić się do aktywizacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich.

A. Czarnecki (2005) uważa, że rolnictwo wielofunkcyjne dotyka wielu kwestii związanych ze wspomaganie rolnictwa tradycyjnego, głównie w małych gospodarstwach rodzinnych pełniących poza produkcją także inne funkcje rolnicze i przyrodnicze, jak:

- utrzymanie bioróżnorodności,
- ochronę wartości krajobrazowych,
- utrzymanie zatrudnienia i zaludnienia na obszarach depopulacyjnych,
- ochronę i utrzymanie dziedzictwa kulturowego.

Zainteresowanie rolnictwem wielofunkcyjnym związane jest z powszechnym dostrzeganiem i docenianiem roli rolnictwa w utrzymaniu odpowiedniej kondycji środowiska przyrodniczego i zachowaniu dorobku kulturalnego. To podejście eksponuje te sfery i wyniki aktywności rolnika, które nie są bezpośrednio weryfikowane i opłacane przez rynek.

W większości przypadków w gospodarstwach, w których rozwija się rolnictwo wielofunkcyjne, nie można rozdzielić sfery produkcji rynkowej i pozarynkowej.

Problem rolnictwa wielofunkcyjnego jest uwzględniany w kolejnych reformach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) Unii Europejskiej. Proces reformowania WPR wyraźnie zmierza w kierunku realizacji modelu zrównoważonego rozwoju, popartego nadaniem większego znaczenia działaniom służącym ochronie środowiska i zasobów biologicznych. Akcesja Polski do Unii Europejskiej sprawiła, iż konieczne stanie się rozwijanie innych funkcji działalności rolniczej poza produkcją żywności.

Celem opracowania jest przedstawienie wpływu rolnictwa wielofunkcyjnego na przemiany gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce. Rozwój obszarów wiejskich zależy nadal od stanu, kierunku i dynamiki przemian w rolnictwie.

WIELOFUNKCYJNOŚĆ ROLNICTWA JAKO WYRÓŻNIK DZIAŁALNOŚCI MAKROGOSPODARCZEJ

Specyficzne prawidłowości konsumpcji żywności opisane prawem Engla, wzrost szeroko rozumianej sprawności gospodarowania rolniczego przejawiającego się w intensyfikacji produkcji rolnej, jej mechanizacji i chemizacji oraz wzrostu skali jednostek produkcyjnych leżą u podstaw stałego zmniejszenia się udziału rolnictwa w gospodarce narodowej, a także regionalnej. Udział rolnic-

stwa w tworzeniu wartości dodanej brutto¹ w skali kraju od 1999 do 2002 roku zmalał z 4,1% do 3,1%. Jest to miernik, który wskazuje na znaczenie udziału rolnictwa w gospodarce kraju. Nie można jednak sobie wyobrazić, by gospodarka jakiegokolwiek państwa mogła funkcjonować bez rolnictwa. Ta dziedzina gospodarki w Polsce, mimo relatywnie zmniejszającego się udziału w tworzeniu PKB, będzie miała nadal priorytetowe znaczenie dla rozwoju obszarów wiejskich. W programach rozwoju rolnictwa podkreśla się, że polskie rolnictwo powinno mieć możliwie dużą zdolność konkurencyjną w porównaniu z innymi państwami Unii Europejskiej. Warunkiem skutecznej konkurencyjności jest konkurencyjność wewnętrzna uważana za pozycję ekonomiczną w stosunku do innych gałęzi gospodarki narodowej. Według A. Wosia (2000) jest to jednocześnie miara zdolności rolnictwa do samofinansowania swojego rozwoju.

Dochodowość rolnictwa jest bardzo zróżnicowana regionalnie. Największy udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto (powyżej 5%) charakteryzował województwa: podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie oraz kujawsko-pomorskie i wielkopolskie (ryc. 1). Udział ten ma w każdym z tych województw nieco inne przyczyny. Trzy pierwsze cechują się wysokim odsetkiem pracujących w rolnictwie. Natomiast w województwach kujawsko-pomorskim i wiel-

Ryc. 1. Udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto w Polsce, 2002

A – poniżej 2,5%, B – 2,5–3%, C – powyżej 3% wartości dodanej brutto (Polska – 3,1%, maks. woj. podlaskie – 6%, min. woj. śląskie – 1%)

Contribution of agriculture to the creation of gross added value in Poland, 2002

A – less than 2,5%, B – 2,5–3, C – above 3% gross added value (Poland – 3,1%, max. Podlaskie Voivodship – 6%, min. Śląskie Voivodship – 1%)

¹ Wartość dodana brutto różni się od Produktu Krajowego Brutto tym, że nie obejmuje podatku akcyzowego i VAT.

kopolskim dominuje intensywna gospodarka rolna, a także duża towarowość rolnictwa.

Udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto poniżej 2,5% cechował województwa: śląskie, małopolskie i pomorskie. Na taką strukturę gospodarki tych regionów wpływ mają aglomeracje miejskie, które oddziałują na odpływ ludności z rolnictwa. Dodatkowo w województwach małopolskim i śląskim dominują małe indywidualne gospodarstwa charakteryzujące się brakiem specjalizacji produkcji rolnej.

Średni udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto występuje w dwóch grupach województw. Do pierwszej należy zaliczyć: warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie i podkarpackie, gdzie przeważają wielkoobszarowe gospodarstwa prywatne i dzierżawione, powstałe w wyniku restrukturyzacji rolnictwa. Wystąpił tam znaczny spadek zatrudnienia w rolnictwie. Do drugiej grupy należą województwa: opolskie, łódzkie i mazowieckie, charakteryzujące się mniejszą niż przeciętna powierzchnią gospodarstw.

Problemy dochodowości rolnictwa stanowią jedno z najpoważniejszych wyzwań rozwoju obszarów wiejskich. Wynika to nie tylko z sytuacji, w jakiej znajduje się rolnictwo, ale z faktu, że mechanizmy WPR mają ogromne znaczenie na rynku rolnym i bardzo głęboko ingerują w produkcję rolną. Mechanizmy te skierowane są na stymulowanie decyzji indywidualnego rolnika i mają wpływ na jego wybór tylko z taką mocą, z jaką on przez swój potencjał finansowy może w tym uczestniczyć.

WSPARCIE ROZWOJU ROLNICTWA WIELOFUNKCYJNEGO

Rolnictwo wielofunkcyjne – jak należy przypuszczać – może stanowić alternatywę dla obecnej Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Być może będzie to klucz do obniżenia udziału wydatków UE na rolnictwo. Scenariusz wspierania rozwoju rolnictwa wielofunkcyjnego już jest propagowany. Ukierunkowanie rolnictwa na technologie sprzyjające zachowaniu walorów przyrodniczych, poprawie stanu środowiska poprzez stosowanie dobrej praktyki rolniczej ma wpływ na przemiany gospodarcze obszarów wiejskich. Instrumentem do realizacji celów dobrej praktyki rolniczej są programy rolnośrodowiskowe obowiązujące we wszystkich krajach członkowskich Unii Europejskiej, tworzące jednocześnie podstawy rolnictwa wielofunkcyjnego.

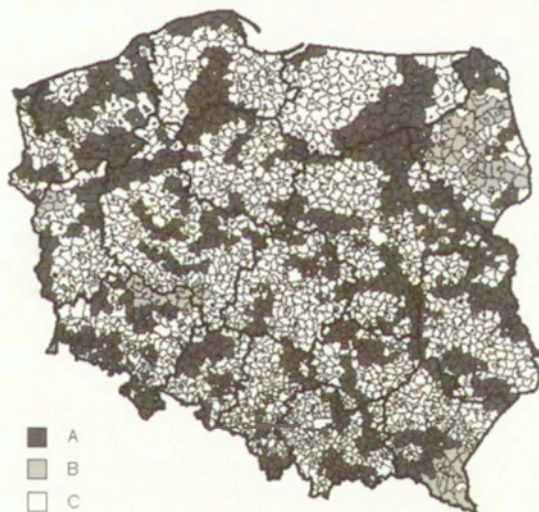
„Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt” to program związany z produkcją rolną prowadzoną zgodnie z wymogami ochrony środowiska, ochrony i kształtowania krajobrazu, a także ochrony zasobów genetycznych zwierząt gospodarskich. W ramach niego przewidziano realizację 7 pakietów rolnośrodowiskowych: rolnictwo zrównoważone, rolnic-

two ekologiczne, utrzymanie pastwisk ekstensywnych, utrzymanie łąk ekstensywnych, ochrona gleb i wód, tworzenie stref buforowych w celu ograniczenia negatywnego oddziaływania rolnictwa na środowisko przyrodnicze oraz zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich. Na terenie całego kraju realizowane są pakiety: rolnictwo ekologiczne, zachowanie lokalnych ras zwierząt, ochrona gleb i wód oraz strefy buforowe. Pozostałe pakiety dotyczą stref priorytetowych (ryc. 2). Wyznaczono 69 takich stref obejmujących 9950 tys. ha, czyli 32% ogólnej powierzchni kraju. Średnia powierzchnia strefy priorytetowej wynosi 160 tys. ha, z tego 54,8% stanowią użytki rolne.

Poprzez wydzielenie tych stref nastąpi dalszy rozwój funkcji rolnictwa mającej na celu ochronę wartości krajobrazowych, a także utrzymanie bioróżnorodności na obszarach wiejskich. Rolnicy, których gospodarstwa położone są w strefach priorytetowych, jeśli zdecydują się na realizację któregoś z pakietów, otrzymają wsparcie na co najmniej 5 lat.

W 2004 r. w ramach programu rolno-środowiskowego złożono 3642 wnioski na kwotę 40 829 tys. zł. Największym zainteresowaniem wśród rolników cieszył się pakiet dotyczący rolnictwa ekologicznego (3595 wniosków, tj. 98,4% ogółu). Powodzenie tego pakietu wynikało z tego, że dotyczył on nie tylko gospodarstw rolnych posiadających certyfikaty, ale również tych, które są w okresie przestawiania na produkcję metodami ekologicznymi. Na terenie całego kraju złożono też 30 wniosków związanych z zachowaniem lokalnych

Ryc. 2. Strefy priorytetowe w Polsce

A – obszary stref priorytetowych, B – obszary przyrodniczo-wrażliwe, C – brak stref

Priority zones in Poland

A – area of priority zones, B – environmentally sensitive areas, C – lack of zones

ras zwierząt gospodarskich, 23 wnioski dotyczące ochrony gleb i wód, a tylko 8 wniosków – tworzenie stref buforowych.

Najwięcej wniosków związanych z pakietami realizowanymi w strefach priorytetowych odnosiło się do utrzymania łąk ekstensywnych (87) oraz pastwisk ekstensywnych (40). Tylko 20 wniosków złożono w ramach rolnictwa zrównoważonego. Wynika to z faktu, że rolnicy, którzy starali się o wsparcie rolnictwa ekologicznego, nie mogli się ubiegać o środki z tego pakietu.

Liczba złożonych wniosków dotyczących programu „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych” była zróżnicowana regionalnie (ryc. 3). Prym wiodły województwa położone we wschodniej części kraju.

Uwarunkowania przyrodnicze mają wpływ na konkurencyjność gospodarstw rolnych. W Polsce występuje wysoki areal gruntów odłogowanych. W 2002 r. powierzchnia odłogów i ugorów wynosiła 2,3 mln. ha, tj. 17,6% ogólnej powierzchni gruntów ornych. Największy areal gruntów odłogowanych i ugorowanych występował w województwie podkarpackim (35,8%), śląskim (34,3%), lubuskim (32,3%). Rolnictwo na tych terenach jest zagrożone degradacją gospodarczą i w konsekwencji zanikiem lokalnej tradycji w wyniku zaniechania pro-

Ryc. 3. Wnioski złożone w ramach programu „Wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych” w Polsce, 2004

A – rolnictwo zrównoważone, B – rolnictwo ekologiczne, C – utrzymanie łąk ekstensywnych, D – utrzymanie pastwisk ekstensywnych, E – ochrona gleb i wód, F – tworzenie stref buforowych, G – zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich

The requests applied in the framework of “The Support of agri-environmental ventures” programme in Poland, 2004

A – sustainable agriculture, B – ecological agriculture, C – preservation of extensive meadows, D – preservation of extensive pastures, E – protection of soil and water, F – creation of buffer zones, G – preservation of native farm animal breeds

dukcji rolnej. Stąd też jeden z programów „Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich” ma na celu wyrównanie niekorzystnych warunków przyrodniczych oraz przeciwdziałanie wyludnianiu się obszarów wiejskich i zatracaniu ich rolniczego charakteru. Bez dopłat zjawisko marginalizacji tych obszarów będzie narastać, dlatego kompensuje się wyższe koszty produkcji wynikające z niskiej produktywności środowiska, w jakim rolnicy gospodarują.

Do wyodrębnienia obszarów o trudnych warunkach gospodarowania wzięto pod uwagę zarówno tereny górskie, jak i nizinne (ryc. 4). Ogólna powierzchnia gospodarstw rolnych funkcjonujących na terenach górskich i nizinnych o niekorzystnych warunkach produkcji rolnej wynosiła w 2002 roku 10 245 tys. ha, co stanowiło 53% powierzchni ogólnej będącej w dyspozycji gospodarstw rolnych. Na terenach górskich znajdowało się 672 tys. ha, tj. 3,5% powierzchni należącej do gospodarstw rolnych, a na terenach nizinnych – 9573 tys. ha, odpowiednio – 49,5%.

W skali województw udział użytków rolnych na terenach o niekorzystnych warunkach dla produkcji rolnej w powierzchni użytków rolnych ogółem był zróżnicowany i wahał się od 9,3% w województwie opolskim do 92,9% w województwie podlaskim. Duży udział użytków rolnych (powyżej 60%) na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania występował także w innych województwach nizinnych: warmińsko-mazurskim, mazowieckim, zachodniopomorskim.

Ryc. 4. Obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania w Polsce
 A – I strefa nizinna, B – II strefa nizinna, C – I strefa góraska, D – II strefa góraska,
 E – brak stref

Less Favoured Areas in Poland
 A – I lowland zone, B – II lowland zone, C – I mountain zone, D – II mountain zone,
 E – lack of zones

skim i lubuskim. Na wysoki udział takich użytków rolnych miały wpływ niskiej jakości gleby oraz niekorzystne warunki klimatyczne.

Poniżej 40% ogółu użytków rolnych o niekorzystnych warunkach do gospodarowania występowało w województwach południowych, tam jednak największy wpływ miały warunki fizjograficzne. Mały udział gleb słabych wpłynął na stosunkowo niewielki odsetek użytków rolnych o niekorzystnych warunkach rozwoju rolnictwa województwach kujawsko-pomorskim i lubelskim.

Liczba gospodarstw na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania wynosiła w 2002 r. 1 242 526, co stanowiło 42,4% ogółu gospodarstw rolnych w Polsce. W rozkładzie przestrzennym udział tych gospodarstw dominował w województwach nizinnych, poza kujawsko-pomorskim. Ponad 80% ogólnej liczby gospodarstw znajdowało się na terenach o niekorzystnych warunkach dla produkcji rolnej w województwach: podlaskim (88,3%), warmińsko-mazurskim (84,4%) i lubuskim (80,4%). Większość tych gospodarstw charakteryzowało się niskim technicznym uzbrojeniem pracy oraz pogarszającą się rentownością produkcji rolnej. Poniżej 30% takich gospodarstw w stosunku do ogólnej ich liczby było w województwach: opolskim (12,1%), podkarpackim (17,3%) oraz śląskim (26,3%).

Na terenach o niekorzystnych warunkach dla produkcji rolnej blisko 60% gospodarstw wykazało, że dochody z działalności rolniczej nie przekraczały

Ryc. 5. Użytki rolne objęte dopłatami w ramach ONW w Polsce, 2004

A – poniżej 30%, B – 30–45%, C – powyżej 45% ONW (Polska – 38,1%, maks. woj. podlaskie – 64,9%, min. woj. opolskie – 10,7%)

The arable lands covered by subsidies in the framework of less favored areas (LFAs) in Poland, 2004

A – less than 30%, B – 30–45%, C – above 45% LFAs (Poland – 38,1%, max. Podlaskie Voivodship – 64,9%, min. Opolske Voivodship – 10,7%)

30% ich ogólnych dochodów. Na terenach górskich było 74,4%, a na nizinnych 51,4% takich gospodarstw.

W 2004 r. najwięcej (powyżej 45%) powierzchni użytków rolnych w ramach ONW zadeklarowano w województwach: podlaskim, warmińsko-mazurskim, mazowieckim, wielkopolskim i lubuskim (ryc. 5). Poniżej 30% powierzchni użytków rolnych położonych na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania objęto dopłatami w województwach południowej Polski oraz świętokrzyskim i lubelskim.

Należy pamiętać, że sytuacja ta wynika z warunków, które rolnik winien dotrzymać. Są to przede wszystkim przestrzeganie dobrej praktyki rolniczej i prowadzenie działalności rolniczej na danym terenie przez okres co najmniej 5 lat od otrzymania pierwszej dopłaty.

PODSUMOWANIE

Wielofunkcyjność rolnictwa to pojęcie, które wprowadzono niedawno dla definiowania i opisywania zmian gospodarczych i przestrzennych na obszarach wiejskich. Najczęściej stosowane definicje rolnictwa wielofunkcyjnego mają znaczenie nie tylko teoretyczne, ale wskazują na kierunki zmian w procesach reformowania Wspólnej Polityki Rolnej. Przyniesie to w przyszłości określone skutki dla rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Wielofunkcyjność rolnictwa dotyczy nie tylko jego malejącego udziału w tworzeniu wartości dodanej brutto, ale także dużego zróżnicowania regionalnego dochodowości rolnictwa. Już dzisiaj stosuje się instrumenty mające na celu stymulowanie innych niż produkcyjne funkcje rolnictwa, do których należy zaliczyć: ochronę wartości krajobrazowych, utrzymanie bioróżnorodności, ochronę gleb i wód, utrzymanie pastwisk i łąk ekstensywnych. Instrumenty te, mające charakter bodźców ekonomicznych, uwzględniają regionalne uwarunkowania przyrodnicze, co widać poprzez zróżnicowanie wynikające z wyodrębnienia obszarów o trudnych warunkach gospodarowania.

Można jednak przypuszczać, że instrumenty te działając korzystnie na inne niż funkcje produkcyjne rolnictwa, dadzą pozytywne społecznie relacje przyrodnicze, co nie zawsze przełoży się na indywidualne ekonomiczne interesy rolników.

LITERATURA

Czarnecki A., 2005, *Obszary wiejskie, urbanizacja, rozwój wielofunkcyjny, rolnictwo wielofunkcyjne – przegląd pojęć*, [w:] A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 233–254.

- De Vries B., 2000, *Multifunctional Agriculture in the International Context: A Review*, The Land Stewardship Project.
- Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich dla Polski na lata 2004–2006*, 2003, MRiRW, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województw*, 2005, GUS, Warszawa.
- Wilkin J., 2005, *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji*, [w:] A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 9–28.
- Woś A., 2000, *Rolnictwo w obliczu narastającego kryzysu*, IERiGŻ, Warszawa.

SUMMARY

It is too early yet to attempt an assessment of how multifunctional agriculture has been changing the economy of rural areas in Poland. The European Union system of agricultural support is not the only one to assist Polish rural areas after the country has joined the Union. When presenting agriculture as an activity on the decline, an economic rather than a spatial perspective is employed. The notion of multifunctional farming is not only of theoretical importance, but may be highly significant for the implementation of spatial policy. In the future, multifunctional farming may be extremely valuable in balancing and integrating economic, environmental, and social goals.

Małgorzata POLNA
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Adama Mickiewicza
61-680 Poznań, ul. Dziegiełowa 27
marten@amu.edu.pl

KIERUNKI ZMIAN W ZALESIENIU PRYWATNYCH GRUNTÓW ROLNYCH W POLSCE W LATACH 1996–2003

TENDENCIES OF CHANGE IN THE AFFORESTATION OF PRIVATE
AGRICULTURAL LAND IN POLAND OVER THE YEARS 1996–2003

Zarys treści: W pracy ukazano zmiany, jakie zaszły w zalesianiu prywatnych gruntów rolnych w Polsce w latach 1996–2003 oraz wyjaśniono ich przyczyny. Analizę zmian przeprowadzono w układzie gminnym. Przedstawiono także możliwości zalesień gruntów porolnych oraz wskazano na korzyści wynikające z podjęcia tych działań. Przede wszystkim chodziło o uchwycenie dynamiki zalesień prywatnych gruntów rolnych, dysproporcji w ich natężeniu oraz tendencji.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, zalesienia, grunty porolne, lasy

WSTĘP

Stały wzrost zapotrzebowania na produkty żywnościowe przy ekstensywnym sposobie ich pozyskiwania zmuszał w przeszłości do powiększania obszarów rolniczych, co odbywało się najczęściej poprzez wycinanie lasów. Jednakże dążenie do intensyfikacji produkcji rolnej nie zawsze jest opłacalne, zwłaszcza na terenach o niskiej jakości gruntów rolnych oraz charakteryzujących się silnym rozdrobnieniem gospodarstw. Transformacja ustrojowa i przemiany społeczno-gospodarcze w Polsce uzasadniają potrzebę stopniowego wyłączenia z użytkowania rolniczego gruntów najniższych klas, na których produkcja rolnicza jest nierentowna. Poza tym przystąpienie Polski do Unii Europejskiej, w której jest nadmierna produkcja żywności, wymusi niewątpliwie wprowadzenie limitów produkcyjnych żywności. Należy zatem liczyć się z koniecznością wyłączenia z produkcji żywności części gruntów rolnych. Tam, gdzie uprawy rolne nie znajdują uzasadnienia, alternatywą jest m.in. ich zalesienie.

Proces przyspieszonego wyłączenia gruntów z produkcji rolnej i zwiększenie intensywności zalesień nastąpił w Polsce po 1995 r., wraz z wprowadzeniem

Krajowego Programu Zwiększenia Lesistości. Program ten przewiduje zalesienie do 2020 r. ok. 680 tys. ha gruntów porolnych, w tym ok. 250 tys. ha gruntów nie stanowiących własności Skarbu Państwa. Określa także mechanizmy ekonomiczne niezbędne do jego realizacji, priorytety przestrzenne w układzie gmin oraz harmonogram realizacyjny. Ponadto, zgodnie z ustawą o przeznaczeniu gruntów rolnych do zalesienia z dnia 8 czerwca 2001 r. właściciel gruntu rolnego, który zdecydował się go zalesić i otrzymał na to pozwolenie, nabył m.in. prawo do miesięcznego ekwiwalentu za wyłączenie gruntu z upraw rolnych i wprowadzenie uprawy leśnej. Również w myśl ustawy o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z dnia 28 listopada 2003 r., dotyczącej m.in. zalesiania gruntów rolnych, istnieje możliwość pobierania ekwiwalentu za prowadzenie uprawy leśnej ze środków pochodzących z Sekcji Gwarancji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej. Ponadto po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej powstały nowe możliwości finansowania prac zalesieniowych.

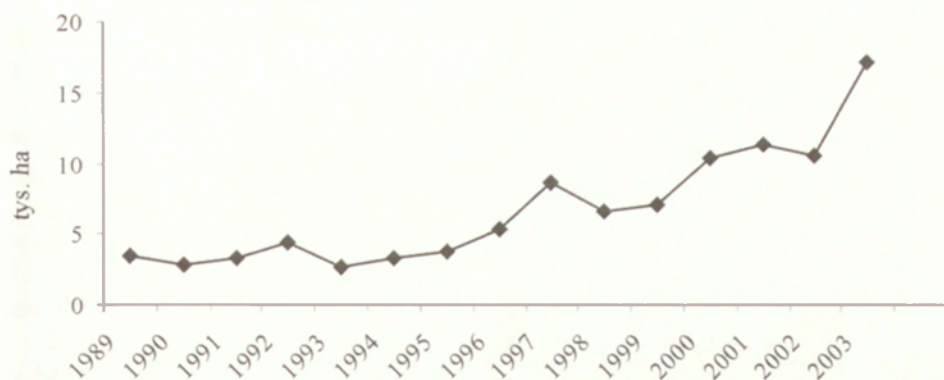
Celem opracowania jest określenie zmian, jakie zaszły w zalesianiu prywatnych gruntów rolnych w Polsce w latach 1996–2003 na poziomie gmin. W szczególności chodzi o próbę odpowiedzi na pytanie, czy w badanym okresie dokonały się istotne zmiany w natężeniu zalesień oraz czy można uchwycić nowe trendy w rozkładzie przestrzennym zalesień. Istotne jest również przedstawienie dalszych możliwości zalesień gruntów porolnych oraz wskazanie na perspektywiczne korzyści wynikające z podjęcia tych działań.

Analizę przeprowadzono w oparciu o dane zawarte w Banku Danych Regionalnych udostępnione przez Główny Urząd Statystyczny na stronie internetowej www.stat.gov.pl oraz w roczniku *Leśnictwo 2004. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS 2004. Jako uzupełnienie uwzględniono informacje pochodzące z innych źródeł.

ROZMIAR ZALESIEŃ

Zalesienia w Polsce cechują się zróżnicowaną dynamiką. Najintensywniej przebiegały one w pierwszym 20-leciu powojennym. Od połowy lat 60. dynamika zalesień stopniowo malała. Ponowny wzrost rozmiarów zalesień gruntów porolnych i nieużytków nastąpił po 1993 r., kiedy to w życie weszły umowy pożyczkowe zwarte między Polską a Międzynarodowym Bankiem Odbudowy i Rozwoju oraz Europejskim Bankiem Inwestycyjnym. Należy jednak podkreślić, że uzyskane w ten sposób środki finansowe, podobnie jak środki własne budżetu państwa, przeznaczono głównie na zalesienia państwowych gruntów porolnych. W latach 1994–2003 zalesiono ok. 194,3 tys. ha gruntów porolnych, w tym tylko 82,9 tys. ha (42,7%) gruntów będących własnością prywatną. Znaczący wzrost powierzchni zalesień na gruntach stanowiących własność prywatną obserwuje się w ostatnich siedmiu latach (ryc. 1). W 1998 r. na gruntach tej własno-

Ryc. 1. Zalesienia gruntów prywatnych w Polsce w latach 1989–2003
Afforestation of private land in Poland over the years 1989–2003

ści zalesiono 5,9 tys. ha, w 1999 r. – 6,9 tys. ha, w 2000 r. – 10,1 tys. ha, w 2001 r. – 11,3 tys. ha, w 2002 r. – 10,6 tys. ha, a w 2003 r. – 17,2 tys. ha. Do przyspieszenia zalesień gruntów własności prywatnej przyczyniła się pomoc finansowa z Funduszu Leśnego Lasów Państwowych oraz z wojewódzkich Funduszy Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej.

W 2003 r. zalesiono w Polsce 26,5 tys. ha gruntów porolnych, nieużytków i terenów zrehabilitowanych, czyli o ok. 21,2 tys. ha więcej niż w 1996 r. Natomiast areał założonych upraw leśnych na gruntach prywatnych w 2003 r. wynosił 17,2 tys. ha i był ponad 3,4 raza większy niż 7 lat wcześniej, kiedy to zalesiono 5,1 tys. ha gruntów porolnych. Zalesienia na gruntach prywatnych stanowiły w 1996 r. zaledwie 29% ogółu przeprowadzonych zabiegów, a w 2003 r. wskaźnik ten wynosił już blisko 65%. Jednocześnie warto zauważyć, że przeciętny wskaźnik zalesień gruntów prywatnych wzrósł z 0,3 ha w przeliczeniu na 1000 ha UR w 1996 r. do 0,9 ha/1000 ha UR w 2003 r.

Zarówno w 1996 r., jak i w 2003 r. najwięcej zalesień na gruntach prywatnych przeprowadzono w woj. mazowieckim – odpowiednio 1,1 tys. ha i 2,4 tys. ha. Natomiast najmniejszą powierzchnię w 1996 r. zalesiono w woj. lubuskim – zaledwie 9 ha, a w 2003 r. w woj. opolskim – 352 ha (tab. 1).

Tak zróżnicowane zalesienie nowych obszarów wynikało nie tylko ze słabej podaży gruntów pod nie przeznaczonych, ale przede wszystkim z opóźnień spowodowanych długotrwałymi aktualizacjami planów zagospodarowania przestrzennego w gminach, przeprowadzaniem odpowiednich wydzielen geodezyjnych oraz wyjaśnianiem spraw własnościowych. Według A. Longchamps de Berier (1994) jedną z wielu przyczyn realizacji w niewielkim stopniu zalesień jest „...niezbyt jasno sprecyzowana współzależność między planami zagospodarowania przestrzennego a planami urzędzenia lasów. Plany te odnoszą się do różnych terenów: obszary nadleśnictw nie pokrywają się z obszarami gmin, a uproszczone plany urządzania lasów obejmują co najwyżej kilka wsi.” Bra-

Tabela 1. Zalesienia na gruntach prywatnych w latach 1996 i 2003

Województwo	Powierzchnia zalesień (ha)		Wskaźnik zmian 1996 = 100%
	1996	2003	
Dolnośląskie	33	1 001	3 033,3
Kujawsko-pomorskie	280	957	341,8
Lubelskie	692	1 251	180,8
Lubuskie	9	479	5 322,2
Łódzkie	784	1 430	182,4
Małopolskie	273	474	173,6
Mazowieckie	1 053	2 422	230,0
Opolskie	25	352	1 408,0
Podkarpackie	479	1 113	232,4
Podlaskie	378	1 217	322,0
Pomorskie	198	980	494,9
Śląskie	41	446	1 087,8
Świętokrzyskie	223	854	383,0
Warmińsko-mazurskie	187	1 542	824,6
Wielkopolskie	433	1 775	409,9
Zachodniopomorskie	27	887	3 285,2
Polska	5 058	17 180	339,7

Źródło: Opracowano na podstawie Banku Danych Regionalnych 1996 i *Leśnictwa 2004...*, GUS, 2004.

kuje również kompleksowego i perspektywicznego powiązania zalesień z planami zagospodarowania przestrzennego (Ziemblicki 2003).

W latach 1996–2003 wystąpiły silne przestrzenne zmiany w zalesianiu gruntów porolnych będących własnością prywatną. W 2003 r. we wszystkich województwach nastąpił ich wzrost (tab. 1). Największą dynamiką wzrostu zabiegów zalesieniowych cechowały się: województwo lubuskie – 5322%, zachodniopomorskie – 3285% oraz dolnośląskie – 3033%.

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE ZALESIEŃ

Intensywność zalesień gruntów porolnych na terenie kraju jest nierównomierna. W 1996 r. wysokie natężenie zalesień (powyżej 1,5 ha/1000 ha UR) było charakterystyczne tylko dla kilkadziesiątu gmin. Niewielkie ich skupiska występowały przede wszystkim w okolicach Mielca, Biłgoraju, Lubartowa, Ostrowa Lubelskiego, Grajewa i Starogardu Gdańskiego. Na pozostałym obszarze kraju nasilenie prac zalesieniowych było niższe bądź nie występowało w ogóle. Jedyne gminy tworzące wyspę koncentracji w centralnej części kraju oraz proz-

rzucane w jego części południowo-wschodniej charakteryzowały się podwyższonym natężeniem zalesień (ryc. 2).

Natomiast w 1996 r. zalesienia na gruntach własności prywatnej nie występowały w Polsce zachodniej i południowo-zachodniej (województwa: zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskiego, opolskie i śląskie). Ponadto wyróżnić można kilka większych obszarów, w których nie przeprowadzono prac zalesieniowych. Skupiały się one na Warmii i Mazurach, Mazowszu, Kujawach, Ziemi Łódzkiej i Kieleckiej. Na pozostałym obszarze kraju natężenie zalesień w układzie przestrzennym tworzy swoistą mozaikę.

Tak niskie natężenie omawianego zjawiska wynikało przede wszystkim z braku zainteresowania rolników zalesianiem słabszych gruntów. Brak środków finansowych u wielu z nich, a często też niechęć do inwestowania w gospodarkę leśną, wynikająca z długotrwałego cyklu zwrotu nakładów, to przyczyny ograniczające wykonanie zalesień w pożądanym zakresie. Ponadto należy podkreślić, że pomimo relatywnie dużej potencjalnej podaży gruntów do zalesień brakowało w Polsce stosownych mechanizmów prawnych i ekonomicznych stymulujących proces zalesiania gruntów prywatnych. Dlatego też należy zgodzić się z K.J. Tomaszewskim (1996), który podkreśla, że o powodzeniu zalesień decydują dwa czynniki „ilość pieniędzy, jaką państwo będzie przeznaczać na ten cel oraz świadomość społeczeństw lokalnych”. Wśród właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych nie dostrzega się zatem w połowie lat 90. dążności do

Ryc. 2. Zalesienia prywatnych gruntów rolnych, 1996
A – zalesienia na 1000 ha UR (ha), B – zjawisko nie wystąpiło

The afforestations of arable lands, 1996

A – the afforestations per 1000 ha arable lands (ha), B – the phenomenon did not occur

wyłączania z produkcji rolnej gruntów V i VI klasy i ich zalesiania. Wynika to z faktu, że koszty zalesień oraz związanych z tym późniejszych prac pielęgnacyjnych uprawy leśnej są wysokie. Przy tej okazji należy również wspomnieć, że w przypadku zalesienia słabych gleb z pewnością należy liczyć się z koniecznością poniesienia dodatkowych kosztów na uzupełnianie nasadzeń. W tej sytuacji korzyści wynikające ze sprzedaży drewna po kilkudziesięciu latach okazują się perspektywą zbyt odległą. Warto zauważyć, jak twierdzą sami rolnicy, że warunki zalesienia w latach 90. w porównaniu z latami 60., kiedy to sadzonki rolnik otrzymywał od państwa za darmo, a prace przy zalesianiu były wykonywane przez pracowników nadleśnictw, pogorszyły się. Wprawdzie sadzonki nadal były bezpłatne, ale koszty prac zalesieniowych obciążały rolnika. Koszty zasadzenia 1 ha lasu z uwzględnieniem orki przygotowawczej i sadzonek w połowie lat 90. w Polsce kształtowały się na poziomie ok. 1500–1700 zł.

Należy zaznaczyć, że w wielu gminach zagrożonych strukturalnym bezrobociem, społeczeństwo, mimo niekorzystnych warunków glebowych, związane jest z produkcją rolną, jako jedyną formą uzyskiwania dochodów. W gospodarstwach tych prowadzi się gospodarkę nastawioną na zaspokojenie podstawowych potrzeb. Dlatego też rolnicy nie posiadają nadwyżki środków finansowych niezbędnych do inwestycji, w tym środków na pokrycie kosztów zalesiania gruntów rolnych.

Jednocześnie poważną konkurencją dla tego typu sposobu zagospodarowania gruntów było wykupywanie gruntów przyleśnych przez osoby nie związane z rolnictwem. Zysk z ich sprzedaży stanowił poważne, choć jednorazowe, wsparcie budżetu rodzin rolniczych. Natomiast kupujący traktowali to przed wejściem do Unii Europejskiej jako lokatę kapitału, która nie podlega opodatkowaniu¹.

Wsparcie finansowe m.in. ze strony wojewódzkich Funduszy Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej oraz funduszu leśnego Lasów Państwowych przyczyniło się zarówno do wzrostu powierzchni zalesień na gruntach należących do prywatnych właścicieli, jak i zwiększenia zasięgu przestrzennego obszarów, w których zabiegi te przeprowadzono.

W 2003 r. powierzchnia zalesień wspieranych ze środków Funduszu Leśnego wynosiła ponad 2,3 tys. ha i była o ok. 2,1 tys. ha mniejsza niż w roku poprzednim, ale o ok. 1,9 tys. ha większa niż w 1998 r. Wydatki na wspieranie zalesień na gruntach prywatnych w latach 1998–2003 wzrosły 6-krotnie (z 405 tys. zł w 1998 r. do 2495,9 tys. zł w 2003 r.), a liczba wydanych sadzonek zwiększyła się 5-krotnie – z 3,3 mln szt. w 1998 r. do 16,6 mln szt. w 2003 r. Liczba właścicieli gruntów korzystających z pomocy zwiększyła się z 0,6 tys. osób w 1998 r. do 3,1 tys. osób w 2003 r. (tab. 2).

¹ Zgodnie z ustawą o podatku rolnym od gruntów klasy V i VI nie nalicza się podatku.

Tabela 2. Wykorzystanie funduszu leśnego na zalesienia gruntów prywatnych w 2003 r.

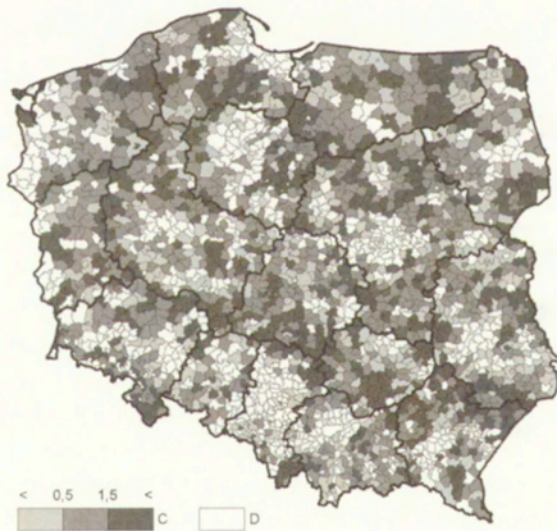
Województwo	Zalesienia wspierane z funduszu		Wydatki		Liczba właścicieli gruntów korzystających z pomocy
			ogółem	w tym sadzonki	
	ha	%	tys. zł	tys. zł	
Dolnośląskie	38,80	3,9	114,7	114,7	3
Kujawsko-pomorskie	47,04	4,9	37,5	20,8	35
Lubelskie	350,07	28,0	485,3	485,3	521
Lubuskie	0,0	0,0	0,0	0,0	0
Łódzkie	153,47	10,7	119,8	119,8	175
Małopolskie	171,14	36,1	273,0	269,2	472
Mazowieckie	329,82	13,6	358,1	356,5	310
Opolskie	17,56	5,0	22,9	22,9	16
Podkarpackie	253,59	22,8	351,5	351,5	370
Podlaskie	240,33	19,7	126,6	126,6	258
Pomorskie	8,86	0,9	9,3	7,3	11
Śląskie	143,33	32,1	150,5	150,5	325
Świętokrzyskie	266,76	31,2	193,4	191,3	420
Warmińsko-mazurskie	200,28	13,0	151,9	151,9	65
Wielkopolskie	106,47	6,0	98,8	98,8	84
Zachodniopomorskie	5,00	0,6	2,7	2,7	1
Polska	2 332,52	13,6	2 495,9	2 469,3	3 066

Źródło: *Leśnictwo 2004...*, GUS, 2004.

W badanym okresie istotnym zmianom uległ również rozkład przestrzenny natężenia zalesień. W 2003 r. 5,5-krotnie zwiększyła się liczba gmin, w których zalesienia przekraczały 1,5 ha w przeliczeniu na 1000 ha UR. Tworzą one kilka koncentracji rozrzuconych na terenie całego kraju. Na północy kraju największe z nich występują na Pojezierzu Kaszubskim, we wschodniej części Pojezierza Mazurskiego, północnej części Niziny Mazowieckiej, na Pojezierzu Dobrzyńskim oraz na wschód od Wysoczyzny Bielskiej. Natomiast w jego części południowej pas koncentracji ciągnie się od południowo-wschodniej części Niziny Wielkopolskiej przez Wyżynę Krakowsko-Częstochowską, Wyżynę Małopolską, Równinę Biłgorajską po Roztocze na wschodzie. Koncentracja ta jest jednak silnie rozczłonkowana, zwłaszcza na obrzeżach. Ponad 2-krotnie powiększył się również obszar średniego nasilenia zalesień. Przeciętne natężenie zalesień jest charakterystyczne przede wszystkim dla gmin położonych w zachodniej części województw zachodniopomorskiego, lubuskiego i podlaskiego, wschodniej części województwa pomorskiego, północnej – wielkopolskiego, centralnej – warmińsko-mazurskiego oraz północnej i południowej –

mazowieckiego. Na pozostałym obszarze kraju natężenie zalesień w rozkładzie przestrzennym tworzy swoistą mozaikę. Natomiast odmienną tendencję można zaobserwować w przypadku gmin, w których nie dokonano zalesień gruntów rolnych. Ich zasięg przestrzenny systematycznie kurczy się (ryc. 3).

Dlatego należy sądzić, że właściciele indywidualnych gospodarstw rolnych zaczynają dostrzegać pozytywne aspekty tego sposobu zagospodarowania gruntów rolnych niskiej jakości. Zalesienia przyczyniają się do wzbogacenia tradycyjnego krajobrazu wiejskiego i zwiększenia atrakcyjności turystycznej terenów wiejskich, poprawiają jakość środowiska przyrodniczego. Urozmaicając krajobraz rolniczy wywierają pozytywny wpływ na sąsiadujące z nimi uprawy rolne. Dają możliwość zatrudnienia bezpośrednio przy pracach zalesieniowych, a w przyszłości dodatkowe miejsca pracy przy pielęgnacji lasu. Zalesienia stwarzają także lepsze warunki do rozwijania agroturystyki, co z kolei zwiększa możliwości wykorzystania zasobów pracy rodziny rolnika, stwarza popyt na produkty rolnicze wytwarzane w gospodarstwie i kreuje dochody. Obsługa ruchu turystycznego może być w przyszłości źródłem utrzymania wielu rodzin. Ponadto rozwój agroturystyki i rekreacji na terenach wiejskich, a w związku z tym budownictwa letniskowego, nie tylko sprzyjają aktywizacji gospodarczej wsi, lecz także wnoszą nowe elementy do stylu życia oraz pobudzają ambicje edukacyjne i kulturowe (Kwiecień, Zając 2003). Tworzą się również nowe możliwości dla działalności gospodarczej związanej z powstawaniem małych firm

Ryc. 3. Zalesienia prywatnych gruntów rolnych, 2003
C – zalesienia na 1000 ha UR (ha), D – zjawisko nie wystąpiło

The Afforestations of private arable lands, 2003
C – the Afforestations per 1000 ha arable lands (ha), D – the phenomenon did not occur

zajmujących się przetwórstwem drewna. Umożliwi to zatem aktywizację zawodową ludności wiejskiej. W przyszłości las może być również cennym źródłem dodatkowych dochodów, które rolnicy mogą uzyskać ze sprzedaży drewna, grzybów, jagód i runa leśnego. Ponadto drewno może zostać wykorzystane w gospodarstwach domowych w celach energetycznych.

Należy także wspomnieć, że możliwość zagospodarowania gruntów porolnych poprzez zalesienie wpływać będzie na ich ceny. Małowartościowe ekonomicznie grunty niskiej bonitacji po zalesieniu będą zwiększać swoją wartość w miarę przyrostu masy drzewnej.

Próbą wyjścia naprzeciw rolnikom, którzy zdecydowaliby się wyłączyć z produkcji rolnej i zalesić swoje grunty, było zarządzenie nr 38 Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 2 lipca 1998 r. Jednakże krótki okres obowiązywania tego zarządzenia, niedoinformowanie właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych oraz niezajomość procedury ubiegania się o sadzonki spowodowało nikłe zainteresowanie tym programem.

Wcześniejszy brak zainteresowania rolników zalesianiem nowych terenów zmienił się również pod wpływem przyjętej w 2001 r. ustawy o przeznaczeniu gruntów rolnych do zalesienia¹. Właściciel gruntu rolnego, który zdecydował się go zalesić i otrzymał na to zgodę, zgodnie ze wspomnianą ustawą otrzymał za darmo sadzonki i nabył prawo do miesięcznego ekwiwalentu za wyłączenie gruntu z upraw rolnych i prowadzenie uprawy leśnej w okresie 20 lat. Wysokość ekwiwalentu uzależniona jest od wielkości obszaru zalesionego. W 2003 r. powierzchnia zalesień wykonanych w trybie ustawy z dnia 8 czerwca 2003 r. wynosiła 14,7 tys. ha, co stanowiło 85,4% areалу zalesień przeprowadzonych na gruntach prywatnych. Kwota ekwiwalentu za zalesienia wykonane w 2003 r. wynosiła 10173,9 tys. zł.

UWARUNKOWANIA ZALESIEŃ

Udział zalesień na gruntach niepaństwowych w stosunku do ogółu przeprowadzonych zalesień wykazuje słaby związek z rozmieszczeniem lasów w Polsce ($r=0,35$). Analiza zależności przeprowadzona w ujęciu gmin dla kraju wykazała, że rozmiar zalesień na gruntach niepaństwowych zasadniczo nie jest powiązany z rozmieszczeniem lasów niepaństwowych ($r=0,26$) (por. Polna 2003, 2004). Natomiast analiza korelacyjna w ujęciu województw wykazała również wysoki dodatni związek korelacyjny dla województw: dolnośląskiego ($r=0,55$) i kujawsko-pomorskiego ($r=0,56$). Oznacza to, iż tylko na tych terenach generalnie stosunkowo wysokim udziałem zalesień cechują się obszary

¹ Mowa o ustawie z dnia 8.06.2001 r. o przeznaczeniu gruntów rolnych do zalesienia, która moc wykonawczą nabrała od 1.01.2002 r.

o dużym odsetku lasów prywatnych, zaś niski udział zalesień jest charakterystyczny dla obszarów o niewielkim udziale lasów nie stanowiących własności Skarbu Państwa. W przypadku województw opolskiego i pomorskiego brak jest istotnych zależności statystycznych (tab. 3). W pozostałych województwach istnieje słaba ale istotna zależność między rozmieszczeniem lasów prywatnych a zalesieniami gruntów prywatnych. Zatem nie zawsze można mówić o racjonalnym lokalizowaniu zalesień w rolniczej przestrzeni produkcyjnej na terenie województwa wielkopolskiego.

Tabela 3. Współczynnik korelacji pomiędzy powierzchnią lasów prywatnych a zalesieniami na gruntach prywatnych

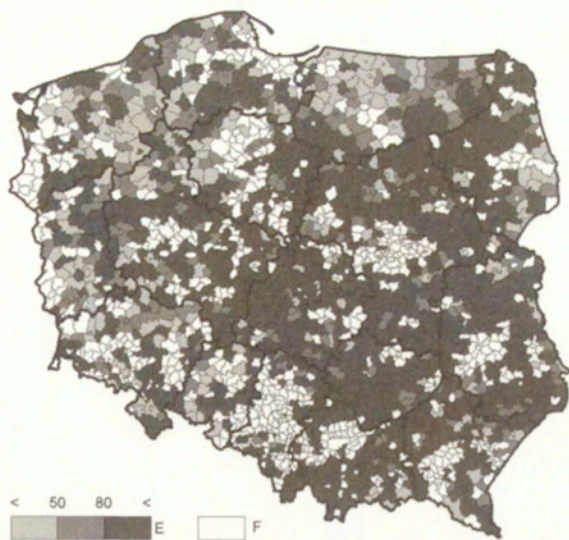
Województwo	Współczynnik korelacji	Województwo	Współczynnik korelacji
Dolnośląskie	0,55	Podkarpackie	0,34
Kujawsko-pomorskie	0,56	Podlaskie	0,42
Lubelskie	0,33	Pomorskie	0,21
Lubuskie	0,31	Śląskie	0,42
Łódzkie	0,41	Świętokrzyskie	0,42
Małopolskie	0,31	Warmińsko-mazurskie	0,42
Mazowieckie	0,42	Wielkopolskie	0,36
Opolskie	0,29	Zachodniopomorskie	0,46
		Polska	0,26

Źródło: Obliczono na podstawie *Leśnictwa 2004...*, GUS, 2004.

Rozmieszczenie zalesień implikują inne czynniki. Generalnie wysoki odsetek zalesień na gruntach prywatnych związany jest z obszarami preferowanymi do zalesień w Krajowym Programie Zwiększania Lesistości. Gminy o wysokiej koncentracji zalesień (powyżej 80%) występują na północnym i południowym Mazowszu, Wyżynie Lubelskiej, Wyżynie Małopolskiej oraz na pograniczu Wielkopolski i Mazowsza. W 2003 r. wysoki udział zalesień cechuje również kotliny podkarpackie (ryc. 4).

Przy okazji analizy lokalizacji zalesień należy również zwrócić uwagę na ich powiązanie z rozmieszczeniem odłogów i ugorów oraz z obecnością na danym terenie gruntów marginalnych. Badania wykazały istotny statystycznie i dodatni wysoki związek ($r=0,57$) pomiędzy rozmiarem zalesień, a powierzchnią odłogów i ugorów na danym terenie. Występują zatem województwa, w których pod zalesienia przeznaczają się przede wszystkim te kategorie gruntów (np. województwo mazowieckie), jak również i regiony o dużym areale odłogów i ugorów nie podlegających zalesieniom (np. województwo opolskie i śląskie). Przyczyny takiego rozkładu natężenia zalesień zostały już częściowo omówione wcześniej. Warto jednak dodać, że niski udział odłogów i ugorów w skali zale-

Ryc. 4. Zalesienia na gruntach prywatnych a zalesienia ogółem, 2003

E – udział zalesień na gruntach prywatnych w zalesieniach ogółem (w %), F – zjawisko nie wystąpiło

The afforestations of private lands and afforestations in total 2003

E – distribution of the afforestations of private lands and afforestations in total (in %),
F – the phenomenon did not occur

sień wynika także m.in. z pozostawienia ich jako tzw. użytki ekologiczne bądź też z czasowego zawieszenia działalności rolniczej i przygotowania tych terenów do zmiany formy użytkowania (por. Głębocki 1998).

Z kolei wzrost zainteresowania rolników zalesieniami gruntów rolnych najniższej jakości potwierdza silny związek pomiędzy lokalizacją zalesień a rozmieszczeniem gruntów marginalnych ($r = 0,89$). Jak już wspomniano, świadczy to o dostrzeganiu pozytywnych aspektów zalesień jako formy zagospodarowania gruntów marginalnych.

PERSPEKTYWY ZALESIEŃ

W okresie 2004-2020 zaplanowano wykonanie zalesień na powierzchni ok. 511 tys. ha gruntów prywatnych, co stanowi 84% ogólnego areálu przewidzianych zalesień (tab. 4). Łączny koszt tych zabiegów określa się na ok. 9 mln zł, z czego wysokość ekwiwalentu wypłacanego rolnikom wyniesie ok. 8 mln zł (Kwiecień, Zając 2002).

Tabela 4. Powierzchnia gruntów rolnych przewidziana do zalesienia w latach 2004–2020

Województwo	Grunty przewidziane do zalesienia w latach 2004–2020		
	razem (tys. ha)	grunty prywatne	
		tys. ha	%
Dolnośląskie	28,4	14,0	49,3
Kujawsko-pomorskie	9,7	8,8	90,7
Lubelskie	59,8	52,8	88,3
Lubuskie	15,9	8,1	50,9
Łódzkie	54,5	52,5	96,3
Małopolskie	30,2	29,5	97,7
Mazowieckie	67,5	65,8	97,5
Opolskie	9,7	7,4	76,3
Podkarpackie	82,4	28,9	35,1
Podlaskie	32,2	28,5	88,5
Pomorskie	15,7	11,9	75,8
Śląskie	26,1	23,5	90,0
Świętokrzyskie	53,1	51,6	97,2
Warmińsko-mazurskie	39,2	21,6	55,1
Wielkopolskie	105,4	87,5	83,0
Zachodniopomorskie	30,1	18,2	60,5
Polska	610,2	510,8	83,7

Źródło: Opracowano na podstawie: Kwiecień, Zajac (2002) oraz *Leśnictwa 2004...*, GUS, 2004.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza zmian w zalesianiu prywatnych gruntów rolnych w okresie 1996–2003 pozwala wysunąć kilka wniosków:

- Nastąpił wyraźny wzrost natężenia zalesień gruntów porolnych zarówno w skali ogólnokrajowej, jak i na poziomie regionalnym. W 2003 r. we wszystkich województwach nastąpił wzrost zalesień. Największą dynamiką wzrostu zabiegów zalesieniowych cechowały się województwa: lubuskie, zachodniopomorskie i dolnośląskie.
- Natężenie zalesień gruntów porolnych na terenie kraju jest nierównomierne. W 1996 r. wysokie natężenie zalesień było charakterystyczne jedynie dla kilkudziesięciu gmin. Natomiast w 2003 r. ich liczba zwiększyła się 5,5-krotnie. Tworzą one kilka koncentracji rozrzuconych na terenie całego

kraju. Ponad 2-krotnie powiększył się również obszar średniej intensywności zalesień. Natomiast odmienną tendencję można zaobserwować w przypadku gmin, w których nie dokonano zalesień gruntów rolnych. Ich zasięg przestrzenny systematycznie kurczy się.

- Tempo zalesień gruntów prywatnych jest zależne od poziomu wsparcia finansowego. Znaczenie wspomagania zalesień jest widoczne w dynamice wzrostu powierzchni zalesionej przede wszystkim po wejściu w życie ustawy o przeznaczeniu gruntów rolnych do zalesienia z 2001 r. oraz dotacji z Funduszu Leśnego Lasów Państwowych.
- Najbliższe lata powinny być okresem dalszego dostosowywania rozwiązań prawnych z zakresu finansowania zalesień do zmieniającej się sytuacji w celu uzyskania pełniejszej zgodności między prawem krajowym i wspólnotowym.
- Oprócz narzędzi ekonomicznych stymulujących rozmiar zalesień potrzebne są inne działania mające na celu propagowanie polityki zalesieniowej. Bardzo często wielu właścicieli gruntów nie zna różnych form pomocy i zasad korzystania z nich.
- Zalesienia gruntów polnych mogą stać się dodatkowym źródłem dochodów gospodarstw rolnych zarówno obecnie, jak i w przyszłości. Tworzenie gospodarstw rolno-leśnych powinno sprzyjać nowej, w warunkach Polski, dwuzawodowości ich właścicieli i zmniejszeniu ryzyka utrzymania tych gospodarstw.
- Zwroć szczególną uwagę – przy wyznaczaniu terenów pod zalesienia – m.in. na zachowanie ładu przestrzennego rozmieszczenia lasów na obszarze gminy i powiązanie go z gminami sąsiednimi oraz uregulowanie granicy polno-leśnej w przyszłości z pewnością przyczyni się do zwiększania środowiskotwórczej roli lasu, a przez to do poprawy przyrodniczych warunków produkcji rolnej.

LITERATURA

- Głębocki B., 1998, *Przemiany struktury agrarnej polskiego rolnictwa w latach 1990–1996*, [w:] B. Głębocki (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań, s. 9–73.
- Kwiecień R., Zając S., 2002, *Modyfikacja „Krajowego programu zwiększania lesistości”*, [w:] A. Grzywacz (red.), *Rola leśnictwa w ekorozwoju regionalnym*, Polskie Towarzystwo Leśne, Orzechowo, s. 114–131.
- 2003, *Aspekty ekonomiczne Krajowego programu zwiększania lesistości w Polsce*, [w:] S. Zając, W. Gil (red.), *Zalesienia w Europie. Doświadczenia i zamierzenia*, Warszawa, s. 50–58.
- Leśnictwo 2004. Informacje i opracowania statystyczne*, 2004, GUS, Warszawa.

- Longchamps de Berier A., 1994, *Zalesienia w planach zagospodarowania przestrzennego*, Człowiek i Środowisko, 18, 1, s. 143–147.
- Polna M., 2003, *Zmiany w zalesianiu prywatnych gruntów rolnych w Polsce*, [w:] B. Górz, Cz. Guzik (red.), *Współczesne przeobrażenia i przyszłość wsi polskiej*, Kraków, Wyd. P. W. Stahil s. c., s. 163–175.
- 2004, *Zalesienia gruntów rolnych w Polsce w latach 1999–2002*, [w:] J. Parysek (red.), *Rozwój lokalny i regionalny w Polsce w latach 1990–2003*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki., Poznań, s. 237–249.
- Tomaszewski J. K., 1996, *Potrzeby wzrostu lesistości kraju w zasięgach terytorialnego działania nadleśnictw Lasów Państwowych – wstępne wyniki pracy*, Prace Instytutu Badawczego Leśnictwa, B, 27, s. 21–25.
- Ziemblicki R., 2003, *Zalesienia na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Olsztynie – doświadczenia i zamierzenia*, [w:] S. Zając, W. Gil (red.), *Zalesienia w Europie. Doświadczenia i zamierzenia*, Warszawa, s.133–140.

SUMMARY

The aim of the paper is to present changes that occurred in the afforestation of private agricultural land in Poland over the years 1996–2003 and to explain their causes. The analysis was made by commune. Also presented are possibilities of afforestation of former agricultural land and benefits to be derived from this measure in the future. Attention was focused on the dynamics, disproportions and tendencies in the afforestation of private agricultural land.

The results revealed some general tendencies in the afforestation of former farmland in Poland. What was most readily noticeable was an increase in interest in such practices from year to year: the afforestation rates grew markedly, both at the national and regional scales. The figures differed spatially, however.

The rate of afforestation of private land depends on the level of financial support. That this is an important factor could be seen in the increase in the area afforested after the Farmland Afforestation Act had come into force in 2001 and subsidies from the State Forests Woodland Fund had become operative. However, apart from economic instruments stimulating the extent of afforestations, other measures are necessary to promote afforestation policy. Too often many woodland owners have no knowledge of the various forms of support available and rules of applying for it.

Maria HELDAK
Wydział Inżynierii Kształtowania Środowiska i Geodezji
Akademia Rolnicza
50-357 Wrocław, ul Grunwaldzka 53
Katedra@kptw.ar.wroc.pl

PROBLEMY REALIZACJI PRZEPISÓW PRAWNYCH REGULUJĄCYCH GOSPODARKE PRZESTRZENNĄ GMIN

IMPLEMENTATION OF LEGAL ACTS CONTROLLING SPATIAL MANAGEMENT IN THE COMMUNE

Zarys treści: Uwarunkowania prawne dotyczące planowania przestrzennego na obszarze gminy ulegają ciągłym zmianom. Nowa ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym nie zmieniła ogólnych zasad planowania przestrzennego w porównaniu do wcześniej wprowadzonej ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym, a jej intencją było m.in. udoskonalenie procesu tworzenia planów miejscowych. W pracy dokonano oceny realizacji zapisów wyżej wymienionych ustaw regulujących zasady planowania przestrzennego począwszy od 1 stycznia 1995 r. na przykładzie wybranej gminy miejsko-wiejskiej.

Słowa kluczowe: planowanie przestrzenne, dokumenty planistyczne

WSTĘP

Uwarunkowania prawne dotyczące planowania przestrzennego na obszarze gminy ulegają ciągłym zmianom. Po I wojnie światowej, w początkowej fazie funkcjonowania państwa, obowiązywało ustawodawstwo państw zaborczych (Parysek 1996). Polskie prawo budowlane z 1928 r. wprowadziło tzw. plan zabudowania jako formę prawną regulacji zabudowy miast i miasteczek oraz uzdrowisk uznanych za mające charakter użyteczności publicznej, a także osiedli. Po II wojnie światowej problematyka planowania i rozwoju miast czy osiedli zawsze była przedmiotem tzw. planów miejscowych. Począwszy od 1946 r., na mocy dekretu z dn. 2 kwietnia 1946 r. o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju (Dz. U. z 1946 r. Nr 16, poz. 109) wszystkie poczynania publiczne i prywatne w zakresie użycia terenu i rozmieszczenia ludności musiały być dostosowane do postanowień planu zagospodarowania przestrzennego. Dekret ten wprowadził trzystopniowy, obligatoryjny system planowania, utrzymany

także w kolejnej ustawie z dnia 31 stycznia 1961 r. o planowaniu przestrzennym (tekst jednolity Dz. U. z 1969 r. Nr 77, poz. 47 ze zm.), zakładającej opracowywanie: planów krajowych, regionalnych oraz planów miejscowych. Kolejna ustawa z dn. 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym (Dz. U. z 1984 r. Nr 17, poz. 99 ze zm.) nie wprowadziła zasadniczych zmian do systemu planowania przestrzennego. Ustawa z dn. 7 lipca o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 1994 r. Nr 89, poz. 415 ze zm.) uchyliła obowiązujące przepisy, a gminy zobowiązane zostały do przygotowania nowych dokumentów dotyczących zagospodarowania przestrzennego.

Celem pracy jest ocena realizacji zapisów dwóch ustaw: ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 1994 r. Nr 89, poz. 415 ze zm.) oraz obecnie obowiązującej ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2003 r. Nr 80, poz. 717 ze zm.) przez wybraną gminę miejsko-wiejską. Przedmiotem analizy są dokumenty planistyczne, w tym: dokument określający politykę przestrzenną gminy i dokument stanowiący podstawę wydawanych decyzji administracyjnych, a wreszcie same decyzje związane z procesem inwestycyjnym.

UWARUNKOWANIA PRAWNE PROCESU PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO W GMINIE

W dniu 11 lipca 2003 r. weszła w życie ustawa z dn. 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Ustawa ta nie zmieniła ogólnych zasad planowania przestrzennego w porównaniu do wcześniej wprowadzonej ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym, a jej intencją było m.in. udoskonalenie procesu tworzenia planów miejscowych. Podobnie jak wcześniej obowiązująca ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym, przewiduje ona opracowanie dokumentów planistycznych na trzech różnych poziomach: krajowym, wojewódzkim i gminnym, wprowadzając do tego systemu pewne zmiany. Podobnie jak wcześniej w ustawie o zagospodarowaniu przestrzennym, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego nie jest aktem prawa miejscowego (art. 9, ust. 5 ustawy). Główną zmianą w obecnie obowiązującej ustawie jest procedura upublicznienia studium, to znaczy wyłożenia projektu do wglądu publicznego i zorganizowanie publicznej dyskusji na temat projektowanych w dokumencie rozwiązań. Podstawowym dokumentem planistycznym w gminie, aktem prawa miejscowego, w dalszym ciągu pozostaje miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. Plany te uległy jednak uszczegółowieniu, co spowodowała zmiana skali opracowania oraz rozszerzenie katalogu jego obowiązujących elementów (ustaleń). W ustawie zrezygnowano z protestów i zarzutów na rzecz uwag do planu. Procedura tworzenia planów jest więc uproszczona poprzez odejście od możliwości dwukrotnego zaskarżenia planu do

Naczelnego Sądu Administracyjnego. Plan uchwała rada gminy po stwierdzeniu jego zgodności z ustaleniami studium rozstrzygając jednocześnie o sposobie rozpatrzenia uwag, o których mowa wyżej oraz o sposobie realizacji zapisanych w planie inwestycji z zakresu infrastruktury technicznej, które należą do zadań własnych gminy, oraz zasad ich finansowania zgodnie z przepisami o finansach publicznych.

Ustawa ta upoważniła gminy nie posiadające planu miejscowego do wydawania decyzji o warunkach zabudowy oraz decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego. Gminy posiadające plan wydają jedynie dokument w postaci wypisu i wrysu z miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego stanowiący podstawę do projektowania inwestycji i ubiegania się o pozwolenie na budowę.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA GMINY RASZKÓW

Problematykę realizacji zapisów ustaw regulujących zasady planowania przestrzennego na obszarach gmin oraz ich wpływ na zachodzące procesy inwestycyjne przeanalizowano na podstawie miejsko-wiejskiej gminy Raszków, leżącej w południowej części województwa wielkopolskiego. Obszar gminy przylega od strony południowej i wschodniej do gminy miejskiej Ostrow Wlkp., od północy graniczy z gminą Pleszew i Dobrzycą, a od wschodu z gminą Krotoszyn. Przez obszar gminy przebiegają drogi łączące gminę z Ostrowem Wlkp., Krotoszynem, Pleszewem, Dobrzycą i Odolanowem. Głównym ośrodkiem usługowym w gminie jest miasto Raszków liczące – według stanu na dzień 26.02.2004 r. – 2014 mieszkańców (łączna liczba mieszkańców zameldowanych na pobyt stały i czasowy w gminie – 11 407). W systemie osadniczym znajdują się 24 sołectwa oraz liczne przysiółki i grupy zabudowań. Położenie w sąsiedztwie miasta Ostrowa nie przyczyniło się do zmiany głównej funkcji gminy, którą pozostaje funkcja rolnicza. Grunty orne zajmują 77% ogólnej powierzchni gminy, łąki i pastwiska 8%, obszary leśne i grunty zadrzewione – 8%. Obszary zurbanizowane i zabudowane oraz tereny komunikacyjne – po 3% ogólnej powierzchni gminy.

PLANOWANIE PRZESTRZENNE NA OBSZARZE GMINY RASZKÓW

POLITYKA PRZESTRZENNA W GMINIE

Zgodnie z obecnymi uwarunkowaniami prawnymi, dokumentem formułującym politykę przestrzenną dla obszaru całej gminy jest studium uwarunkowań i kie-

runków zagospodarowania przestrzennego gminy. Opracowanie to wprowadzono do planowania przestrzennego przepisami ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 7 lipca 1994 r. (tekst jednolity Dz. U. z 1999 r. Nr 15, poz. 139. z późniejszymi zmianami). Gmina Raszków dn. 27 kwietnia 1998 r. podjęła uchwałę o przystąpieniu do sporządzenia studium, czyli ponad trzy lata od powstania obowiązku sporządzenia studium – od dnia wejścia w życie ustawy 01.01.1995 r. Dokument ten przyjęto 16 sierpnia 1999 r. (Uchwała Nr VII/55/99 Rady Miasta i Gminy Raszków z dn. 16.08.1999 r.), po 16 miesiącach od przystąpienia do sporządzenia studium. Podejmuje on problematykę określoną w obowiązującej wówczas ustawie o zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 7 lipca 1994 r. (tekst jednolity Dz. U. z 1999 r. Nr 15, poz. 139. z późniejszymi zmianami). Tworzenie dokumentu było procesem czasochłonnym, lecz nie wynikało to z toku formalno-prawnego, wymuszonego ówczesnie obowiązującą ustawą, ale z obszaru opracowania i szerokiej problematyki podjętej w studium. Zgodnie z obecnie obowiązującą ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym studium zachowało swoją ważność, bowiem wyżej wymieniona ustawa nie wymusza przyjęcia nowej polityki przestrzennej po 11 lipca 2003 r. (data wejścia w życie ustawy). Planowanie przestrzenne jest jednak procesem ciągłym i wiele zapisów studium przyjętych 6 lat temu staje się dziś nieaktualnych. Rezygnuje się z pewnych rozwiązań na rzecz nowych, ponadto pojawiają się nowi inwestorzy z nowymi pomysłami na zainwestowanie terenu itp. Obecnie obowiązująca ustawa wprowadziła nowe elementy do procedury tworzenia studium, co znacznie wydłuży proces tworzenia dokumentu.

PLANOWANIE PRZESTRZENNE W GMINIE

Gmina Raszków sporządziła studium w 5 roku obowiązywania ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym. Po jego sporządzeniu przystąpiono do kontynuowania działań w zakresie stworzenia narzędzi realizacji polityki przestrzennej, jakimi są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Dnia 26 lutego 2001 r., po dokonaniu oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym gminy oraz analizie wniosków dotyczących zmiany przeznaczenia gruntów, podjęto uchwałę o przystąpieniu do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Raszków. Do planu, niefortunnie nazwanego „zmianą planu”, na podstawie opinii Wojewody Wielkopolskiego, wpłynęło 136 wniosków osób fizycznych i instytucji nie posiadających osobowości prawnej. W toku prac wystąpiono z wnioskiem do Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi o wyrażenie zgody na przeznaczenie gruntów rolnych III klas na cele inne niż rolne oraz do Wojewody o zgodę na zmianę przeznaczenia gruntów klas IV. Proces opiniowania i uzgadniania projektu planu przebiegał bez komplikacji. Po uzyskaniu wszystkich niezbędnych opinii i uzgodnień Burmistrz Gminy i Mia-

sta Raszków zawiadomił o terminie wyłożenia projektu planu do publicznego wglądu, zawiadamiając na piśmie (zgodnie z art. 18, ust. 2, pkt 5 ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym): właścicieli lub władających nieruchomościami, których interes prawny może być naruszony ustaleniami planu, osoby, od których może być pobrana opłata z tytułu wzrostu wartości nieruchomości oraz osoby, których wnioski nie zostały uwzględnione w projekcie planu, uzasadniając odmowę ich uwzględnienia. Każdy, kto kwestionował ustalenia przyjęte w planie, mógł złożyć protest. Każdy, kogo interes prawny lub uprawnienia zostały naruszone przez ustalenia planu, mógł wnieść zarzut. Plan został wyłożony do wglądu publicznego od dn. 30 stycznia do 21 lutego 2003 r. Do projektu planu miejscowego wpłynęło 7 zarzutów i 1 protest, z czego Burmistrz przyjął 5 zarzutów, a 2 odrzucił. Odrzucono również złożony do projektu planu protest. Odrzucone zarzuty nie mogły zostać przyjęte ze względu na położenie wnioskowanych do zmiany przeznaczenia działek w obszarze ograniczonego sposobu użytkowania linii 400 kV oraz ze względu na potencjalne tereny zalewowe. Odrzucony protest dotyczył wytyczenia drogi na sąsiednich działkach. Rada gminy rozpatrując nie uwzględnione przez Burmistrza zarzuty oraz protest, odrzuciła je w całości. Od uchwał w sprawie odrzucenia zarzutów nie było odwołania do Naczelnego Sądu Administracyjnego, co umożliwiło kontynuację prac nad planem. W owym czasie, z dniem 11.07.2003 r. weszła w życie nowa ustawa, która dała jednak możliwość kontynuowania prac nad tymi planami, w toku których zawiadomiono już organy i instytucje oraz właściwe osoby przed wejściem w życie ustawy. W przypadku nie wyłożenia projektu planu do 11 lipca 2003 r. procedurę sporządzania planu miejscowego należało rozpocząć od początku zgodnie z zapisami nowej ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (art. 85 ust. 2 ustawy). Dnia 29 sierpnia 2003 r. Rada Gminy i Miasta Raszków uchwaliła miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Raszków nazwany zmianą. Po stwierdzeniu zgodności z przepisami prawa, plan opublikowano w Dzienniku Urzędowym Województwa Wielkopolskiego Nr 161, poz. 3019 z dn. 14.10.2003 r. i wszedł on w życie 14 dni po publikacji.

Całość prac nad planem rozpoczęto uchwałą Rady Gminy i Miasta Raszków o przystąpieniu do sporządzenia planu dn. 26.02.2001 r., a uprawomocnienie planu nastąpiło z dniem 29.10.2003 r. Plan tworzone zatem 2 lata i 8 miesięcy.

WYDANE DECYZJE

Zmiana zagospodarowania terenu, a w szczególności jego zabudowa wymagała ustalenia warunków zabudowy i zagospodarowania terenu. Uzyskanie powyższej decyzji było jednym z elementów procesu inwestycyjnego przed uzyskaniem pozwolenia na budowę. Z wnioskiem o wydanie decyzji mógł wystąpić

każdy, niezależnie od tego, czy dysponował prawem do nieruchomości, której decyzja miała dotyczyć. Analizie poddano decyzje wydane w gminie Raszków na podstawie ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym w okresie od 01.01.1999 r. do 10.07.2003 r. (decyzje wydawano na podstawie planu ogólnego). W owym czasie wydano łącznie 384 decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, z czego 109 dotyczyło zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej (Izydorek 2004). Poniżej, w tabeli 1 zestawiono wydane w gminie decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu w rozbiciu na poszczególne lata.

Tabela 1. Liczba wydanych decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu na obszarze gminy Raszków

Rok	Liczba wydanych decyzji	
	ogółem	budownictwo mieszkaniowe
1999	94	36
2000	112	28
2001	72	20
2002	68	15
do 11 lipca 2003	38	10
Razem:	384	109

Źródło: Opracowanie własne na podstawie T. Izydorek (2004).

Analiza danych ujawniła, że liczba wydanych decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu począwszy od 1999 r. sukcesywnie malała. Najniższy poziom osiągnęła w 2002 oraz 2003 roku, co mogło być związane z ograniczeniem ruchu inwestycyjnego na obszarze gminy spowodowanym brakiem terenów wolnych do zabudowy. Plan miejscowy sporządzany dla obszaru gminy był wtedy w trakcie realizacji, a zatem od 26.01.2000 r. na obszarze gminy nie stworzono możliwości realizacji nowej zabudowy. Obowiązek dysponowania decyzją o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, w przypadku obowiązywania planu, ustał z dniem wejścia w życie nowej ustawy (11.07.2003 r.). Obecnie decyzje o warunkach zabudowy lub decyzje o ustaleniu lokalizacji celu publicznego wydaje się wówczas, gdy na danym obszarze nie obowiązuje plan miejscowy. W przypadku, gdy na danym obszarze obowiązuje nowy plan lub uchwalony po 01.01.1995 r., a taki posiada gmina Raszków, powyższe decyzje nie są wydawane. Obowiązkiem gminy jest obecnie wydawanie wyrysów i wypisów z tego planu. Począwszy od 11.07.2003 r. do dnia 30.06.2004 r. w gminie wydano 105 wypisów i wyrysów z uchwalonego planu miejscowego, co potwierdza spostrzeżenie, że malejąca liczba wydawanych decyzji była spowodowana brakiem nowych terenów inwestycyjnych.

Rozpoczęcie procesu budowlanego poprzedza uzyskanie pozwolenia na budowę lub zgłoszenie budowy. Podmiot ubiegający się o pozwolenie na budowę musiał m.in.: posiadać decyzję o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu. Znowelizowane prawo budowlane, które weszło w życie wspólnie z ustawą regulującą procesy planowania przestrzennego, określa, że pozwolenie na budowę może być wydane wyłącznie temu, kto złożył wniosek w tej sprawie w okresie ważności decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, jeżeli jest ona wymagana przepisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Ustawa ta określa, że decyzje o warunkach zabudowy i decyzje o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego są wydawane w przypadku braku obowiązującego planu miejscowego. Liczbę wydanych pozwoleń na budowę domów w zabudowie mieszkaniowej jednorodzinnej w okresie od 01.01.1999 r. do 30.06.2004 r. zestawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Liczba wydanych decyzji o pozwoleniu na budowę na obszarze gminy Raszków

Rok	Liczba wydanych decyzji
1999	44
2000	27
2001	23
2002	12
2003	10
do 30 czerwca 2004	25
Razem:	105

Źródło: Opracowanie własne na podstawie T. Izydorek (2004).

W ciągu pięciu lat liczba wydanych decyzji o pozwoleniu na budowę na obszarze gminy Raszków systematycznie malała. Dopiero po wejściu w życie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego liczba ta zaczęła rosnąć i do połowy 2004 r. osiągnęła stan jak z roku 2000.

WNIOSKI

Analiza realizacji zapisów ustaw regulujących procesy planowania przestrzennego na obszarze gminy poczynszy od 1 stycznia 1995 r., w tym ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym oraz wprowadzonej następnie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, na przykładzie gminy Raszków, pozwoliła na sformułowanie pewnych wniosków ogólnych.

- Obowiązująca od dn. 11 lipca 2003 r. ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wprowadziła wiele zmian m.in. w procesie realizacji

inwestycji poprzedzonym uzyskaniem pozwolenia na budowę. Inwestycje są realizowane bezpośrednio na podstawie zapisów planu miejscowego, gmina wydaje jedynie wyrysy i wypisy z planów, o ile posiada obowiązujący plan miejscowy.

- Zniesienie protestów i zarzutów do projektu planu na rzecz uwag, które można składać w trakcie prac nad planem, z możliwością odrzucenia po jego uchwaleniu, zdecydowanie skraca czas opracowywania planów miejscowych.
- Rezygnacja z indywidualnego powiadamiania właścicieli i władających (których dotyczą ustalenia planu) o terminie wyłożenia projektu planu miejscowego do wglądu publicznego także wpływa na usprawnienie procedury sporządzania planu. Jednocześnie niesie ryzyko związane z brakiem dotarcia informacji do zainteresowanego, szczególnie w przypadkach, gdy osoba ta mieszka poza terenem, na którym ukazuje się gazeta lokalna, w której zamieszcza się ogłoszenie o terminie udostępnienia planu do wglądu publicznego wraz z terminem zorganizowania dyskusji publicznej.
- Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego uchwalone na mocy ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym nie uwzględniają wszystkich elementów rozpatrywanych w planach tworzonych na podstawie obecnie obowiązującej ustawy. Niezależnie od tego obydwa typy planów obowiązują obecnie na obszarze Polski.

W wyniku przeprowadzonej analizy sformułowano też wnioski szczegółowe.

- Na obszarze gminy Raszków w pierwszej kolejności sporządzono studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, określając politykę przestrzenną gminy, a następnie przystąpiono do tworzenia planu. Od momentu uchwalenia studium do momentu uchwalenia planu miejscowego minęły 4 lata.
- Gmina Raszków znajduje się w bardzo dobrej sytuacji w zakresie gospodarki przestrzennej, ponieważ posiada zarówno dokument określający politykę przestrzenną gminy (studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Raszków), jak i narzędzie jej realizacji – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego gminy Raszków.
- Terminy kolejnych etapów wynikające z procedury tworzenia dokumentów planistycznych, przewidziane w ustawie o zagospodarowaniu przestrzennym dla gmin, znacznie się wydłużyły w przypadku realizacji planu miejscowego dla obszaru gminy Raszków (łączny czas sporządzania planu – 2 lata i 8 miesięcy). Utrudnienia związane były z wydłużoną procedurą sporządzania planu, dającą możliwość składania protestów i zarzutów do planu. Okres tworzenia planu byłby jeszcze dłuższy w przypadku zaskarżenia uchwały odrzucającej zarzut do planu do Naczelnego Sądu Administracyjnego (Rada Gminy podjęła 2 uchwały odrzucające zarzuty).

- Brak nowego planu miejscowego dla obszaru gminy zmniejszyło średnią liczbę wydawanych rocznie pozwoleń na budowę. Na obszarze gminy Raszków liczba ta spadła do 1/4 w latach 1999–2003. Pozwolenia te udzielane były na podstawie decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu wydawanych na podstawie planu ogólnego sporządzonego na podstawie ustawy poprzedzającej ustawę o zagospodarowaniu przestrzennym – przed 1 stycznia 1995 r.
- Wejście w życie planu miejscowego spowodowało wyznaczenie nowych terenów inwestycyjnych, co stało się przyczyną wzmożonego ruchu inwestycyjnego w gminie. Wyrazem tego jest liczba wydanych wyrysów i wypisów z planu oraz znaczny wzrost wydanych pozwoleń na budowę w pierwszym półroczu 2004 r.
- Zmiany w przepisach prawnych były przyczyną zastoju inwestycyjnego na obszarze gminy Raszków. Dalsze zmiany w ustawodawstwie regulującym gospodarkę przestrzenną na obszarze gminy mogą spowodować kolejne opóźnienia w rozwoju gospodarczym gminy.

LITERATURA

- Izydorek T., 2004, *Realizacja zapisów ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym na obszarze gminy Raszków*, Praca magisterska, maszynopis, Wrocław.
- Parysek J.J. (red.), 1996, *Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Raszków*, 1999, maszynopis, Raszków.
- Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.* (Dz. U. z 2003 r. Nr 80 poz.717 ze zm.).
- Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 7 lipca 1994 r.* (tekst jednolity Dz. U. z 1999 r Nr 15, poz.139. ze zm.).
- Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Raszków zatwierdzona Uchwałą Nr VIII/64/2003 Rady Gminy i Miasta Raszków z dnia 29.08.2003 r.* (Dz. U. Woj. Wielkopolskiego Nr 161, poz. 3019 z 19.10.2003 r.).

SUMMARY

Legal rules regulating physical planning in a commune keep changing continually. The new Physical Planning and Spatial Development Act has not altered the general principles of physical planning introduced by the previous Spatial Development Act; it was intended, among other things, to improve the process of preparation of local plans. The paper gives an assessment of the implementation of the above-mentioned acts defining the principles of physical planning since 1 January 1995 on the example of a selected urban-rural commune.

Paweł MOTEK

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Adama Mickiewicza

61-680 Poznań, ul. Dziegiełowa 27

pamo@amu.edu.pl

TENDENCJE W GOSPODARCE BUDŻETOWEJ GMIN WIEJSKICH WOJ. WIELKOPOLSKIEGO

TENDENCIES IN THE BUDGET MANAGEMENT OF THE RURAL COMMUNES OF WIELKOPOLSKA VOIVODESHIP

Zarys treści: Artykuł przedstawia tendencje zachodzące w gospodarce budżetowej gmin wiejskich województwa wielkopolskiego w latach 1999-2002. Poziom i struktura dochodów oraz wydatków tych gmin są istotnie zróżnicowane przestrzennie, co wynika przede wszystkim z dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, położenia oraz pełnionych funkcji. Zwrócono również uwagę na różnice, jakie występują w gospodarce budżetowej gmin wiejskich oraz miejskich i miejsko-wiejskich.

Słowa kluczowe: budżet, budżety gmin, podatek rolny

WSTĘP

Zakres działania i zadania gminy jako podstawowej jednostki samorządu terytorialnego są bardzo szerokie. W artykułe 7 ustawy o samorządzie gminnym¹ ustanowiono, że zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty samorządowej należy do zadań własnych gminy. Zadania te obejmują sprawy z zakresu: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska, gminnych dróg i ulic, wodociągów i zaopatrzenia w wodę, oczyszczania ścieków i unieszkodliwiania odpadów komunalnych, lokalnego transportu zbiorowego, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, gminnego budownictwa mieszkaniowego, edukacji publicznej, kultury, porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli, polityki prorodzinnej i promocji gminy. W rezultacie władze gminy mają możliwość prowadzenia własnej polityki rozwojowej. Jednym z podstawowych instrumentów jej realizacji są uchwalane każdego roku budżety i oparta na nich gospodarka budżetowa.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie podstawowych tendencji zachodzących w gospodarce budżetowej gmin wiejskich województwa wielko-

¹ Dz. U. z 1990 r. Nr 16, poz. 95 z późn. zm.

polskiego w latach 1999–2002. Starano się zwrócić uwagę na różnice i podobieństwa, jakie występują w gospodarce budżetowej gmin wiejskich oraz miejskich¹ i miejsko-wiejskich. Gminy te są istotnie zróżnicowane pod względem liczby ludności, poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, pełnionych funkcji, a to z kolei wpływa na ich finanse.

W publikacjach z zakresu geografii rolnictwa za obszary wiejskie najczęściej uważa się tereny należące do gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich z wyłączeniem miast (por. np. A. Kołodziejczak 2003). W przypadku gmin miejsko-wiejskich praktycznie niemożliwe jest „rozdzielenie” dochodów i wydatków na część miejską i wiejską. Z tego względu szczegółowym badaniem objęto gminy wiejskie.

Postępowanie badawcze obejmuje następujące etapy:

- analizę poziomu i struktury dochodów,
- analizę poziomu i struktury wydatków,
- analizę zadłużenia oraz
- określenie zróżnicowania przestrzennego gospodarki budżetowej gmin wiejskich województwa wielkopolskiego przy zastosowaniu analizy składowych głównych.

POZIOM I STRUKTURA DOCHODÓW

Pojęcie „dochody samorządu terytorialnego” ma podwójne znaczenie: 1) są to przekazane przez ustawy źródła dochodów, np. podatek od nieruchomości oraz 2) są to wpływy z poszczególnych źródeł, np. z subwencji ogólnej, a suma wszystkich wpływów z poszczególnych źródeł stanowi dochód ogółem. Klasyfikację dochodów jednostek samorządu terytorialnego zasadniczo określają przepisy Konstytucji RP². Wyróżnia ona dochody własne, subwencje ogólne i dotacje celowe z budżetu państwa. Klasyfikacja ta jest uszczegóławiana w przepisach rangi ustawowej.

Niektórzy autorzy wyróżniają jako odrębną grupę dochodów udziały samorządów w podatkach państwowych (Swianiewicz 2004). W niniejszej pracy do dochodów samorządu zalicza się: 1) dochody własne, 2) udziały we wpływach z podatków stanowiących dochód budżetu państwa, 3) subwencje z budżetu państwa, 4) dotacje celowe oraz 5) pozostałe dochody.

Dochody gmin wiejskich województwa wielkopolskiego w cenach stałych³ w 1999 r. wyniosły 1090 mln zł (stanowiło to 33,9% dochodów zrealizowanych przez wszystkie gminy województwa wielkopolskiego). Do 2002 r. wzrosły one

¹ Z analizy wyłączono miasta na prawach powiatu województwa wielkopolskiego (Kalisz, Konin, Leszno i Poznań), które są gminami wykonującymi zadania powiatu, a także uzyskują dochody budżetowe ze źródeł przekazanych gminom i powiatom.

² Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

do poziomu 1160 mln zł, przy niezmienionym udziale w dochodach wszystkich gmin.

Poziom dochodów budżetów gmin województwa wielkopolskiego w przeliczeniu na 1 mieszkańca w badanym okresie charakteryzował się niewielkimi zmianami (tab. 1). Dochody wszystkich gmin wzrosły o 6% (z 1277,4 zł na 1 mieszkańca w 1999 r. do 1353,7 zł w 2002 r.). Jednak w latach 2000–2001 ich wysokość była znacznie niższa i wynosiła około 1250 zł *per capita*.

Tabela 1. Zmiany poziomu dochodów gmin województwa wielkopolskiego według kategorii i liczby ludności w latach 1999–2002 (ceny stałe, w zł na 1 mieszkańca)

Wyszczególnienie	1999	2000	2001	2002	1999–2002 1999=100
Gminy ogółem	1277,4	1252,3	1254,9	1353,7	106,0
Gminy miejskie	1201,8	1194,2	1264,5	1306,3	108,7
poniżej 15 tys.	1371,1	1389,0	1414,3	1424,8	103,9
15–30 tys.	1226,8	1198,6	1211,5	1289,9	105,1
powyżej 30 tys.	1161,5	1160,7	1216,6	1296,9	111,7
Gminy miejsko-wiejskie	1277,5	1222,5	1222,1	1321,1	103,4
poniżej 15 tys.	1356,1	1268,9	1275,4	1385,0	102,1
powyżej 15 tys.	1207,3	1181,4	1177,1	1269,2	105,1
Gminy wiejskie	1403,0	1330,4	1301,3	1430,4	102,0
poniżej 5 tys.	1433,7	1419,6	1432,9	1495,8	104,3
powyżej 5 tys.	1398,3	1316,2	1280,9	1419,4	101,5

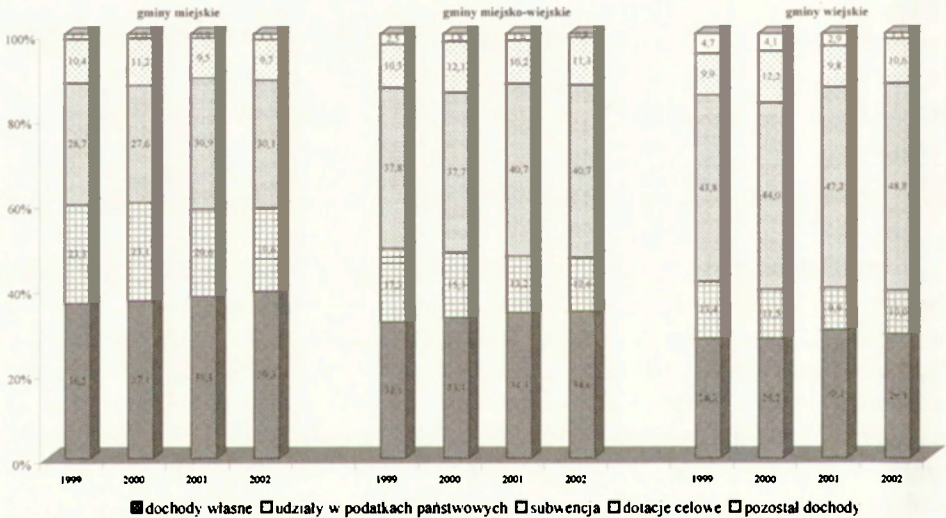
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Regionalnych.

Poziom dochodów był zróżnicowany w poszczególnych kategoriach gmin. Najwyższe dochody uzyskiwały gminy wiejskie (1430,4 zł na 1 mieszkańca w 2002 r.), a najniższe miejskie (1306,3 zł). Szukając zależności pomiędzy liczbą ludności gmin a uzyskiwanymi dochodami należy stwierdzić, że wraz ze wzrostem liczby mieszkańców spadał poziom dochodów. Prawdopodobnie ta z nielicznymi wyjątkami dotyczyła wszystkich kategorii gmin. W odniesieniu do gmin wiejskich okazuje się, że w całym badanym okresie gminy do 5 tys. mieszkańców uzyskiwały o ponad 50 zł na mieszkańca wyższe dochody budżetów niż gminy wiejskie liczące więcej niż 5 tys. mieszkańców. Tylko w przypadku gmin miejskich prawidłowość ta nie została potwierdzona w latach 2001 i 2002, gdyż gminy o liczbie ludności powyżej 30 tys. miały wyższe dochody niż gminy które liczyły od 15 do 30 tys. mieszkańców.

³ Wpływ zmian cen towarów i usług na finanse samorządu terytorialnego wyeliminowano poprzez uwzględnienie wskaźników inflacji i uzyskanie wartości realnych. Jako rok bazowy przyjęto 2002 rok, co pozwoliło wyrazić wszystkie wartości w cenach z tego roku (ceny stałe).

W latach 1999–2002 dochody gmin wiejskich charakteryzowały się najmniejszym przyrostem. W gminach wiejskich o liczbie ludności powyżej 5 tys. wzrosły one zaledwie o 1,5% ponad inflację. Dla tych gmin charakterystyczny też był największy spadek poziomu dochodów w 2001 r. (z 1398 zł na 1 mieszkańca w 1999 r. do 1280,9 zł w 2001 r.). Największy przyrost dochodów zanotowały gminy miejskie, a przede wszystkim liczące powyżej 30 tys. mieszkańców (11,7%). Jednocześnie w latach 2000–2001 miały one najmniejszy spadek dochodów.

W analizowanym okresie nie nastąpiły istotne zmiany w strukturze dochodów gmin (ryc. 1), która wykazywała ścisły związek z kategorią i liczbą ludności gminy. Udział dochodów własnych i z tytułu udziału w podatkach państwowych był najwyższy w gminach miejskich, a ponadto wzrastał we wszystkich kategoriach gmin wraz ze wzrostem liczby ludności. Odwrotna tendencja występowała w przypadku subwencji, której udział był największy w gminach wiejskich oraz spadał wraz ze wzrostem liczby ludności. Oznacza to, że finanse gmin miejskich (szczególnie tych o dużej liczbie ludności) są mniej uzależnione od transferów z budżetu państwa, a władze samorządowe mają większą możliwość kształtowania wysokości dochodów. Udział dotacji był zbliżony we wszystkich kategoriach gmin (około 10%).

Ryc. 1. Struktura dochodów gmin województwa wielkopolskiego w latach 1999–2002
1 – gminy miejskie, 2 – gminy miejsko-wiejskie, 3 – gminy wiejskie

A – dochody własne, B – udziały w podatkach państwowych, C – subwencja, D – dotacje celowe, E – pozostałe dochody

The income structure of Wielkopolskie Voivodship communes in the years 1999–2002
1 – urban communes, 2 – rural-urban communes 3 – rural communes

A – local authority income, B – share in state taxes, C – subvention, D – special subsidies, E – other income

DOCHODY WŁASNE GMIN

Najważniejszym źródłem dochodów gmin są ich dochody własne, nie tylko dlatego, że dostarczają znacznych wpływów budżetowych, ale przede wszystkim przesądzają one o rzeczywistych możliwościach finansowych i ekonomicznej samodzielności władz samorządowych (Patrzałek 1999).

W badanym okresie udział dochodów własnych nie wykazywał istotnych zmian. W gminach wiejskich stanowiły one około 30% dochodów ogółem, około 35% w gminach miejsko-wiejskich oraz prawie 40% w miejskich.

Na dochody własne gmin składają się: dochody z podatków lokalnych oraz innych podatków stanowiących dochody gmin, dochody z opłat, z majątku oraz pozostałe dochody własne (np. spadki, zapisy, darowizny). Wybrane składniki dochodów własnych przedstawia tabela 2. Wśród dochodów własnych najistotniejsze znaczenie miał podatek od nieruchomości. Największe wpływy z tego źródła uzyskiwały gminy miejskie o liczbie ludności powyżej 30 tys. mieszkańców (292,2 zł na 1 mieszkańca w 2002 r.). Natomiast najniższe gminy wiejskie (210,4 zł na 1 mieszkańca) liczące poniżej 5 tys. mieszkańców. Podatek rolny miał duże znaczenie fiskalne w gminach miejsko-wiejskich oraz wiejskich. Dochody z tego podatku w gminach miejsko-wiejskich liczących poniżej 15 tys. mieszkańców w 2002 r. wyniosły 47,6 zł na 1 mieszkańca, a w gminach wiejskich poniżej 5 tys. mieszkańców 59,2 zł *per capita*. Również tutaj zauważalna jest tendencja spadkowa wraz ze wzrostem liczby ludności. Podatek od środków transportowych miał podobne znaczenie we wszystkich kategoriach gmin (od 17,1 zł na 1 mieszkańca w gminach miejskich o liczbie ludności 15–30 tys., do 10,0 zł w gminach wiejskich liczących poniżej 5 tys. mieszkańców). Tylko w gminach miejskich dochody z podatku od środków transportowych były wyższe od dochodów z podatku rolnego. Wysokimi wpływami z majątku charakteryzowały się gminy bogatsze, o większym mieniu samorządowym. Dlatego też, największe dochody z majątku osiągały gminy miejskie (około 60 zł na 1 mieszkańca). Gminy wiejskie uzyskiwały z tego źródła ponad 30 zł na mieszkańca, czyli znacznie mniej niż z podatku rolnego.

UDZIAŁY W PODATKACH STANOWIĄCYCH DOCHÓD BUDŻETU PAŃSTWA

Ważnym źródłem dochodów budżetów gmin są wpływy z tytułu udziału w podatku od osób fizycznych oraz podatku od osób prawnych. W latach 1999–2002 ich udział w dochodach ogółem był coraz mniejszy. W gminach miejskich w 1999 r. stanowiły one 23,3%, a w 2002 r. już 19,6% dochodów ogółem. Podobnie było w pozostałych kategoriach gmin. W gminach wiejskich udział spadł z 13,4% w 1999 r. do 10,0% w 2002 r.

Tabela 2. Wybrane składniki dochodów gmin województwa wielkopolskiego w zależności od kategorii i liczby ludności w 2002 r. (w zł na 1 mieszkańca)

	Podatek od nieruchomości	Podatek rolny	Podatek od środków transportowych	Dochody z majątku	Podatek dochodowy od osób fizycznych	Podatek dochodowy od osób prawnych	Subwencja	Dotacje z budżetu państwa
Gminy miejskie								
poniżej 15 tys.	289,1	3,8	13,2	60,1	256,1	15,6	456,5	118,9
15–30 tys.	272,6	0,5	17,1	65,1	236,0	15,3	398,5	128,9
powyżej 30 tys.	292,7	1,4	13,6	54,9	224,8	32,6	377,2	104,7
Gminy miejsko-wiejskie								
poniżej 15 tys.	240,4	47,6	11,4	39,4	111,7	7,6	645,2	145,9
powyżej 15 tys.	279,1	22,3	15,4	41,4	185,9	17,7	451,5	119,5
Gminy wiejskie								
poniżej 5 tys.	210,4	59,2	10,0	31,2	81,5	2,0	749,9	166,6
powyżej 5 tys.	220,8	47,1	13,9	38,3	139,8	13,7	688,9	128,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Regionalnych.

W strukturze wpływów dominowały dochody z podatku dochodowego od osób fizycznych. Najwyższe dochody (ponad 200 zł na mieszkańca) uzyskiwały gminy miejskie. Charakterystyczne jest to, że wraz ze wzrostem liczby ludności tych gmin, poziom wpływów z tego źródła był coraz niższy. Zdecydowanie niższe dochody z podatku dochodowego od osób fizycznych miały gminy miejsko-wiejskie i wiejskie. W przypadku tych drugich spadły one nawet do poziomu 81,5 zł na 1 mieszkańca. Dla gmin miejsko-wiejskich i wiejskich charakterystyczna jest odwrotna tendencja, a mianowicie większa liczba ludności przekładała się na wyższe wpływy. Dochody z podatku dochodowego od osób prawnych miały zdecydowanie mniejsze znaczenie. W gminach wiejskich liczących poniżej 5 tys. mieszkańców dostarczały one do budżetów zaledwie 2 zł na mieszkańca. Najwyższe wpływy z tego podatku miały gminy miejskie, ponadto wzrastały one wraz ze wzrostem liczby ludności. Interesujące jest to, że wśród badanych gmin województwa wielkopolskiego najwyższe dochody z podatku dochodowego od osób prawnych miała gmina wiejska. W Tarnowie Podgórnym w 2002 r. wyniosły one aż 327,5 zł na 1 mieszkańca, a w drugiej w kolejności gminie Piła – zaledwie 67,6 zł.

SUBWENCJE

Udział subwencji z budżetu państwa w dochodach gmin województwa wielkopolskiego powoli wzrastał. Miała ona największe znaczenie w gminach wiejskich (43,8% w 1999 r. oraz 48,8% w 2002 r.), a najmniejsze w miejskich (28,7% i 30,1%). Najwyższe kwoty subwencji otrzymywały gminy wiejskie (749,9 zł na 1 mieszkańca – gminy wiejskie liczące poniżej 5 tys. mieszkańców), stanowiąc w ich budżetach podstawowe źródło dochodów. Wysoki poziom subwencji spowodował, że gminy wiejskie uzyskiwały w badanym okresie najwyższe dochody ogółem. Znacznie mniej uzależnione od transferów z budżetu państwa były gminy miejskie, w których wpływy z subwencji były o ponad 300 zł *per capita* niższe niż w gminach wiejskich.

DOTACJE CELOWE Z BUDŻETU PAŃSTWA

Udział dotacji celowych z budżetu państwa był podobny w całym badanym okresie we wszystkich kategoriach gmin (około 10% dochodów ogółem). Wysokość wpływów zamykała się w przedziale od 104,7 zł na mieszkańca w gminach miejskich liczących powyżej 30 tys. do 166,6 zł w gminach wiejskich poniżej 5 tys. mieszkańców. W strukturze dotacji dominowały dotacje otrzymywane na zadania zlecone, które w 2002 r. stanowiły 79,1% ogółu dotacji z budżetu państwa, przy 20,9% udziale dotacji na zadania własne.

POZIOM I STRUKTURA WYDATKÓW

Wydatki rozumiane jako środki pieniężne, stanowiące zewnętrzny przejaw realizacji zadań samorządowych mogą być klasyfikowane według różnych kryteriów (Gaudemet, Molinier 2000; Owsiak 2000). Podstawą analizy w niniejszej pracy jest podział na wydatki bieżące i majątkowe oraz według działów klasyfikacji budżetowej. Wydatki bieżące służą finansowaniu bieżącej działalności jednostek samorządu terytorialnego. Władze samorządowe w pierwszej kolejności zaspokajają aktualne potrzeby mieszkańców poprzez, m.in. zapewnienie prawidłowego funkcjonowania urzędów, infrastruktury technicznej i społecznej, a dopiero później inwestują. Te dwa rodzaje wydatków konkurują więc ze sobą (por. Owsiak 2000). Celem wydatków majątkowych jest powiększanie mienia samorządowego, przez co pozytywnie wpływają na poziom świadczonych usług oraz rozwój społeczno-gospodarczy. Wydatki majątkowe obejmują wydatki na zakup i objęcie akcji oraz wniesienie wkładów do spółek prawa handlowego (wydatki kapitałowe) oraz mające zdecydowanie większe znaczenie wydatki inwestycyjne, związane np. z rozbudową infrastruktury technicznej oraz

społecznej. Analiza struktury wydatków, klasyfikowanych według działów, pozwala określić podstawowe kierunki działalności władz samorządowych i podjęte decyzje odnośnie alokacji środków budżetowych.

W 1999 r. wydatki gmin wiejskich województwa wielkopolskiego w cenach stałych wyniosły 1150 mln zł (stanowiło to 34,7% wydatków wszystkich gmin województwa wielkopolskiego). W 2002 roku wartości te wyniosły odpowiednio 1174 mln zł i 33,5%.

Analizując poziom wydatków w wyróżnionych kategoriach gmin można zauważyć podobne prawidłowości jak w przypadku dochodów (tab. 3). Najwyższy poziom wydatków charakteryzował gminy wiejskie (1447,0 zł na 1 mieszkańca w 2002 r.). Niższe wydatki miały gminy miejsko-wiejskie (1368,7 zł) oraz miejskie (1341,9 zł). Ponadto wysokość wydatków malała wraz ze wzrostem liczby ludności. Odstępstwa od tych prawidłowości wynikały przede wszystkim z realizacji dużych inwestycji, które powodowały wyraźny wzrost wydatków.

Tabela 3. Zmiany poziomu wydatków gmin województwa wielkopolskiego według kategorii i liczby ludności w latach 1999–2002 (ceny stałe, w zł na 1 mieszkańca)

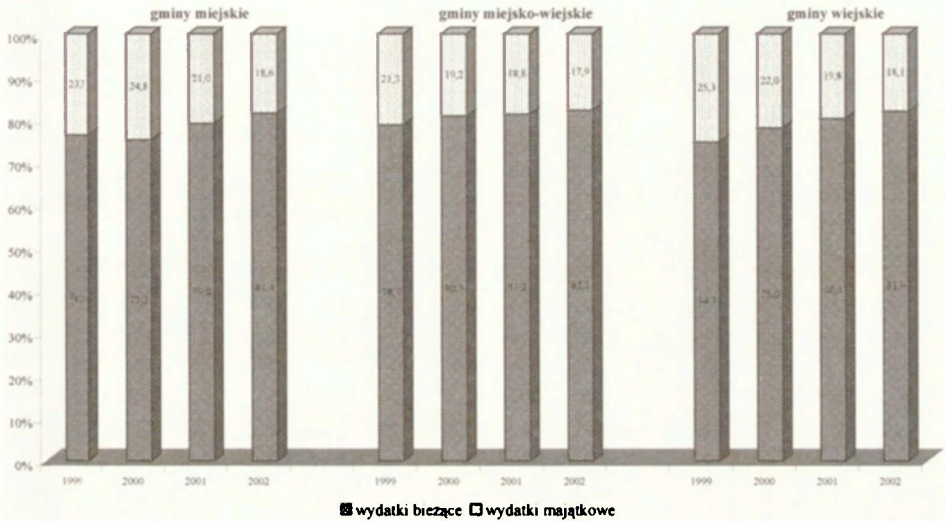
Wyszczególnienie	1999	2000	2001	2002	1999–2002 1999=100
Gminy ogółem	1315,3	1324,4	1330,1	1389,6	105,6
Gminy miejskie	1230,5	1243,0	1285,1	1341,9	109,1
poniżej 15 tys.	1416,8	1599,1	1564,1	1321,5	93,3
15–30 tys.	1216,8	1319,5	1323,9	1309,7	107,6
powyżej 30 tys.	1207,8	1240,9	1219,7	1330,4	110,2
Gminy miejsko-wiejskie	1276,3	1270,8	1305,7	1368,7	107,2
poniżej 15 tys.	1322,8	1303,6	1337,2	1429,8	108,1
powyżej 15 tys.	1233,2	1241,9	1279,1	1319,1	107,0
Gminy wiejskie	1422,2	1399,8	1392,3	1447,0	101,7
poniżej 5 tys.	1385,2	1480,7	1490,6	1482,3	107,0
powyżej 5 tys.	1428,2	1386,9	1376,8	1441,8	101,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Regionalnych.

W badanym okresie wydatki gmin województwa wielkopolskiego wzrosły o 5,6% ponad inflację (z 1315,3 zł na 1 mieszkańca w 1999 r. do 1389,6 zł w 2002 r.). W przypadku gmin miejskich poniżej 15 tys. mieszkańców odnotowano spadek wydatków z 1416,8 zł *per capita* do 1321,5 zł. Z kolei największy wzrost o 10,2% wystąpił w gminach miejskich liczących więcej niż 30 tys. mieszkańców. W gminach wiejskich przyrost wydatków wyniósł 1,7%, na co złożył się siedmioprocentowy wzrost w gminach poniżej 5 tys. i zaledwie jednoprocen- towy wzrost w gminach powyżej 5 tys. mieszkańców. W latach 2000–2001 ten-

dencja spadkowa wystąpiła w gminach miejskich liczących poniżej 15 tys. mieszkańców oraz powyżej 30 tys., w gminach miejsko-wiejskich o liczbie ludności poniżej 15 tys. oraz w gminach wiejskich powyżej 15 tys.

W latach 1999–2002 zaszły niekorzystne zmiany w strukturze wydatków gmin województwa wielkopolskiego (ryc. 2). Wiązały się one ze wzrostem udziału wydatków bieżących we wszystkich kategoriach gmin do ponad 80% wydatków ogółem w 2002 r. oraz spadkiem udziału wydatków majątkowych do około 19%. W gminach wiejskich następował stały spadek udziału wydatków majątkowych z 25,3% w 1999 r. do 18,1% w 2002 r.

Ryc. 2. Struktura wydatków gmin województwa wielkopolskiego w latach 1999–2002
1 – gminy miejskie, 2-gminy miejsko-wiejskie, 3 – gminy wiejskie
A – wydatki bieżące, B – wydatki majątkowe

The expenditures structure of Wielkopolskie Voivodship communes in the years 1999–2002
1 – urban communes, 2 – rural-urban communes, 3 – rural communes
A – current expenditures, B – material expenditures

WYDATKI BIEŻĄCE

Porównanie struktury działowej wydatków bieżących budżetów gmin województwa wielkopolskiego w latach 1999–2002 nie wykazuje istotnych przemieszczeń pomiędzy działami (tab. 4). We wszystkich kategoriach gmin wyraźna była dominacja wydatków na oświatę i wychowanie (około 50%). Największy ich udział zanotowano w gminach wiejskich (53,1% w 1999 r. i 46,7% w 2002 r). Wydatki na administrację stanowiły ponad 16% ogółu wydatków bieżących gmin wiejskich i około 12% gmin miejskich. Trzecim pod względem ważności

działem była opieka społeczna. Charakterystyczne jest to, że największą część środków budżetowych na ten cel przeznaczwały gminy miejskie (około 17%), a zdecydowanie mniej gminy wiejskie (około 11%). Stosunkowo małe znaczenie miały wydatki bieżące na gospodarkę komunalną (5% w 2002 r.). Wynika to przede wszystkim z tego, że zadania z zakresu gospodarki komunalnej wykonują głównie zakłady budżetowe i spółki prawa handlowego, które prowadzą działalność w oparciu o własne plany finansowe. Z budżetu gminy otrzymują one dotacje na bieżące świadczenie usług (Swianiewicz 2004). W gminach wiejskich stanowiły one zaledwie 4% wydatków bieżących.

Pozostałe działy miały mniejsze znaczenie. Nie było też istotnych różnic pomiędzy wyróżnionymi kategoriami gmin.

Tabela 4. Struktura wydatków bieżących gmin województwa wielkopolskiego w latach 1999 i 2002

Wyszczególnienie	Admin- istracja	Gospo- darka komu- nalna	Gospo- darka miesz- kaniowa	Opieka społecz- na	Oświata i wycho- wanie	Rol- nictwo	Trans- port	Ochrona zdrowia	Pozostałe działy	
									%	
Gminy ogółem	1999	14,5	5,8	2,9	14,1	50,6	0,5	3,2	1,5	6,8
	2002	14,4	5,0	1,3	13,6	44,1	0,6	3,1	1,1	16,8
Gminy miejskie	1999	12,6	8,9	1,9	17,2	46,2	0,0	2,7	1,9	8,5
	2002	11,5	5,6	0,9	16,8	37,6	0,4	3,5	1,3	22,4
Gminy miejsko- wiejskie	1999	13,6	6,0	3,1	14,5	50,3	0,4	3,2	1,6	7,3
	2002	13,7	5,0	1,3	14,2	44,2	0,4	2,9	1,1	17,2
Gminy wiejskie	1999	16,7	4,3	3,1	11,9	53,1	1,0	3,4	1,2	5,3
	2002	16,6	4,7	1,5	11,4	46,7	0,9	3,2	0,9	14,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Regionalnych.

WYDATKI MAJĄTKOWE

Ważne miejsce w strukturze wydatków gmin województwa wielkopolskiego zajmowały wydatki majątkowe¹, choć ich udział i poziom wykazywał tendencje spadkową (tab. 5). W 1999 r. gminy województwa wielkopolskiego przeznaczały na inwestycje 303,6 zł na mieszkańca, a w 2002 r. już tylko 251,6 zł. W podobnym tempie spadały wydatki w poszczególnych kategoriach gmin, jednak najbardziej w gminach wiejskich (z 360,4 zł na mieszkańca do 262,7 zł

¹ Praktycznie pokrywały się one z wydatkami inwestycyjnymi, gdyż wydatki kapitałowe w poszczególnych latach nie przekraczały 3% wydatków majątkowych.

w 2002 r.). Gminy wiejskie charakteryzowały się więc nie tylko najwyższymi dochodami i wydatkami ogółem, ale także najwyższymi wydatkami inwestycyjnymi.

W strukturze wydatków majątkowych gmin województwa wielkopolskiego w badanym okresie zaszły istotne zmiany. Nastąpił spadek udziału wydatków na gospodarkę komunalną (z 44,3% w 1999 r. do 29,3% w 2002 r.), na rzecz wydatków na transport (z 15,2% do 19,3%) oraz oświatę i wychowanie (z 20,4% do 25,3%). Częściowe rozwiązanie problemów m.in. z kanalizacją, wodociągami, składowiskami odpadów, pozwoliło gminom więcej środków przeznaczać na inwestycje drogowe. Duże znaczenie miały wydatki na rolnictwo (11,7% w 2002 r.), które w przypadku gmin wiejskich obejmują też wydatki na infrastrukturę wiejską.

Tabela 5. Struktura wydatków majątkowych gmin województwa wielkopolskiego w latach 1999 i 2002

Wyszczególnienie	Wydatki (ceny stałe, zł na 1mieszkańca)	Administracja	Gospodarka komunalna	Gospodarka mieszkaniowa	Kultura	Opieka społeczna	Oświata i wychowanie	Rolnictwo	Transport	Ochrona zdrowia	Pozostałe działy	
											%	
Gminy ogółem	1999	303,6	2,0	44,3	3,0	0,0	0,2	20,4	7,5	15,2	0,5	6,9
	2002	251,6	1,4	29,3	3,2	1,0	0,1	25,3	11,7	19,3	0,2	8,5
Gminy miejskie	1999	291,4	2,0	49,6	4,2	0,0	0,6	10,8	0,0	27,8	0,5	4,5
	2002	249,5	2,5	30,0	8,9	0,7	0,3	18,4	0,0	27,7	0,1	11,4
Gminy miejsko-wiejskie	1999	272,0	2,1	46,5	2,9	0,0	0,2	18,5	7,0	11,0	0,5	11,3
	2002	245,2	1,1	37,9	2,5	1,3	0,1	24,8	7,5	15,7	0,3	8,8
Gminy wiejskie	1999	360,4	1,9	39,4	2,7	0,0	0,2	26,9	11,5	14,7	0,5	2,2
	2002	262,7	1,2	16,4	1,4	0,7	0,1	29,6	23,5	20,4	0,2	6,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Banku Danych Regionalnych.

Struktura wydatków majątkowych w poszczególnych kategoriach gmin w 2002 r. była odmienna i przedstawiała się następująco. W gminach miejskich dominowały wydatki na gospodarkę komunalną (30%) i transport (27,7%), przy znacznym udziale wydatków na gospodarkę mieszkaniową (8,9%). Podobnie było w gminach miejsko-wiejskich, w których pierwszoplanowe znaczenie miały wydatki na gospodarkę komunalną (37,9%) oraz oświatę i wychowanie (24,8%). Natomiast w gminach wiejskich zaznaczyła się dominacja wydatków na oświatę (29,6%) oraz rolnictwo (23,5%), transport (20,4%) i gospodarkę komunalną (16,4%).

ZADŁUŻENIE GMIN

Jednym z celów prowadzonej przez władze samorządowe polityki finansowej powinno być dostosowanie wydatków do dochodów, a więc dążenie do osiągnięcia równowagi budżetowej. Bardzo często dochodzi do sytuacji, gdy wydatki przewyższają dochody i pojawia się problem deficytu budżetowego i jego finansowania. W finansowaniu deficytu budżetowego duże znaczenia mają środki oddane samorządowi na określony czas, po upływie którego muszą zostać zwrócone (średnio- i długookresowe kredyty i pożyczki oraz papiery wartościowe). Ich szczególna rola polega na tym, że z nich powinny być finansowane inwestycje (Musgrave, Musgrave 1980).

Z deficytem budżetowym ściśle wiąże się zagadnienie długu publicznego jednostki samorządu terytorialnego, który należy rozumieć jako nominalną wartość zobowiązań z tytułu wyemitowanych papierów wartościowych opiewających na wierzitelności pieniężne, zaciągniętych kredytów i pożyczek, przyjętych depozytów oraz wymagalnych zobowiązań jednostek budżetowych. Pojęcie długu jednostki samorządu terytorialnego jest więc szerokie, a jego wysokość jest przede wszystkim konsekwencją rosnących deficytów budżetowych. Możliwość zaciągania zobowiązań przez samorządy jest ograniczona przez ustawę z dnia 26 listopada 1998 r. o finansach publicznych¹. Podstawowe ograniczenie wskazuje, że łączna kwota długu jednostki samorządu terytorialnego nie może przekroczyć 60% wykonanych dochodów ogółem tej jednostki w danym roku budżetowym (tzw. wskaźnik zadłużenia) (art. 114. ust. 1).

Wskaźniki zadłużenia dla gmin województwa wielkopolskiego prezentuje tabela 6. Od 1999 r. nastąpił ich wzrost z 11,1% do 21,1% w 2002 r. Jest to więc poziom dość bezpieczny i znacznie odbiegający od ustawowego ograniczenia. W województwie wielkopolskim najbardziej zadłużone były gminy miejskie liczące poniżej 15 tys. mieszkańców. Wskaźnik zadłużenia dla tych gmin w 2002 r. wyniósł 40,5%. Najmniej zadłużone były gminy wiejskie liczące poniżej 5 tys. mieszkańców (15,6%). Oznacza to, że gminy wiejskie prowadzą najbardziej zrównoważoną politykę budżetową.

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE GOSPODARKI BUDŻETOWEJ GMIN WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO

Ostatnim etapem postępowania badawczego jest określenie zróżnicowania przestrzennego gospodarki budżetowej gmin wiejskich województwa wielkopolskiego. Cechy charakteryzujące gospodarkę budżetową zgrupowano w macierz obserwacji $m \times p$ (gdzie m oznacza liczbę gmin wiejskich województwa wielko-

¹ Dz. U. Nr 155, poz. 1014 z późn. zm.

Tabela 6. Wskaźnik zadłużenia gmin województwa wielkopolskiego według kategorii i liczby ludności w latach 1999 i 2002 (w %)

Wyszczególnienie	1999	2002
Gminy ogółem	11,1	21,1
Gminy miejskie	16,6	31,2
poniżej 15 tys.	10,3	40,5
15–30 tys.	20,3	33,5
powyżej 30 tys.	14,5	27,5
Gminy miejsko-wiejskie	10,9	20,5
poniżej 15 tys.	8,6	18,8
powyżej 15 tys.	12,9	21,9
Gminy wiejskie	8,6	17,1
poniżej 5 tys.	9,9	15,6
powyżej 5 tys.	8,4	17,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Ministerstwa Finansów.

polskiego, a p liczbę cech) o wymiarach 117×16 . W analizie wykorzystano podstawowe wskaźniki charakteryzujące poszczególne aspekty gospodarki budżetowej (siedem dotyczyło dochodów, osiem wydatków oraz jeden określał poziom zadłużenia). Tabela 7 prezentuje zakres zmienności poszczególnych zmiennych. Największym zakresem zmienności charakteryzowały się następujące zmienne: x_5 (dochody z podatku od osób prawnych na 1 mieszkańca), x_{13} (wydatki na rolnictwo na 1 mieszkańca), x_{11} (wydatki na gospodarkę komunalną na 1 mieszkańca), x_4 (dochody z majątku na 1 mieszkańca) oraz x_{16} (wskaźnik zadłużenia na 1 mieszkańca). Natomiast najmniejszym: x_8 (subwencja ogólna na 1 mieszkańca), x_{15} (wydatki na oświatę na 1 mieszkańca), x_1 (dochody ogółem na 1 mieszkańca) oraz x_9 (wydatki ogółem na 1 mieszkańca).

Do określenia zróżnicowania przestrzennego gospodarki budżetowej gmin wiejskich województwa wielkopolskiego posłużono się analizą składowych głównych. Składowe główne wyprowadzono z macierzy kowariancji¹. Spośród wszystkich składowych do dalszej analizy wzięto pod uwagę trzy pierwsze, które łącznie wyjaśniały 80,6% zmienności cech oryginalnych. Składowa pierwsza (V_1) objaśniała 60,5% zmienności, druga (V_2) 13,4%, a trzecia (V_3) 6,7%. Rozkład przestrzenny poszczególnych składowych przedstawia rycina 3.

Składowa pierwsza (V_1) najsilniej skorelowana była z następującymi zmiennymi: x_9 (wydatki ogółem na 1 mieszkańca) – $r = 0,95$, x_1 (dochody ogółem na 1 mieszkańca) – $r = 0,93$, x_3 (dochody z podatku od nieruchomości na 1 mieszkańca) – $r = 0,79$ oraz x_{14} (wydatki majątkowe na 1 mieszkańca) – $r = 0,75$. Można ją zinterpretować jako składową zamożności gmin. Do gmin o najwy-

¹ Wykorzystanie konkretnej macierzy zależy na ogół od preferencji badacza lub dostępnych pakietów statystycznych (Parysek, Ratajczak 2002, s. 62).

ższych jej wartościach, a więc o wysokich dochodach i wydatkach oraz wpływach z podatku od nieruchomości, a także wysokich wydatkach na inwestycje można zaliczyć gminy aglomeracji poznańskiej (Tarnowo Podgórne, Suchy Las, Komorniki, Rokietnicę, Dopiewo i Czerwonak) oraz Kazimierz Biskupi, Przykonę i Brudzew. Pozycja tych pierwszych wynika z sąsiedztwa Poznania, a tych drugich, wydobywania węgla brunatnego na ich obszarze. Wysokie wartości składowej V_1 odnotowano również w odniesieniu do gmin wiejskich, obok których funkcjonują gminy miejskie np. Słupca, Kościan. Najniższe wartości składowej V_1 cechowały gminy wiejskie wschodniej Wielkopolski. Składowa V_2 była silnie skorelowana tylko z jedną zmienną, a mianowicie x_{16} (zadłużenie na 1 mieszkańca) – $r=0,80$. Interpretuje się ją jako składową zadłużenia. Najbardziej zadłużone były gminy wiejskie powiatu poznańskiego (np. zadłużenie Tarnowa Podgórnego na koniec 2002 r. wyniosło 1136 zł na 1 mieszkańca, a Rokietnicy 1017 zł), a w dalszej kolejności położone w północnej i południowo-wschodniej Wielkopolsce. Interesujące jest porównanie zadłużenia najzamożniejszych gmin wiejskich województwa wielkopolskiego. Okazuje się, że poziom zadłużenia gmin aglomeracji poznańskiej jest dużo wyższy niż np. Przykony (89,3zł na 1 mieszkańca) i Kazimierza Biskupiego (306 zł na 1 mieszkańca). Oznacza to, że władze gmin leżących w „cieniu Poznania” prowadzą agresywniejszą politykę inwestycyjną, korzystając znacznie częściej z zewnętrznych środków finansowania inwestycji (kredyty, pożyczki, emisja obligacji). W drugiej grupie gmin głównym źródłem są środki własne.

Ryc. 3. Rozkład przestrzenny wartości pierwszej (V_1), drugiej (V_2) oraz trzeciej (V_3) składowej
 V_1 – zamożności gminy, V_2 – zadłużenia, V_3 – edukacji
 AA – Wartości składowej: A – powyżej 2,0; B – 2,0–0,0; C – 0,0 – –0,5; D – poniżej –0,5,
 E – pozostałe gminy

The spatial distribution of value of first (V_1), second (V_2) and third (V_3) component.

V_1 – wealth of commune, V_2 – debts, V_3 – education

AA – values of component: A – above 2,0; B – 2,0–0,0; C – 0,0 – –0,5; D – below –0,5;
 E – other communes

Tabela 7. Wskaźniki charakteryzujące gospodarkę budżetową gmin wiejskich województwa wielkopolskiego w 2002 r

Zmienna	Wskaźnik	Średnia arytmetyczna	Odchylenie standardowe	Współczynnik zmienności * (w %)
X ₁	dochody ogółem na 1 mieszkańca	1428,0	293,0	20,5
X ₂	dochody z podatku rolnego na 1 mieszkańca	52,4	36,2	69,1
X ₃	dochody z podatku od nieruchomości na 1 mieszkańca	208,1	193,1	92,8
X ₄	dochody z majątku na 1 mieszkańca	35,7	38,4	107,6
X ₅	dochody z podatku od osób prawnych na 1 mieszkańca	7,0	31,0	444,6
X ₆	dochody z podatku od osób fizycznych na 1 mieszkańca	113,1	84,3	74,6
X ₇	dotacje celowe z budżetu państwa na 1 mieszkańca	142,3	42,0	29,5
X ₈	subwencja ogólna na 1 mieszkańca	711,9	112,3	15,8
X ₉	wydatki ogółem na 1 mieszkańca	1453,8	308,0	21,2
X ₁₀	wydatki na administrację publiczną na 1 mieszkańca	212,3	60,8	28,6
X ₁₁	wydatki na gospodarkę komunalną na 1 mieszkańca	90,2	100,2	111,0
X ₁₂	wydatki na opiekę społeczną na 1 mieszkańca	142,2	48,6	34,2
X ₁₃	wydatki na rolnictwo na 1 mieszkańca	68,0	106,5	156,7
X ₁₄	wydatki majątkowe na 1 mieszkańca	242,7	174,6	72,0
x ₁₅	wydatki na oświatę na 1 mieszkańca	643,2	128,5	20,0
x ₁₆	wysokość zadłużenia na 1 mieszkańca	225,8	231,2	102,4

* Współczynniki zmienności obliczono jako stosunek odchylenia standardowego do średniej arytmetycznej.

Źródło: Dane z Urzędu Statystycznego w Poznaniu, Banku Danych Regionalnych, Ministerstwa Finansów oraz sprawozdań z wykonania budżetów jednostek samorządu terytorialnego w 2002 roku.

Składowa V_3 była silnie skorelowana z dwoma zmiennymi: x_8 (subwencja ogólna na 1 mieszkańca) – $r = 0,69$ oraz x_{15} (wydatki na oświatę na 1 mieszkańca) – $r = 0,63$. Można ją zinterpretować jako składową edukacji. Najwyższe dochody z subwencji oświatowej, a jednocześnie najwyższe wydatki na funkcjonowanie oświaty ponosiły gminy północnej i południowo-wschodniej Wielkopolski. Gospodarka finansowa tych gmin jest także w największym stopniu oparta na transferach z budżetu państwa.

PODSUMOWANIE

Wyniki przeprowadzonej analizy można sprowadzić do następujących ustaleń:

- w województwie wielkopolskim najwyższe dochody osiągały gminy wiejskie (1430,4 zł na mieszkańca w 2002 r.). Wynikało to z dominacji w struk-

turze dochodów subwencji z budżetu państwa, przez co finanse tych gmin w największym stopniu były uzależnione od transferów z budżetu państwa. Ponadto gminy wiejskie uzyskiwały zdecydowanie niższe wpływy z podatku od nieruchomości oraz podatku od środków transportowych. Miały natomiast najwyższe dochody z podatku rolnego,

- podobnie jak w przypadku dochodów, gminy wiejskie miały najwyższy poziom wydatków (1447,0 zł na mieszkańca w 2002 r.). Jednak w latach 1999–2002 wzrosły one zaledwie o 1,7% ponad inflację, co było wartością niższą niż w przypadku gmin miejsko-wiejskich oraz miejskich. W strukturze wydatków nastąpił wyraźny spadek poziomu i udziału wydatków majątkowych do 262,7 zł na mieszkańca i 18,1%. Wśród wydatków bieżących dominowały wydatki na oświatę i wychowanie, a ponadto ważną rolę odgrywały wydatki na administrację i opiekę społeczną. W strukturze wydatków majątkowych największe znaczenie miały wydatki na oświatę oraz rolnictwo, transport i gospodarkę komunalną,
- gminy wiejskie województwa wielkopolskiego cechowały się niskim poziomem zadłużenia. Wskaźnik zadłużenia dla gmin wiejskich w 2002 r. wynosił 17,1% i był wyraźnie niższy niż analogiczne wskaźniki dla gmin miejsko-wiejskich i miejskich,
- wśród gmin wiejskich województwa wielkopolskiego wyraźnie wyróżniała się gospodarka budżetowa kilku gmin, w których poziom i struktura dochodów i wydatków były zbliżone do gmin miejskich. Były to przede wszystkim gminy powiatu poznańskiego oraz Kazimierz Biskupi (powiat koniński), Przykona i Brudzew (powiat turecki), a także gminy wiejskie, obok których funkcjonują gminy miejskie np. Czarnków, Kościan, Słupca.

LITERATURA

Gaudemet P.M., Molinier J., 2000, *Finanse publiczne*, PWE, Warszawa.

Kołodziejczak A., 2003, *Interpretacja wyników badań zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich*, [w:] H. Rogacki (red.), *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 289–296.

Musgrave R.A., Musgrave P.B., 1980, *Public finance in theory and practice*, McGraw-Hill Book Company, New York.

Owsiak S., 2000, *Finanse publiczne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Parysek J., Ratajczak W., 2002, *Analiza składowych głównych, jej korzyści i ograniczenia z punktu widzenia badań geograficznych*, [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości*

i ograniczenia zastosowania metod badawczych w geografii i gospodarce przestrzennej, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 61–73.

Patrzalek L., 1999, *Finanse samorządowe*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław.

Swianiewicz P., 2004, *Finanse lokalne-teoria i praktyka*, Municipium S.A., Warszawa.

SUMMARY

The paper discusses tendencies that occurred in the budget management of the rural communes of Wielkopolska voivodeship over the years 1999–2002. The level and structure of their incomes and expenditures differ significantly from commune to commune, which results largely from disproportions in their socio-economic development, location, and functions performed. Attention is also drawn to differences in budget management between rural communes on the one hand and urban and urban-rural ones on the other.

Sylvia STASZEWSKA
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
61-680 Poznań, ul. Dziegielowa 27
sylwias@plan.x.pl

ARCHITEKTONICZNE PRZEKSZTAŁCENIA ZABUDOWY POLSKIEJ WSI

ARCHITECTURAL TRANSFORMATION OF THE POLISH COUNTRYSIDE

Zarys treści: W wyniku procesów urbanizacji, przemian społeczno-gospodarczych przełomu lat 80. i 90. XX wieku, a także nowych możliwości technicznych, technologicznych i administracyjno-prawnych nastąpiły i nadal następują przekształcenia w architektonicznym wizerunku zabudowy polskiej wsi. Za celowe uznano przyjrzenie się warunkom i sposobom zabudowy w okresie historycznym. Zbadano również, jaki wpływ na kształtowanie architektury zabudowy wiejskiej ma położenie geograficzne. W prezentowanym opracowaniu analizowano głównie przekształcenia zabudowy mieszkaniowej polskiej wsi pod kątem architektonicznym. Uwzględniono jej wielkość, kubaturę, materiały budowlane i wykończeniowe, elementy konstrukcyjne oraz funkcjonalne. Charakterystyka zabudowy inwentarskiej i gospodarczej oraz zagospodarowanie przestrzenno-funkcjonalne wsi stanowiły jedynie tło rozważań. Zakres przestrzenny obejmuje wsie województwa lubuskiego, dolnośląskiego i wielkopolskiego.

Słowa kluczowe: zabudowa wsi, przekształcenia architektoniczne, zagospodarowanie przestrzenne wsi

WSTĘP

W wyniku procesów urbanizacji, przemian społeczno-gospodarczych przełomu lat 80. i 90. XX wieku, a także nowych możliwości technicznych, technologicznych i administracyjno-prawnych nastąpiły i nadal następują przekształcenia w architektonicznym wizerunku zabudowy polskiej wsi. Nowe warunki gospodarowania ujawniły bolączki polskiej wsi i rolnictwa: bezrobocie, brak kapitału, zdeformowaną strukturę społeczno-zawodową, niedorozwój infrastruktury technicznej i społecznej. Czynniki te miały niebagatelny wpływ na rozwój i charakter wiejskiej zabudowy. Jest ona bowiem jednym z elementów świadczących o poziomie i rozwoju kultury materialnej dużej części społeczeństwa wiejskiego (Chowaniec 1981).

Architektura wsi często łączona jest w literaturze przedmiotu z krajobrazem wiejskim (Wiśniewska 1999; Zaniewska i in. 2000; Borcz 2003). W jej ramy wpisują się obiekty związane z funkcją rolniczą: zabudowa zagrody wiejskiej, obiekty produkcji roślinnej (szklarnie, spichlerze, silosy, stodoły), produkcji zwierzęcej (chlewnie, owczarnie, stajnie, kurniki, obory), obiekty przetwórstwa rolnego i przechowania (wiatraki, młyny wodne), a także garaże, szopy i wiaty stanowiące nieodłączną część zabudowań związanych z produkcją rolniczą. W ramach architektury wsi wyróżnić należy wiejskie siedziby szlachty i ziemiaństwa (dwory wiejskie), obiekty sakralne (kościół, cerkwie, kapliczki), obiekty oświaty (szkoły, przedszkola), wybrane obiekty budownictwa mieszkaniowego (czworaki dworskie, osiedla PGR-owskie) i usługowego (karczmy, bary, sklepy). Dodatkowo z krajobrazu wsi wyłaniają się drobne formy architektoniczne takie jak: mostki, studnie, przystanki.

W niniejszym opracowaniu analizie poddano głównie przekształcenia zabudowy mieszkaniowej polskiej wsi pod kątem architektonicznym. Uwzględniono jej: wielkość, kubaturę, materiały budowlane i wykończeniowe, elementy konstrukcyjne oraz funkcjonalne. Charakterystyka zabudowy inwentarskiej i gospodarczej oraz zagospodarowanie przestrzenno-funkcjonalne wsi stanowi jedynie tło rozważań.

Zakres przestrzenny badań obejmuje wsie województwa lubuskiego, dolnośląskiego i wielkopolskiego. Analizą objęto 25 wsi, a do szczegółowej prezentacji wytypowano 3 z nich.

PRZEKSZTAŁCENIA ARCHITEKTONICZNE ZABUDOWY – ASPEKT HISTORYCZNY¹

Początki architektury wiejskiej sięgają epoki kamiennej, kiedy to pojawiły się pierwsze obiekty naziemne – szałas (formy prymitywne i tymczasowe). Miały one w rzucie poziomym kształty okrągłe lub prostokątne. Elementy konstrukcyjne stanowiły wbite w grunt i związane u góry żerdzie drewniane lub kości dużych zwierząt, które przykrywano chrustem, trzciną, trawą, darnią lub nawozem.

W neolicie w związku z rozwojem gospodarki rolnej i chowu zwierząt zaczęto budować coraz większe, bardziej trwałe, starannie wykonane budynki naziemne. W konstrukcji słupowej posiadały one z reguły różne kształty i różne rozmiary (od kilku do kilkudziesięciu metrów). Obiekty takie wznoszono na

¹ Skorzystano z następujących pozycji literatury: Bogusz 1996; Borcz 2003; Chowaniec 1981; Lenard 1993; Mrozowicki, Pogodziński, Więckowicz 1988; Piasek, Wieczorkiewicz, Wiśniewski 1976; Serafin 1958; Tłoczek 1985; Wieczorkiewicz 1988; Wiśniewska 1999; Zaniewska, Pawłat-Zawrzykaj, Głoz-Musiał 2000.

gruntach piaszczystych, natomiast w okolicach bagnistych posługiwano się budynkami na palach (tzw. palafity).

W epokach „metali”, kiedy wzrosło znaczenie chowu zwierząt, budowano dla nich rozległe *kraale*, czyli ogrodzenia otoczone rowem, wałem czy palisadą. W czasach kultury łużyckiej na naszych ziemiach dominowały budynki o konstrukcji słupowej i zrębowej. Budynki te posiadały wejścia, nierzadko poprzeczone podcieniami sytuowane przeważnie od strony południowej.

W okresie przedfeudalnym (przedpiastowskim) za mieszkania służyły obiekty jednoizbowe, prostokątne lub kwadratowe o konstrukcji zrębowej, względnie sumikowo-łatkowej. Dachy na budynkach były dwu lub czterospadowe. Posiadały one konstrukcję sochowo-ślemieniową i pokrycie ze słomy, trzciny albo gontów (szkudeł). W budynkach czasami pojawiały się już okna i stropy.

W średniowieczu nastąpiło udoskonalenie budownictwa. Budynki naziemne wykonane z drewna posiadały konstrukcję zrębową, sumikowo-łatkową, a także szkieletową i szachulcową. Stosowano chaty o układzie: izba, sień, spichlerz. Sposób usytuowania zagrody średniowiecznej nie odbiegał zbytnio od sytuowania zagrody XVIII-XIX wiecznej. Budynek mieszkalny (względnie mieszkalno-inwentarski) ustawiano zazwyczaj od strony drogi wiejskiej, budynek inwentarski wznoszono w głębi działki (prostopadle do budynku mieszkalnego), a od strony pól – stodołę. Trzeba dodać, iż występowała różnica w rozmiarze budynków, obszerności pomieszczeń i solidności wykonania pod względem techniczno-konstrukcyjnym. Odmienność ta uzależniona była przede wszystkim od warunków materialnych ludności.

Na przełomie XVII i XVIII wieku w budownictwie wiejskim dominowały dwa typy budynków mieszkalnych: jednoizbowy z sienią i komorą lub dwuizbowy z sienią w środku i dwoma izbami po bokach. W północnej części kraju przeważały budynki o rzucie zbliżonym do kwadratu, na pozostałych terenach chaty o rzucie prostokątnym, wydłużonym i jednostruktowym. Budynki inwentarskie i gospodarcze sytuowano osobno. Stan budownictwa wiejskiego na terenie kraju był zróżnicowany. Wynikało to z różnego poziomu kultury rolnej i budowlanej, zamożności gospodarstw, zniszczeń wojennych, czynników naturalnych itd. Budynki w tym okresie posiadały różną konstrukcję: mieszkalne – najczęściej zrębową, sumikowo-łatkową, szkieletową lub monolityczną (z gliny), natomiast gospodarcze – zazwyczaj słupowo-plecionkową. Formy dachów były zróżnicowane, dominowały: czterospadowy, dymnikowy, półszczytowy, dwuspadowy, z daszkiem przyzbowym, naczółkowy z daszkiem przyzbowym, brogowy, szczytowy, naczółkowy, naczółkowo-dymnikowy.

W XIX wieku w związku z reformami agrarnymi w budownictwie zagrodowym dokonały się poważne zmiany. Polegały one na dużej swobodzie w zakresie kształtowania budynków, posługiwaniu się w coraz większym stopniu materiałami ogniotrwałymi (cegłą, dachówką) oraz wznoszeniu nowych i starannie wykonanych budynków. Jednakże w budynku mieszkaniowym nadal stosowano

podział funkcjonalny złożony z sieni, izby i komory. Wymiary budynków, wyposażenie i użyty materiał zależały od sytuacji materialnej właścicieli.

W drugiej połowie XIX wieku w wyniku poprawy warunków bytowych ludności rozbudowie uległy budynki mieszkalne, które coraz częściej składały się z kilku izb, co we wcześniejszych okresach stanowiło zjawisko prawie niespotykane. Budynki te były z reguły parterowe. Ściany budynków mieszkalnych posiadały konstrukcję zrębową, sumikowo-łątkową i szkieletową. Cegłę na szerszą skalę zaczęto wprowadzać dopiero od połowy XIX wieku.

Rozwój przemysłu wpłynął na upowszechnienie materiałów budowlanych oraz na stopniowy upadek sztuki ciesielskiej i zahamowanie form budownictwa regionalnego. O układach zagrodowych decydowały czynniki fizjograficzne i ekonomiczno-społeczne. Jest rzeczą charakterystyczną, że starsze działki siedliskowe posiadały kształt wydłużonego prostokąta, a budynki na nich stały przeważnie szczytem do drogi. W zagrodach nowszych domy sytuowano już ścianą dłuższą do drogi wiejskiej, a działka siedliskowa miała kształt bardziej zbliżony do kwadratu. Najczęściej zagroda składała się z domu, budynku inwentarskiego i stodoły. Stopniowo w zagrodach zaczęto wprowadzać indywidualnie studnie i gnojownie, które przenoszono ze środka podwórza w miejsce odosobnione.

W okresie międzywojennym występowały te same zjawiska co przed I wojną światową. Zagrody wiejskie pod względem wielkości i liczby budynków, wykonawstwa, materiałów budowlanych przedstawiały się bardzo różnie. Funkcjonalnie i architektonicznie nowoczesne budynki stanowiły kontynuację budownictwa małomiasteczkowego. Polegała ona częściowym naśladowaniu budownictwa miejskiego. Pomimo postępującej urbanizacji rzuty wiejskich domów na ogół zachowały dwa dotychczasowe odrębne kierunki rozwojowe. W części północnej i zachodniej kraju wznoszono chaty o rzutach zwartych, zbliżonych do kwadratu. Z kolei w południowej i wschodniej części Polski budowano chaty o rzutach wydłużonych, jednotraktowych. Największe zmiany dokonały się w zakresie kształtów dachów. Dachy czterospadowe były systematycznie wypierane przez dwuspadowe. W obu typach dachów stosowano prawie wyłącznie konstrukcję krokwiową. Budynki zagrodowe realizowano w ogromnej większości samorzutnie, bez jakiegokolwiek dokumentacji. Architektura budynków uwzględniała formy regionalnego budownictwa ludowego (kształt dachów, podcienia, ganki, okiennice).

Po II wojnie światowej nastąpiła odbudowa zniszczonych zabudowań wiejskich. Budynki mieszkalne posiadały niejednokrotnie rozwiązania podobne do dawnych chałup. Często stosowanym układem był rzut chaty dwuizbowej symetrycznej z sienią pośrodku lub obejmujący 4 pomieszczenia powstałe ze skrzyżowania dwóch ścian wewnętrznych pod kątem prostym.

W latach 60. i 70. XX wieku nowopowstające budynki były dwukondygnacyjne. Zarówno mieszkalne, jak i inwentarskie posiadały przeważnie ściany i pokrycie z materiałów ogniotrwałych lub ogniodpornych (cegła, żużel, glina,

pustaki, dachówka, eternit, blacha, papa). Do cech budynków mieszkalnych zaliczyć należało: małą ilość izb mieszkalnych, brak urządzeń sanitarnych, występowanie licznych, nieestetycznych przybudówek, płaskie dachy i zaniedbany wygląd budynków. Lata 70. to czas, od którego rozpoczęły się znaczne przemiany w architekturze polskiej wsi, przemiany początkujące zanik cech regionalnych.

Pod koniec XX wieku weszliśmy w fazę wpływów miejskich. Ośrodki wiejskie przyjmują miejski styl życia, odchodzi się od regionalizmu w zabudowie, zmieniają się warunki życia ludności. Czynnikiem wpływającym na owe zmiany staje się najczęściej bliskość większych ośrodków miejskich.

POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE A KSZTAŁTOWANIE ARCHITEKTURY ZABUDOWY WIEJSKIEJ

W wyniku wieloletnich obserwacji przestrzennych przemian struktury polskiej wsi zauważono związek między położeniem geograficznym wsi a zmianą stylu i sposobu jej zabudowy. W przeszłości wsie charakteryzowały się niską intensywnością zabudowy, rozproszeniem obiektów usługowych, słabo rozwiniętym układem komunikacyjnym. Wsie położone dalej od ośrodków miejskich nie zmieniły się wiele, natomiast wsie zlokalizowane w pobliżu miast zmieniły swoją strukturę przestrzenną i funkcje.

Ludzie zainteresowani są zamieszkaniem na peryferiach miasta z jednej strony ze względu na bliskość do centrum i szybki dojazd, z drugiej zaś strony ze względu na walory środowiska przyrodniczego.

Na obszary wiejskie przenosi się znaczna liczba pracujących i mieszkających w mieście. Bogatsi przenoszą się ze względu na lepsze warunki życia, a biedniejsi ze względu na niższe koszty utrzymania. Dodatkowo na obszary podmiejskie napływa ludność z innych terenów, która szuka pracy w mieście, ale pragnie lub musi mieszkać poza jego granicami. Wskutek tych przesiedleń zmienia się organizacja, zagospodarowanie terenów wiejskich i architektura wsi (Liszewski 1985). Przekształceniom ulegają: wielkość działki, gęstość sieci dróg i ulic, gęstość zabudowy, wielkość terenów zieleni i rekreacji oraz intensywność upraw rolnych. Obszary wiejskie przekształcają się często w dzielnice domków jednorodzinnych. Pojawiają się obiekty o funkcjach typowo miejskich, m.in.: szpitale, banki, baseny kąpielowe, tereny magazynowo-spedycyjne.

Na ewolucję architektury wiejskiej miały wpływ takie czynniki jak: stosowane materiały budowlane, rozwój techniki, transportu oraz wymiana doświadczeń i wzorów (Borcz 2003). Krajobraz wiejski ulega ustawicznym zmianom. We wsiach położonych w pobliżu miast przekształcenia zachodzą szybko, natomiast w tych oddalonych ewolucja przebiega wolno i dopiero na przestrzeni dziesiątków lat zmiany są widoczne.

ARCHITEKTONICZNY WIZERUNEK POLSKIEJ WSI – W OPARCIU O PRZYKŁADY

Pod koniec lat 50. S. Serafin (1958, s. 75) pisał: „*Architektura wiejska wyodrębniła się z ogólnego problemu architektonicznego i toruje swoje własne drogi rozwoju....*” Stwierdzenie aktualne na owe czasy dziś należałoby przeformułować. Architektura wiejska bowiem uzależniona jest od ewolucji technicznej i technologicznej oraz od warunków społeczno-ekonomicznych i gospodarczych. Charakter dawnych wsi się zaciera. W ich strukturze pojawiają się obiekty typowo miejskie, zwiększa się liczba kondygnacji i kubatura nowopowstających budynków. Obecnie coraz częściej spotyka się wsie wielofunkcyjne, w których jedynie część mieszkańców zajmuje się rolnictwem. Często tradycyjna architektura wiejska zostaje zdominowana przez zabudowę turystyczno-wypoczynkową. Wraz ze zmianą funkcji wsi zanika zabudowa zagrodowa. Na niektórych terenach w oparciu o zasoby naturalne rozwinął się przemysł wydobywczy. Wiele wsi przestało istnieć lub zmieniło wskutek tego swój charakter na osiedla fabryczne czy górnicze.

Przemiany architektoniczne zabudowy na obszarach wiejskich występują w różnym nasileniu. Wybrane przykłady architektury wiejskiej różnych jednostek osadniczych mają za zadanie zilustrowanie jej rozwoju, sposobów rozwiązań, wykazanie ważności tego problemu, a równocześnie przedstawienie bogactwa form i motywów, jakie zawiera architektura wiejska. Prezentowane wsie różnią się wielkością, liczbą ludności, charakterem i sposobem zabudowy. Pierwsza, w której zachowane są cechy regionalne w zabudowie, jest trochę uśpiona i jakby zapomniana przez otoczenie. W drugiej brak jest jednorodności struktury, a nowopowstająca zabudowa przejawia cechy miejskie. Trzecia jest tylko administracyjnie wsią, bowiem w wyniku procesów urbanizacji nastąpiły tam tak głębokie przekształcenia przestrzenno-funkcjonalne, iż wieś ta stała się osiedlem mieszkaniowym pobliskiego miasta.

Do wsi prezentowanych w niniejszym opracowaniu wytypowano: Kozie Doły (gmina Kotla, powiat Głogów, województwo dolnośląskie), Kunowice (gmina Słubice, powiat Słubice, województwo lubuskie) i Koziegłowy (gmina Czerwonak, powiat Poznań, województwo wielkopolskie) (ryc. 1). Ze względu na różną ich odległość od większych ośrodków miejskich badane wsie różnią się sposobem zagospodarowania, ilością i jakością usług, a przede wszystkim formą architektoniczną i gęstością zabudowy.

Wieś Kozie Doły położona jest w północnej części województwa dolnośląskiego, około 20 km na północ od Głogowa. Jest starą rolniczą wsią, powstałą w XIV/XV wieku. Powierzchnia¹ wsi wynosi 3,213 km², liczba mieszkańców

¹ Powierzchnia i ludność wszystkich prezentowanych wsi podano na dzień 30.06.2005 roku. Powierzchnia stanowi cały obręb (geodezyjny) łącznie z polami i lasami.

Ryc. 1. Rozmieszczenie badanych wsi
Location of researched villages

202 osoby¹. Strukturę przestrzenną tworzą: zabudowa zagrodowa, gospodarcza i inwentarska, prosty układ komunikacyjny (jedna główna droga), usługi (1 sklep spożywczy, sala wiejska) i zielen towarzysząca zabudowaniom. Układ przestrzenny jednostki osadniczej dzieli się na dwie wyraźne części (ryc. 2). Część centralną tworzą chaotycznie rozmieszczone zabudowania. Forma taka powstała na skutek parcelacji lub komasacji gruntów oraz wskutek warunków fizjograficznych. Część zachodnia natomiast charakteryzuje się łanowym układem gruntów. Zabudowania w tej części są jednostronnie rozciągnięte wzdłuż drogi i na ogół rozmieszczone luźno (aczkolwiek istnieje fragment gęstej zabudowy). Charakterystyczny jest sposób zagospodarowania działki siedliskowej. Dom z reguły znajduje się przy ulicy, natomiast zabudowania gospodarcze stoją w osi i stanowią przedłużenie domu mieszkalnego. Na obszarze wsi istnieją również działki o nieco innym układzie zabudowań. Są one nieliczne i nowopowstałe. Na obszarze całej wsi występuje zróżnicowany stan techniczny i niejednolita estetyka zabudowy.

¹ Dane Urzędu Gminy Kotla oraz Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Głogowie.

Ryc. 2. Układ przestrzenny zabudowy wsi Kozie Doły
Spatial composition of buildings in Kozie Doły village

Zabudowa wsi, choć w dwóch różnych układach rozproszenia, posiada wspólne cechy architektoniczne. Są to domy (fot. 1a i b) o powierzchni użytkowej około 100 m², parterowe z użytkowym poddaszem. Stosunek wysokości ściany parteru do ściany kolankowej kształtuje się w przedziale 1:0,2–1:0,38. Przeważa prosty układ kalenicowy z dachem dwuspadowym pokryty dachówką zakładkową. Elewacja szczytowa i kalenicowa w kolorze naturalnym lub białym; cokół zazwyczaj wyróżnia się kolorem lub materiałem pokrycia. We wszystkich budynkach perforacje są jednakowe: otwory okienne w elewacji szczytowej od 3 do 4 okien, w elewacji kalenicowej od 2 do 4, dzielone. W ścianie szczytowej występują otwory okienne posiadające półkoliste nadproże lub otwory okienne prostokątne. Elementem dekoracyjnym wszystkich zabudowań są gzymsy.

Fot. 1a i 1b. Zabudowa mieszkaniowa wsi Kozie Doły
Residential buildings in Kozie village

Prezentowana wieś jest jednorodna pod względem architektonicznym. Zabudowa utrzymana w jednolitym stylu porządkuje przestrzeń i ją harmonizuje.

Drugą wsią wybraną do prezentacji są Kunowice, oddalone od Słubic o około 4 kilometry. Leży ona w województwie lubuskim, w gminie Słubice, na skraju Puszczy Rzepińskiej. Kunowice są wsią powstałą około XIV–XV wieku (ryc. 3) o liczbie mieszkańców 626 osób i powierzchni 21,999 km² (obszar zabudowany zajmuje 1,208 km²)¹. Wielodrożny układ przestrzenny determinuje i porządkuje sposób zabudowy. Strukturę przestrzenną tworzą: układ komunikacyjny (główna droga i dochodzące pod kątem prostym drogi dojazdowe), zabudowa zagrodowa, zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna oraz usługi handlowe (3 sklepy spożywcze, hurtownia odzieży, poczta i sklep meblowy). Ponadto we wsi znajdują się usługi oświatowe (szkoła podstawowa i przedszkole), kulturalne (dom kultury), gastronomiczne (restauracja), a także rekreacyjno-turystyczne (hotel). Występują też obiekty przemysłowe w postaci zakładu meblarskiego i tartaku oraz stacja paliw. Układ przestrzenny tej jednostki osadniczej jest rozciągnięty wzdłuż ulic, natomiast rozmieszczenie zabudowań na działce siedliskowej jest jednorodne lecz chaotyczne. Dom z reguły znajduje się przy ulicy, natomiast zabudowania gospodarcze rozmieszczone są prostopadle bądź równolegle względem niego. Zabudowania rozlokowane są na działce dobrowolnie i luźno. Stan techniczny zabudowy jest bardzo zróżnicowany. Najczęściej budynki najstarsze nadają się do wyburzenia bądź generalnego remontu.

Forma zabudowy mieszkaniowej prezentowanej wsi waha się w proporcjach 1:2–1:4. Stare, istniejące domy są jednokondygnacyjne parterowe, podpiwni-

¹ Dane uzyskano z Urzędu Miasta w Słubicach oraz z Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej Starostwa Powiatowego w Słubicach.

czone, z użytkowym poddaszem. Przeważa prosty układ kalenicowy. Dach dwuspadowy o symetrycznym nachyleniu połaci dachowych kryty jest dachówką ceramiczną typu zakładkowego. Elewacje w zabudowie starej wykonane są w kolorze naturalnym, tynk gładki. Cokół budynków jest licowany. Otwory okienne w starej zabudowie zorientowane są pionowo i dzielone. Elementem dekoracyjnym są opaski okienne, boniowanie i gzymsy.

Prezentowana wieś nie jest jednorodna pod względem architektonicznym. Na obszarze wsi pojawiają się współczesne małe domy jednorodzinne, które wyróżniają się z krajobrazu wsi. Wysokość nowopowstałej zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej nie przekracza 8 m, a kąt nachylenia dachu oscyluje w przedziale 18° – 45° . Są to najczęściej budynki jednokondygnacyjne z użytkowym poddaszem i często nie podpiwniczone. Materiałem budowlanym jest: ceramika, bloczki gazobetonowe i piaskowo-wapienne, natomiast dach kryty jest blachą, dachówką lub warstwą bitumiczną. Kolorystyka elewacji nowopowstałych domów jest różnorodna. Średnia powierzchnia działki to 2000–5000 m², powierzchnia użytkowa starych, istniejących domów wynosi 100–150 m², nowopowstałych 120–250 m².

W analizowanej wsi przemiany wizualne i funkcjonalne nastąpiły w ciągu ostatnich dziesięciu lat. Ze względu na bliskość nawet tak małego miasta jakim są Słubice, struktura prezentowanej wsi zaczęła się zmieniać. Z jednej strony,

Ryc. 3. Układ przestrzenny zabudowy wsi Kunowice
Spatial composition of buildings in Kunowice village

w wyniku długiej eksploatacji oraz braku środków finansowych na remonty i modernizację stara zabudowa wsi ulega dematerializacji. Z drugiej strony pojawia się nowa współczesna zabudowa mieszkaniowa, obiekty o funkcji przemysłowej, zwiększa się ilość usług. Wskutek bliskości ośrodka miejskiego pojawiają się coraz liczniejsze kontakty o charakterze społecznym i gospodarczym. Ma to olbrzymi wpływ na wizerunek i funkcjonowanie wsi.

Fot. 2a i 2b. Stara i nowa zabudowa mieszkaniowa wsi Kunowice
Old and new built residential buildings in Kunowice village

Przykładem jednostki osadniczej, w której zacierają się architektura i krajobraz wiejski jest wieś Koziegłowy (ryc. 4), która bezpośrednio sąsiaduje z granicami administracyjnymi miasta Poznań. Jest to przykład ulicówki, wsi (o powierzchni 3,728 km² i liczbie mieszkańców 10 480), która uległa już tak głębokim przekształceniom strukturalnym, iż historyczny układ stał się nieczytelny. Początki wsi sięgają XIII wieku, była ona zwarta lecz nieregularna. Strukturę przestrzenną tworzą obecnie trzy osiedla zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej (osiedle Karolin, Piłsudskiego i osiedle Leśne) i jedno osiedle zabudowy jednorodzinnej (Anders 2004). W ostatnich 15 latach rozwinęły się liczne usługi. Wśród obiektów spełniających te funkcje zalicza się: handlowe (44 sklepy i 2 zespoły handlowe), oświatowe (szkoła podstawowa, gimnazjum, 2 przedszkola), kulturalne (2 kościoły), gastronomiczne (3 obiekty), zdrowotne (szpital, przychodnia zdrowia, punkt usług zdrowotnych), rekreacyjne (basen kryty, 3 boiska) i rzemieślnicze (14 obiektów). Ponadto na obrzeżach wsi znajdują się obszary magazynowo-spedycyjne, zakłady przetwórstwa drobiarskiego, obiekty biurowe, zakład karny i dwie stacje paliw. Przez wieś przebiega praktycznie jedna główna droga, która łączy ją z drogą nr 196 relacji Wągrowiec-Poznań.

Zabudowa mieszkaniowa dzieli się na cztery podzespoły kompozycyjne. Osiedle zabudowy jednorodzinnej (fot. 3) powstałe w wyniku podziału geodezyjnego w latach 70. i 80. jest zespołem zwartym i uporządkowanym. Powierzchnia działek waha się w przedziale 600–1000 m², a powierzchnia użytkowa domów wynosi 120–180 m². Dachy w większości są jednospadowe, przy czym

Ryc. 4. Układ przestrzenny zabudowy wsi Koziegłowy
Spatial composition of buildings in Koziegłowy village

pojawiające się pojedynczo zabudowania z dachem dwuspadowym psują jednolity charakter osiedla. Najczęściej stosowanym materiałem budowlanym są bloczki gazobetonowe a powtarzającym się elementem dekoracyjnym są gzymsy przy zwieńczeniu stropodachów.

Położone w południowej części wsi osiedle zabudowy wielorodzinnej cztero-kondygnacyjnej (Karolin) powstało w latach 70. i 80. (fot. 4). Przeznaczone dla pracowników pobliskiej elektrociepłowni cechuje się układem nieregularnym, wręcz swobodnym. Brakuje w nim elementów architektonicznych ułatwiających orientację, brak podziału na strefę wewnętrzną i zewnętrzną zabudowy (strefy te się przenikają), brak hierarchii w układzie komunikacyjnym, nieczytelna jest pierzeja. Osiedle zbudowano głównie z wielkiej płyty, cechuje je brak detalu.

Trzeci podzespół tworzy osiedle Leśne (wraz z zabudowaniami os. Piłsudskiego) powstałe w latach 80. i 90. Posiada ono układ geometryczny regularny, nie korespondujący z otoczeniem. Brak w nim obszarów i układów (np. komunikacyjnych) hierarchicznie ważnych, brak dominant. Układ osiedla jest jednolity i monotony. Brak jest sprecyzowanych podziałów funkcjonalnych, brak orientacji w przestrzeni. Zabudowę mieszkaniową czterokondygnacyjną (fot. 5), budowaną w technologii wielkopłytywowej z lat 80., uzupełniono bardziej zindywidualizowaną i zhumanizowaną zabudową lat 90., o konstrukcji betonowej, ze ścianami murowanymi metodą tradycyjną (z bloczków gazobetonowych lub

Fot. 3. Zabudowa jednorodzinna wsi Koziegłowy
Detached houses in Koziegłowy village

Fot. 4. Zabudowa wielorodzinna wielkopłytowa wsi Koziegłowy (osiedle Karolin)
Housing blocks in Koziegłowy village (Karolin estate)

ceramicznych, pustaków). Pojawia się detal architektoniczny w postaci balkonów czy zadaszonych wejść do budynków. Układ zabudowy nadal jest uzupełniany, a osiedle rozbudowywane w kierunku północnym.

Ostatni podzespół tworzą luźno rozrzucone zabudowania historycznego układu wsi (wzdłuż ulicy Gdyńskiej, Podgórznej i Polnej). Wielkość działki siedliskowej na tym terenie wynosi 2000–5000 m². Są to najczęściej działki rolno-ziemieśnicze, ogrodnicze lub związane z sadownictwem. Można wyróżnić dwa

Fot. 5. Zabudowa wielorodzinna wsi Koziegłowy (osiedle Leśne)
Housing blocks buildings in Koziegłowy village (Leśne estate)

typy zabudowy: zagrodowy i folwarczny (fot. 6a i b). Pierwszy charakteryzuje się cechami architektonicznymi regionalnymi. Dom jest jednobryłowy, parterowy, z użytkowym bądź nieużytkowym poddaszem, podpiwniczony, murowany z cegły, czteroizbowy w planie parteru, dach o kącie nachylenia 40° – 45° , kryty dachówką ceramiczną, z naczółkami. Detalem architektonicznym są wyrobione w cegle gzymsy, opaski okienne i podokienniki. Drugi typ – folwarczny – to dom parterowy z nieużytkowym (najczęściej gospodarczym) poddaszem, ceglany, częściowo tynkowany. Jest to dwurodzinny dom z dwuspadowym dachem o niskim stopniu nachylenia (10 – 30°). Dach w konstrukcji drewnianej kryty jest papą, na deskowaniu. Detalami architektonicznymi są gzymsy i opaski okienne.

W omawianej miejscowości szczególnie szybki rozwój nastąpił w latach 80. i 90. XX wieku. Dominuje tutaj zabudowa wielorodzinna o układzie liniowym, blokowym i meandrowym (Chmielewski 1990). Większość budynków tworzy wnętrza międzyblokowe, w których umiejscowione są place zabaw dla dzieci, miejsca spotkań, zieleni.

Fot. 6a i b. Zabudowa historyczna wsi Koziegłowy
Historical buildings in Koziegłowy village

Kozięgłowy są wsią silnie zurbanizowaną, w której przekształcenia przestrzenno-architektoniczne są bardzo głębokie i wyraźne. Wpływy miejskie są tak duże, iż krajobraz wiejski został utracony, a pozostałe pojedyncze obiekty o wartości historyczno-kulturowej zagubiły się w miejskiej architekturze.

WNIOSKI

Od dawna wieś skupiała ludność rolniczą, utrzymującą się z pracy na roli. Działki siedliskowe zróżnicowane były pod względem wielkości, warunków przyrodniczych, poziomu technicznego czy też tradycji regionalnych. W wyniku zmian społeczno-gospodarczych oraz pod wpływem rozwoju techniki upraw i chowu wieś ulegała przekształceniom, nie tylko architektonicznym (Borcz 1999).

Oczywiście szansę na zachowanie lokalnych cech i funkcji mają wsie oddalone od większych skupisk ludzkich. Na terenach wiejskich niezurbanizowanych dominuje krajobraz kulturowy. Panuje w nim równowaga pomiędzy cechami naturalnymi i antropogenicznymi. W osiedlach wiejskich oraz na otaczających je terenach rolnych i leśnych zaobserwować można połączenie gospodarki ludzkiej z przyrodą. Obecnie taki krajobraz wymaga niestety wzmożonej ochrony.

Wiele wsi typowo rolniczych przeobraziło się w ośrodki wielofunkcyjne. Dawne zagrody nie pełnią już swoich funkcji, a budynki gospodarcze czy inwentarskie niszczeją lub są przeznaczane na inne cele. Równocześnie powstają domy mieszkalne dla nierolników, najczęściej ludności napływowej. Pociąga to za sobą rozwój usług, a niekiedy przemysłu. Różnice między architekturą miejską i wiejską w wielu przypadkach zacierają się.

Z biegiem lat zmieniały się technologie budowania, stosowane konstrukcje, materiały budowlane i wykończeniowe. Wieś wprawdzie mało jest podatna na modę i style architektoniczne, jednakże przemiany społeczne i gospodarcze przyniosły wiele zmian także w zabudowie wiejskiej. Wznoszone w latach 60. i 70. czterokondygnacyjne osiedla przeznaczone dla pracowników PGR-ów nie nawiązywały swą formą do architektury regionalnej. Nowopowstające zabudowania jednorodzinne (zapoczątkowane w latach 80. i 90.) powodowały nie zawsze korzystne zagęszczenie zabudowy. Należy pamiętać, że wyznaczanie na wsi działek tak samo szczupłych jak w mieście jest niekorzystne dla krajobrazu (Borcz 1999; Jabłoński 2004).

Dość istotne dla przemian architektonicznych polskiej wsi są remonty i adaptacje domów wiejskich. Mieszkalne domy w zagrodach modernizuje się poprzez urządzenie łazienek, dobudowę wejściowych werand (ganków), powiększanie otworów okiennych, urządzenie poddaszy użytkowych. Najczęściej dokonuje się nadbudowy, dobudowy, zmiany elewacji, wejść i okien. Zmianie ulega zatem: bryła budynku, detal architektoniczny, stolarka, elementy zdobnictwa.

Szczególnie podatne na zmiany funkcjonalne, przestrzenne, a przede wszystkim architektoniczne są wsie położone wokół dużych aglomeracji miejskich, a także średnich miast (BorcZ 1996, 1998; Górka 1996; Stawiarski 1994; Sumień 1998; Zaniewska 1998; Jabłoński 2004). Na ich obszarze rozwija się dynamicznie budownictwo mieszkaniowe, głównie jednorodzinne pełniące funkcję sypialni dla osób pracujących w mieście. Osiedla takie powstają na obszarach wsi podmiejskiej już od kilkudziesięciu lat i powoli wtapiają się w krajobraz tych wsi. Elementami struktury przestrzennej, obcymi w krajobrazie wiejskim, stają się obiekty handlowe i przemysłowe, najczęściej lokalizowane przy trasach komunikacyjnych, tuż poza granicami miasta. Zabudowa nowoczesnych obiektów handlowych, stacji obsługi, hoteli, moteli wymaga niejednokrotnie terenów wielkoobszarowych i jest obca w krajobrazie wiejskim. Lokalizowanie na obszarze wsi obiektów tego typu wywiera wpływ (nie zawsze korzystny) na zachowania ludzi i tym samym na wygląd zabudowy.

Z pewnością dalsze przekształcenia architektoniczne współczesnej wsi są nieuchronne.

LITERATURA

- Anders P., 2004, *Puszcza Zielonka*, Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza, 17, Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji i Kultury, Poznań.
- Bogusz W., 1996, *Projektowanie architektoniczne i budownictwo regionalne*, Dokumentacja Budowlana, 5, Warszawa.
- BorcZ Z., 1996, *Transformation of the country landscape in Poland over last years*, Landscape Issues, 13, 1/2, s. 4–11.
- 1998, *Miejskie domy mieszkalne na wsi*, Przegląd Techniki Rolniczej i Leśnej, 1.
- 1999, *Krajobraz nizinnych wsi dolnośląskich*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej, Wrocław.
- 2003, *Architektura wsi*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej, Wrocław.
- Chmielewski J. M., 1990, *Kryteria projektowania urbanistycznego*, Warszawa.
- Chowaniec M., 1981, *Budownictwo zagrodowe*, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Górka A., 1996, *Wieś na skraju miasta*, Aura, 3, s.10–12.
- Jabłoński W., 2004, *Oddziaływanie miasta Wrocławia w relacjach z terenami i krajobrazem wiejskim*, [w:] J. Janecki, Z. Borkowski (red.), *Krajobraz i ogród wiejski. Tradycje a współczesny krajobraz wsi polskiej*, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 89–95.
- Lenard J., 1993, *Budownictwo wiejskie*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Liszewski S., 1985, *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Geographica, 5.

- Mrozowicki E., Pogodziński Z., Więckowicz Z., 1988, *Planowanie przestrzenne i projektowanie terenów wiejskich*, PWN, Warszawa.
- Piasek F., Wieczorkiewicz W., Wiśniewski J., 1976, *Regionalna architektura budynków wiejskich*, Instytut Architektury i Planowania Wsi, Politechnika Warszawska, Warszawa.
- Serafin S., 1958, *Architektura i krajobraz wsi*, Katedra Architektury i Planowania Wsi Politechniki Warszawskiej, Arkady, Warszawa.
- Stawiarski J.K., 1994, *Przekształcenia wsi podmiejskich*, Materiały VI Konferencji Naukowej Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi, Politechnika Białostocka, s. 21–33.
- Sumień T., 1998, *Idea zrównoważonego rozwoju w nowym systemie standardów urbanistycznych*, Człowiek i Środowisko, 22, 1-2, Warszawa, s. 7–24.
- Tłoczek I., 1985, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, PWN, Warszawa.
- Wieczorkiewicz W., 1988, *Dom mieszkalny na wsi*, Arkady, Warszawa.
- Wiśniewska M., 1999, *Osadnictwo wiejskie*, Oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Zaniewska H., 1998, *Kształtowanie standardu i architektury domów mieszkalnych na wsi pod wpływem działań modernizacyjnych*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, 338, Wrocław.
- Zaniewska H., Pawłat-Zawrzykaj A., Głóza-Musiał H., 2000, *Zagospodarowanie przestrzenne i zabudowa wsi*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

SUMMARY

As a result of urbanisation processes, the socio-economic transformation of the late 1980s and early '90s as well as new technological, administrative and legal possibilities, there have been changes in the architectural appearance of the Polish countryside.

When analysing them, it was thought appropriate to have a look at the conditions and ways of building in the historical period. A study was also made of the effect that the geographical location had on rural architecture. The analysis carried out during the research focused largely on the transformation of residential construction in the Polish countryside. Among the aspects considered were: floorspace, volume, building and finish materials, as well as construction and functional elements. Characteristics of livestock and service buildings as well as the spatial-functional development of the countryside only provided a background.

As to the spatial scope of the study, it embraced the voivodeships of Lubuska Land, Lower Silesia, and Wielkopolska.

Roman RUDNICKI
Instytut Geografii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
87-100 Toruń, ul. Danielewskiego 6
romrud@geo.uni.torun.pl

PRZEMIANY ROLNICTWA NA TERENIE KRAJEŃSKIEGO PARKU KRAJOBRAZOWEGO – SUKCESY I NIEPOWODZENIA

**CHANGES IN AGRICULTURE OF KRAJNA LANDSCAPE PARK –
THE SUCCESSES AND FAILURES**

Zarys treści: Artykuł dotyczy analizy struktury przestrzennej rolnictwa na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego. Badaniami objęto: strukturę użytkowania i własności ziemi, jakość gleb, strukturę agrarną, wyposażenie techniczne gospodarstw oraz poziom i strukturę produkcji rolniczej. Oprócz oceny produkcyjnej uwzględniono zagadnienie formowania się gospodarstw agroturystycznych i ekologicznych – jako podstawę weryfikacji postulatu ekorozwoju rolnictwa na obszarach prawnie chronionych.

Słowa kluczowe: rozwój zrównoważony, rolnictwo, agroturystyka, gospodarstwa ekologiczne

WSTĘP

Krajeński Park Krajobrazowy został utworzony 17 sierpnia 1998 r. na mocy rozporządzenia nr 24/98 Wojewody Bydgoskiego (Dziennik Urzędowy Województwa Bydgoskiego Nr 61, poz. 344). Park powstał w celu zachowania unikalnego środowiska przyrodniczego, swoistych cech krajobrazu oraz wartości kulturowych, charakterystycznych dla regionu Pojezierza Krajeńskiego. Zgodnie z rozporządzeniem nr 18/2004 Wojewody Kujawsko-Pomorskiego z dnia 31 marca 2004 r. (Dziennik Urzędowy Województwa Kujawsko-Pomorskiego Nr 46, poz. 764) aktualna łączna powierzchnia Parku wynosi 73,8 tys. ha i obejmuje obszary wiejskie północno-zachodniej części województwa kujawsko-pomorskiego, zlokalizowane w granicach administracyjnych sześciu gmin w trzech powiatach (z wyłączeniem terenów zabudowanych), tj.: w powiecie sępoleńskim – Więcbork (wszystkie 19 sołectw), Kamień Krajeński (wszystkie 13 sołectw), Sępólno Krajeńskie (wszystkie 23 sołectwa), Sośno (4 sołectwa) oraz Mrocza (3 sołectwa) w powiecie nakielskim i Kęsowo (3 sołectwa) w powiecie tucholskim.

Rozporządzenie wprowadza na terenie Parku liczne zakazy, w tym m.in. dotyczące:

- lokalizowania nowych obiektów, zaliczanych do przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko w rozumieniu przepisów o ochronie środowiska,
- lokalizacji budownictwa letniskowego poza miejscami wyznaczonymi w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego,
- utrzymania otwartych rowów i zbiorników ściekowych,
- dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli służą innym celom niż ochrona przyrody i zrównoważone wykorzystanie użytków rolnych i leśnych,
- likwidowania małych zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych,
- wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia własnych gruntów rolnych,
- lokalizacji ośrodków chowu, hodowli – posługujących się metodą bezściółkową,
- likwidowania zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych,
- wypalania roślinności i pozostałości roślinnych, wydobywania skał, minerałów, torfu oraz niszczenia gleby.

Jako główne zadania Parku rozporządzenie wymienia:

- działania na rzecz ochrony naturalnych ekosystemów,
- ochronę wód Pojezierza Krajeńskiego, z uwagi na liczne obszary źródliskowe,
- przeciwdziałanie erozji na wzgórzach morenowych oraz stepowienia terenu,
- pomoc w zakresie ochrony gleb, wód oraz produkcji zdrowej żywności,
- promocję walorów przyrodniczych, historycznych, kulturowych i krajobrazowych, zmierzającą do podniesienia atrakcyjności turystycznej regionu Krajny.

W tym ujęciu w zakresie gospodarki przestrzennej za obligatoryjne uznać można dwie zasady:

- ściśle dostosowanie form i intensywności działalności człowieka do naturalnych możliwości środowiska przyrodniczego,
- konieczność respektowania ograniczeń w działalności gospodarczej.

Zasady te przede wszystkim dotyczą rolnictwa, które jest podstawowym działem gospodarki na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego. Fakt ten, w połączeniu z dużymi walorami przyrodniczymi i kulturowymi Parku, determinuje poszerzenie zakresu działalności gospodarstw rolnych, zwłaszcza w kierunku turystyki i ekologizacji produkcji (Sasinowski 2000, Stasiak 2001; Zielińska 2000). Działalność turystyczna powinna być ukierunkowana na eko-agroturystykę. Z kolei działalność rolnicza powinna cechować się tendencją do zrównoważenia produkcji roślinnej i zwierzęcej i odchodzenia od intensywnych form

gospodarowania, a przez to wzrostem rangi rolnictwa zrównoważonego (racjonalne dozowanie i limitowanie środków plonotwórczych), a przede wszystkim ekologicznego (zakaz stosowania chemii rolnej). Tak ukierunkowana działalność gospodarcza powinna być prowadzona zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, według której obowiązek ochrony środowiska nie może być traktowany jako pozostający w konflikcie z interesami gospodarki, lecz jako element prawidłowego gospodarowania. Zasada ta ma szczególnie priorytetowy charakter na obszarach cennych przyrodniczo i objętych systemem ochrony. Jest z pewnością szansą rozwoju gmin wiejskich, dysponujących walorem posiadania na swoim terenie obszarów chronionych. Może być istotnym źródłem dochodów budżetów gminnych oraz stwarza społeczności lokalnej szansę w zakresie pozyskania nowych miejsc pracy i zapewnienia odpowiedniej jakości życia.

Ze względu na niespójność administracyjną (3 powiaty, 6 gmin – w tym 3 częściowo) analizę przestrzenną rolnictwa na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego przeprowadzono, przyjmując jako podstawowe jednostki obręby geodezyjne (69 jednostek – problematyka użytkowania ziemi) i sołectwa (65 jednostek – zagadnienia gospodarcze). Różnice w liczbie jednostek są efektem występowania obrębów, których grunty wchodzą do kilku sołectw, jak również obecnością sołectw utworzonych z gruntów kilku obrębów.

Podstawowymi źródłami informacji w niniejszym opracowaniu były:

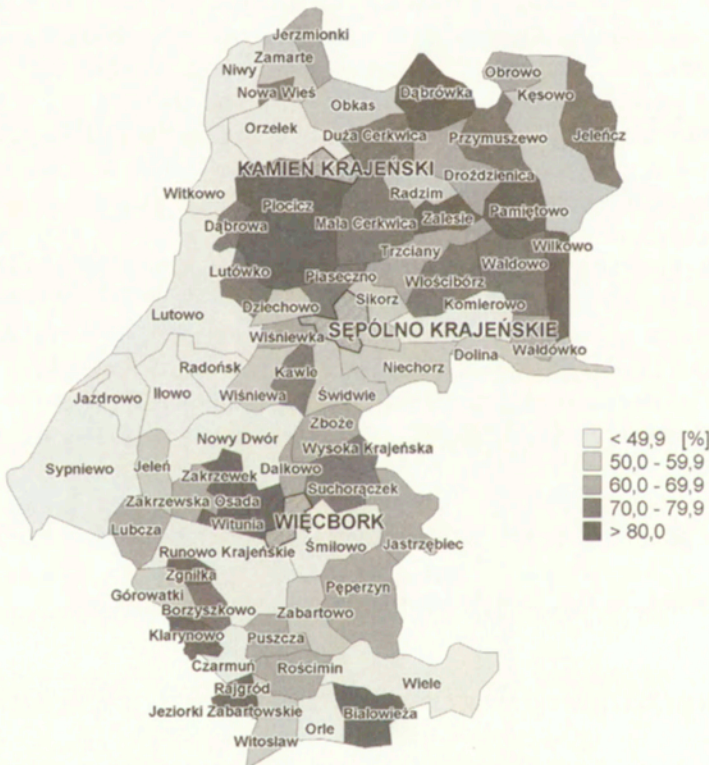
- dane geodezyjne uzyskane w Starostwach Powiatowych w Nakle n. Notecią, Tucholi i Sępólnie Krajeńskim – rozliczenie gruntów w poszczególnych obrębach geodezyjnych (stan w lipcu 2004 r.),
- wyniki Powszechnego Spisu Rolnego (czerwiec 2002 r.) – obwody spisowe ujęte w formie sołectw,
- informacje uzyskane w poszczególnych referatach Urzędów Gmin w Kamieniu Krajeńskim, Mroczy, Sępólnie Krajeńskim, Sośnie i Więcborku,
- studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin (w lipcu 2004 r. studium nie posiadała jedynie gmina Kęsowo),
- plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska oraz inne opracowania planistyczne na poziomie gmin (Kamień Krajeński, Kęsowo, Mroczka, Sępólno Krajeńskie, Sośno, Więcbork), powiatów (nakielski, sępoleński, tucholski) oraz województwa kujawsko-pomorskiego.

STRUKTURA UŻYTKOWANIA I WŁASNOŚCI GRUNTÓW

Struktura użytkowania ziemi na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego obejmuje: użytki rolne (63,9%), lasy (24,8%), wody (3,9%) oraz tereny zurbanizowane (3,6%) i pozostałe (3,7%).

Użytki rolne stanowią tu najważniejszą formę użytkowania ziemi. Ich udział – w układzie obrębów geodezyjnych – charakteryzuje się silnym zróżnicowaniem przestrzennym, uzależnionym przede wszystkim od uwarunkowań przyrodniczych (ryc. 1). Niskie, nie przekraczające 50%, udziały UR występują w zachodniej części Parku – w zwartym pasie obrębów od wsi Niwy (gm. Kamień Krajeński) na północy do Sypniewa (gm. Więcbork) na południu, osiągając najniższe wartości w obrębach o przewadze funkcji leśnej: Jazdrowo (23,6%), Lutowo (24,6%) i Nowy Dwór (21,1%). Z kolei wysokie odsetki użytków rolnych w ogólnej powierzchni gruntów (powyżej 70-80%) występują przede wszystkim w północnej części Parku (gminy: Kamień Krajeński i Kęsowo). Jednakże to w części południowej odnotowano jednostki o ekstremalnie wysokich, przekraczających 90%, udziałach UR (obręby: Klarynowo – 91,7% i Białowieża – 92,6%).

W porównaniu do struktury użytkowania ziemi Krajeński Park Krajobrazowy charakteryzuje się bardziej zróżnicowaną strukturą własności ziemi. Ogólna

Ryc. 1. Odsetek użytków rolnych w ogólnej powierzchni gruntów
Percentage of agricultural land in total area

powierzchnia Parku obejmuje zbliżone udziały procentowe gruntów sektora publicznego i prywatnego (tab. 1). W ramach sektora prywatnego (50,2%) zdecydowanie przeważają grunty indywidualnych gospodarstw rolnych (45,5%), co potwierdza rolniczy charakter analizowanego obszaru. Ponadto sektor prywatny reprezentowany jest przez grunty własności spółdzielczej (1,5%), kościelnej (1,4%) i pozostałych podmiotów prywatnych (łącznie 1,9%; w tym głównie grunty osób fizycznych nie wchodzące w skład gospodarstw rolnych – 1091 ha oraz grunty spółek prawa handlowego – 314 ha).

Z kolei sektor publiczny (49,8% ogólnej powierzchni) obejmuje grunty własności Agencji Nieruchomości Rolnych (dawna AWRSP; 20,3%), Lasów Państwowych (24,5%), pozostałych jednostek państwowych (2,9%; w tym najwięcej gruntów Skarbu Państwa przekazanych w użytkowanie wieczyste – 1433 ha) oraz grunty własności komunalnej (2,2%; w tym najwięcej gruntów samorządu gminnego – 1388 ha). Relatywnie wysoki udział gruntów własności sektora publicznego uznać można za zjawisko pozytywne w zakresie kreowania i wdrażania zasad ekorozwoju. Dotyczy to przede wszystkim gruntów pod wodami (91,3% – sektor publiczny) oraz gruntów leśnych (89,8%). Duży areal gruntów własności państwowej, w tym zwłaszcza Agencji Nieruchomości Rolnych (12,2 tys. ha) stwarza również duże możliwości interwencjonizmu państwowego ukierunkowanego na ochronę środowiska przyrodniczego. Grunty te – zachowując państwową własność ziemi – przekazane są w większości w dzierżawę gospodarstwu prywatnym. Uwzględniając fakt położenia gruntów na terenie parku krajobrazowego, umowy dzierżawy powinny być instrumentem ograniczającym negatywne skutki oddziaływania rolnictwa na środowisko przyrodnicze (np. spadek intensywności chowu lub nakładów na chemiczne środki produkcji).

JAKOŚĆ GLEB I STRUKTURA ROLNICZEGO UŻYTKOWANIA ZIEMI

W analizie użytków rolnych, oprócz ich udziału w ogólnej powierzchni gruntów, uwzględniono również zagadnienia przydatności rolniczej gleb (klasy bonitacyjne) oraz struktury użytków rolnych (z wydzieleniem gruntów ornych, sadów, łąk i pastwisk).

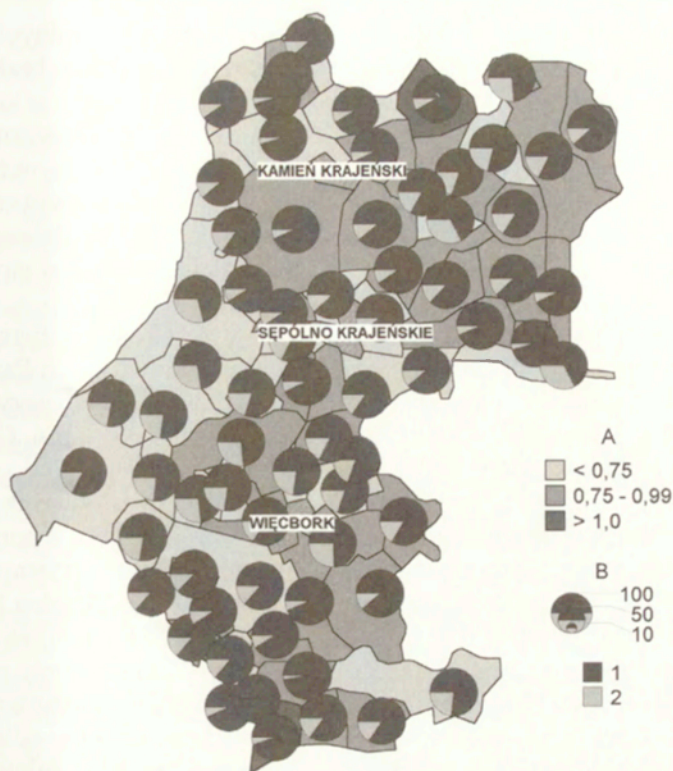
Przeciętna wartość wskaźnika bonitacji użytków rolnych na terenie Parku wynosi 0,80 pkt. Wskazuje to na średnio korzystne warunki glebowe (wskaźnik 1,00 odpowiada klasie bonitacyjnej gruntów ornych IVa). Korzystne warunki glebowe dla rolnictwa (wskaźnik powyżej 1,00) posiadają jedynie pojedyncze obręby, tj.: Dąbrówka – 1,08 w gminie Kamień Krajeński oraz trzy obręby w gminie Mrocza (Jeziorki Zabartowskie – 1,09; Rajgród – 1,09; Witosław – 1,10; ryc. 2). Średnio korzystne warunki (0,75-1,00 pkt.) charakteryzują tereny

Tabela 1. Struktura własności ziemi – Krajeński Park Krajobrazowy (2004 r.)

Forma własności	Pow. ogólna		Użytki rolne		Grunty leśne		Grunty zurbanizowane		Wody		Grunty pozostałe	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
SEKTOR PUBLICZNY	38 254	49,8	14 847	30,3	17 116	89,8	2 203	73,3	2 548	91,3	1 540	54,2
Własność państwowa	36 568	47,6	14 368	29,3	17 033	89,4	1 210	40,3	2 460	88,2	1 497	52,7
Grunty zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa	15 577	20,3	12 195	24,9	339	1,8	207	6,9	2296	82,3	540	19,0
Grunty Państ. Gos.Leś. Lasy Państwowe	1 8785	24,5	1055	2,1	16 600	87,1	164	5,4	41	1,5	925	32,6
Pozostałe grunty państwowe	2 206	2,9	1118	2,3	94	0,5	839	27,9	123	4,4	32	1,1
Własność komunalna	1 686	2,2	479	1,0	83	0,4	993	33,0	88	3,1	43	1,5
SEKTOR PRYWATNY	38 510	50,2	34 222	69,7	1 942	10,2	804	26,7	243	8,7	1 300	45,8
Grunty gosp. rolnych osób fizycznych	34 914	45,5	31 302	63,8	1 699	8,9	503	16,7	204	7,3	1 206	42,5
Grunty spółdzielcze	1 117	1,5	1 029	2,1	17	0,1	33	1,1	4	0,1	34	1,2
Grunty Kościołów	1 047	1,4	889	1,8	98	0,5	20	0,7	22	0,8	18	0,6
Pozostałe grunty prywatne	1 432	1,9	1 002	2,0	127	0,7	249	8,3	13	0,5	41	1,5
GRUNTY OGÓLEM	76 764	100	49 130	100	19 078	100	3 009	100	2 792	100	2 840	100

Źródło: opracowania własne na podstawie wykazów gruntów Wydziałów Geodezji w Starostwach Powiatowych w Nakle n. Notecią, Sępólnie Krajeńskim i Tucholi (stan w lipcu 2004 r.)

Ryc. 2. Wskaźnik bonitacji użytków rolnych (A) i udział gruntów ornych (B) w ogólnej powierzchni użytków rolnych

Agricultural land capability index (A) and percentage of arable land in total area of agricultural land (B)

gminy Kęsowo oraz wschodnie części gmin Kamień Krajeński, Sępólno Krajeńskie i Więcbork. Z kolei mało korzystne uwarunkowania glebowe koncentrują się w zachodniej części Parku, osiągając ekstremalnie niskie wartości wskaźnika bonitacji (poniżej 0,50 pkt.) we wsiach: Jazdrowo – 0,36 (gm. Sępólno Krajeńskie) oraz Jeleń – 0,40 i Lubcza 0,46 (gm. Więcbork).

Obszar Krajeńskiego Parku Krajobrazowego wyróżnia się niekorzystną – z punktu widzenia bioróżnorodności – strukturą rolniczego użytkowania ziemi. W ramach użytków rolnych przeważają bowiem grunty orne (średnio 85,7% UR). W wybranych obrębach, wyróżniających się najbardziej korzystnymi warunkami glebowymi, udział gruntów ornych przekracza nawet 95% UR – np. Nowa Wieś, Orzełek (gm. Kamień Krajeński), Wałdówko (gm. Sępólno Kraj.) oraz Rajgród i Rościmin (gm. Mrocza; por. ryc. 2).

Sady obejmują zaledwie 0,6% użytków rolnych w Parku. Udział ten przekracza 1% w 15 obrębach, osiągając odsetek maksymalny 2% w obrębie Zgniłka

(gm. Więcbork). Niski udział sadów w powierzchni użytków rolnych jest, obok niezbyt sprzyjających warunków klimatycznych, wynikiem braku tradycji i doświadczenia w prowadzeniu gospodarki sadowniczej.

Pomimo pojeziernego krajobrazu analizowany teren charakteryzuje się relatywnie niewielkimi arealami trwałych użytków zielonych. Łąki w Parku obejmują średnio 9% użytków rolnych. Odsetek ten osiąga najwyższe wartości (powyżej 20%) w pojedynczych obrębach: Lutowo – 20,6%, Zalesie – 29,6%, Nowy Dwór – 21,5%, Sośno-Dolina – 21,7%, zlokalizowanych w strefach dolin rzecznych (np. Kamiennej, Sępolanki).

Jeszcze mniejszą rangę w strukturze rolniczego użytkowania ziemi posiadają pastwiska. Ich przeciętny udział w powierzchni użytków rolnych Parku wynosi zaledwie 4,7%. Odsetek ten przekracza 10% jedynie w pojedynczych wsiach, tj.: Radońsk – 10,5% (gm. Sępólno Krajeńskie), Czarmuń – 11,6%, Gurowatki – 10,2%, Zakrzewska Osada – 10,8% (gm. Więcbork).

Niski udział w strukturze użytkowania ziemi form ekstensywnych – trwałych użytków zielonych (łąki i pastwiska – średnio 13,7% UR) jest, z punktu widzenia zachowania naturalnych ekosystemów, zjawiskiem niekorzystnym. Uwidacznia się to najwyraźniej w części północnej (na północ od Sępólna Krajeńskiego) i południowej (między Więcborkiem a Mroczą), gdzie dominują (powyżej 95% UR) intensywne formy rolniczego użytkowania ziemi (grunty orne i sady; por. ryc. 2). Zdecydowaną przewagę form intensywnych w strukturze rolniczego użytkowania ziemi potwierdza również niewielki areal gruntów odlogowanych (700 ha) i równie mały ich udział w powierzchni gruntów rolnych (2,4%). Według spisu w 2002 r. zjawisko niewykorzystania rolniczego gruntów ornych było dość zróżnicowane przestrzennie – wahało się od wartości zerowej do ponad 10% powierzchni gruntów ornych w czterech sołectwach: Radzim, Iłowo, Frydrychowo, Zakrzewek.

STRUKTURA AGRARNA

Ukształtowana na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego struktura agrarna (rozumiana jako struktura własności i wielkości gospodarstw rolnych) jest w głównej mierze efektem przemian w okresie transformacji ustrojowej po 1990 r., związanych z restrukturyzacją i prywatyzacją własności państwowej w rolnictwie. Według danych z 1988 r. na obszarze Parku odnotowano grunty wielkoobszarowych Państwowych Gospodarstw Rolnych (np. PGR Radzim – 8480 ha, PGR Mrocza – 7995 ha, PGR Więcbork – 9749 ha). Łączny areal gospodarstw państwowych wynosił 23,5 tys. ha, co stanowiło przeciętnie około 30% ogólnej powierzchni Parku. Odsetek ten charakteryzował się dużym zróżnicowaniem przestrzennym. Obecnie zróżnicowanie to odzwierciedla skalę problemów społecznych (bezrobocie) i tempo przekształceń rolnictwa (sprzedaż

i dzierżawa gruntów skarbowych jako czynnik koncentracji ziemi w gospodarstwach sektora prywatnego). Brak gruntów państwowych w rolnictwie odnotowano jedynie w czterech sołectwach (Witkowo i Dąbrowa w gm. Kamień Krajeński oraz Borzyszkowo i Czarmuń w gm. Więcbork). Z kolei maksymalne udziały PGR przekraczały 60% (soł.: Kawle, Peperzyn, Witostaw, Orle), a nawet 80% powierzchni ogólnej (soł. Rajgród i Radzim). Od 1992 r. grunty te przejęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (obecnie Agencja Nieruchomości Rolnych) – instytucja powołana w celu restrukturyzacji i prywatyzacji własności państwowej w rolnictwie. Na terenie Parku proces przemian własnościowych w rolnictwie wiązał się przede wszystkim z transferem gruntów do sektora prywatnego, głównie rolnictwa indywidualnego. Jednakże proces ten nie polegał na pełnej prywatyzacji ziemi (zakup gruntów skarbu państwa przez podmiot prywatny). W zagospodarowaniu gruntów skarbowych dominuje bowiem dzierżawa ziemi – przejęcie przez podmiot prywatny nie prawa do własności ziemi, a tylko prawa do jej użytkowania. Potwierdza to wyraźna dysproporcja między powierzchniami gruntów Agencji Nieruchomości Rolnych według statusu własnościowego (dane geodezyjne – 15,6 tys. ha), w porównaniu do ich areалу według danych Urzędów Gmin (grunty w użytkowaniu skarbu państwa – 427 ha; stan w lipcu 2004 r.). Przejęcie gruntów skarbowych w rolnictwie w użytkowanie gospodarstw sektora prywatnego, z zachowaniem własności państwowej tych gruntów, daje możliwości oddziaływania państwa na dzierżawców gruntów w celu wdrażania zasad ekorozwoju. Wymaga to renegocjacji umów dzierżawy gruntów skarbowych w kierunku bardziej ścisłego przestrzegania zasad ochrony środowiska. Duże możliwości takich działań wynikają z faktu, że dzierżawy gruntów skarbowych obejmują znaczący areal – stanowiący aż 20% powierzchni Parku (25% użytków rolnych).

W połowie 2004 r. na terenie Parku gospodarstwa rolne użytkowały 57,9 tys. ha, co stanowiło 75% ogólnej powierzchni (razem z wiejskimi terenami zurbanizowanymi – formalnie wyłączonymi z Parku). Na podstawie ewidencji podatku rolnego w poszczególnych gminach (stan z lipca 2004 r.) struktura własnościowa tych gospodarstw obejmowała:

a) sektor prywatny – 56,4 tys. ha (97,4%), w tym gospodarstwa:

- indywidualne – 50,5 tys. ha (87,2%),
- spółek prywatnych prawa handlowego – 3,9 tys. ha (6,7%),
- spółdzielcze – 1,4 tys. ha (2,4%),
- grunty kościelne – 0,6 tys. ha (1%);

b) sektor publiczny – 1,5 tys. ha (2,6%), w tym grunty:

- Agencji Nieruchomości Rolnych – 0,4 tys. ha (0,7%),
- gospodarstw szkolnych i badawczych – 0,8 tys. ha (1,4%),
- pozostałe sektora publicznego (Nadleśnictwa, DPS itp.) – 0,3 tys. ha (0,5%).

Oprócz prywatyzacji gruntów państwowych w rolnictwie Parku odnotowano wyraźnie zaznaczający się proces koncentracji ziemi. Świadczy o tym duża liczba wielkoobszarowych – powyżej 100 ha – gospodarstw rolnych (34 jednostki), skupiających aż 11,8 tys. ha (20% ogółu gruntów gospodarstw rolnych; por. tab. 2).

Tabela 2. Wykaz wielkoobszarowych gospodarstw rolnych na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego

Gmina	Sołectwo	Gospodarstwa powyżej 100 ha	Powierzchnia ogólna (w ha)
Kamień	Dąbrówka	Gospodarstwo indywidualne	101
Kamień	Dąbrówka	Gospodarstwo indywidualne	400
Kamień	Duża Cerkwica	„Ekomasz” sp. zoo	481
Kamień	Mała Cerkwica	Gospodarstwo indywidualne	132
Kamień	Niwy	Gospodarstwo indywidualne	580
Kamień	Obkas	PRH-U „Obrol” sp. z oo Obkas	550
Kamień	Płocicz	Gospodarstwo indywidualne	110
Kamień	Płocicz	Gospodarstwo indywidualne	125
Kamień	Radzim	Gospodarstwo indywidualne	460
Kamień	Zamarte	Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin w Radzikowie	574
Sępólno	Howo	Gospodarstwo indywidualne	244
Sępólno	Niechorz	Gospodarstwo indywidualne	550
Sępólno	Sikorz	Spółdz. Roln. Indywid. “Rolnik”	835
Sępólno	Wałdowo	Parafia Wałdowo	102
Sępólno	Wiśniewa	Gospodarstwo indywidualne	211
Sępólno	Wiśniewka	Gospodarstwo indywidualne	117
Sępólno	Włóścibórz	Gospodarstwo indywidualne (Włóściborek)	120
Sępólno	Wysoka Krajeńska	Gospodarstwo indywidualne	291
Sępólno	Zalesie	Tabex S.A. Gosp. rol.	825
Więcbork	Czarmuń	Gospodarstwo indywidualne (Górowatki)	106
Więcbork	Nowy Dwór	Gospodarstwo indywidualne	228
Więcbork	Pęperzyn	Gosprol Pęperzyn sp. zoo	419
Więcbork	Pęperzyn	Gospodarstwo indywidualne	103
Więcbork	Runowo Krajeńskie	Runowo-Rola sp. Zoo -	519
Więcbork	Sypniewo	Gosp. Pom. ZSCKR - Sypniewo	158
Więcbork	Wymysłowo	Gospodarstwo indywidualne	103
Mrocza	Jeziorki Zabartowskie	Gospodarstwo indywidualne	314
Mrocza	Wiele	RSP Wiele	359

Mrocza	Wiele	Gospodarstwo indywidualne	601
Mrocza	Witosław	Gospodarstwo indywidualne	295
Mrocza	Witosław	Gospodarstwo indywidualne (Orle)	517
Kęsowo	Jeleńcz	Gospodarstwo indywidualne (Tuchółka)	192
Kęsowo	Kęsowo	SKR Kęsowo	139
Kęsowo	Kęsowo	PRH Wieszczyce sp. z o.o.	987
Razem – KPK	34 gospodarstwa rolne		11848

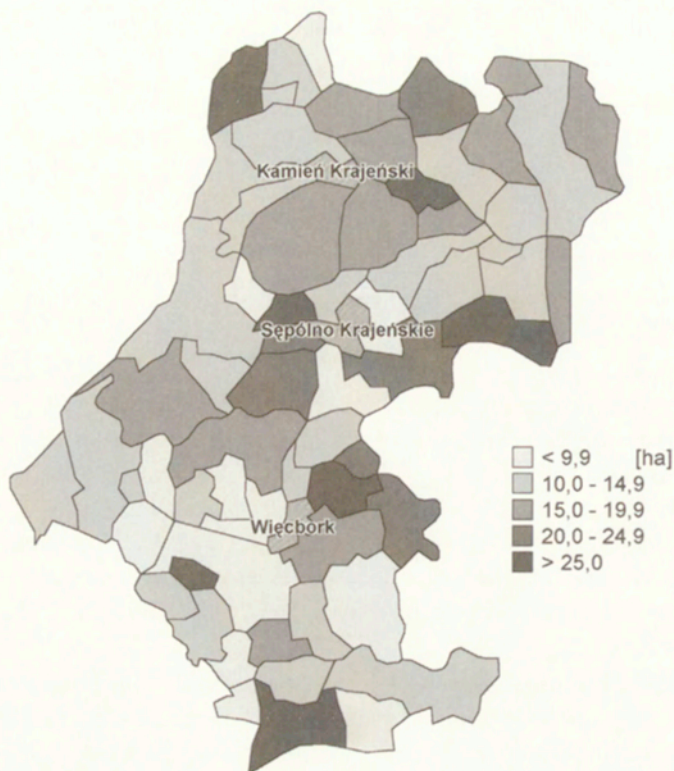
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych poszczególnych urzędów gmin (ewidencja podatku rolnego – stan w lipcu 2004 r.

W analizowanej grupie występują zarówno wielkoobszarowe gospodarstwa indywidualne (w użytkowaniu osób fizycznych – 22 gospodarstwa), jak i spółek prawa handlowego (największe podmioty powyżej 500 ha: PRH-U „Obrol” – 550 ha, Tabex S.A. – 825 ha, Runowo-Rola – 519 ha, PRH Wieszczyce – 987 ha), spółdzielcze (Spółdzielnia Rolników Indywidualnych „Rolnik” – 835 ha, RSP Wiele – 359 ha) oraz jednostki sektora publicznego (np. własności Ministerstwa Rolnictwa – gospodarstwo Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin – 574 ha).

Na terenie Parku transfer gruntów państwowych do rolnictwa indywidualnego odbywał się zarówno poprzez tworzenie gospodarstw wielkoobszarowych (głównie na bazie gruntów byłych PGR), jak i upelnorolnienie istniejących gospodarstw rodzinnych (zakup lub dzierżawa gruntów skarbowych w celu powiększenia areалу). Przyczyniło się to do znacznej poprawy struktury wielkościowej indywidualnych gospodarstw rolnych.

Według danych poszczególnych Urzędów Gmin na terenie Parku funkcjonuje około 3,5 tys. gospodarstw indywidualnych. Ich przeciętna wielkość wynosi 14,4 ha i jest blisko dwukrotnie wyższa od średniej krajowej. Struktura obszarowa tych gospodarstw ma charakter spolaryzowany. Odnotowano z jednej strony duży udział gospodarstw małych – do 5 ha (51,6% ogólnej liczby i 6,4% ogólnej powierzchni gospodarstw) oraz relatywnie małe udziały gospodarstw średnich 5–10 ha (9,9% liczby, 5,3% powierzchni) i dużych 10–15 ha (11,3% liczby, 10,4% powierzchni), a z drugiej wyraźnie ukształtowaną grupę gospodarstw bardzo dużych – powyżej 15 ha, skupiającą aż 27,2% ogólnej liczby gospodarstw i 78% ich ogólnej powierzchni.

Przeprowadzona analiza wykazała również silne zróżnicowanie przestrzenne struktury wielkościowej gospodarstw rolnych funkcjonujących na terenie Parku. Ich średnia wielkość waha się od poniżej 10 ha (13 sołectw – najmniej w soł. Witunia k. Więcborka – 4,1 ha) do ponad 25 ha (7 sołectw, w tym dwa powyżej 100 ha: Radzim w gm. Kamień Krajeński – 121 ha i Zgniłka w gm. Więcbork – 103 ha; ryc. 3).

Ryc. 3. Średnia wielkość indywidualnych gospodarstw rolnych (w ha)
Average size of private, individually run farm (ha)

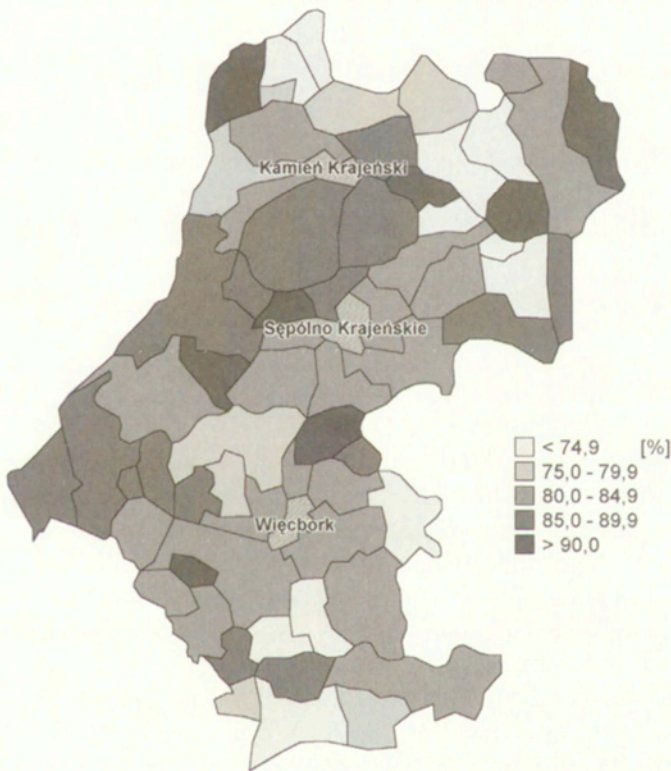
WYPOSAŻENIE TECHNICZNE ROLNICTWA

Rolnictwo na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego charakteryzuje się wysokim stopniem mechanizacji. Spośród elementów technicznego wyposażenia gospodarstw rolnych na uwagę zasługuje wysoka liczba ciągników (około 2,5 tys.) oraz kombajnów zbożowych (450 szt.).

Także wyższe mierniki od przeciętnych wartości dla kraju odnotowano w zakresie chemizacji rolnictwa. Wyniki spisu rolnego w 2002 r. wykazały, że na terenie Parku blisko 75% gospodarstw rolnych ponosi wydatki na zakup nawozów mineralnych, wapna i środków ochrony roślin. Z kolei na podstawie wywiadów w referatach rolnictwa poszczególnych urzędów gmin poziom nawożenia mineralnego określono na 130–150 kg NPK/1 ha UR, znacznie przekraczający średnią krajową (90 kg).

STRUKTURA PRODUKCJI ROLNICZEJ

W rolnictwie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego ukształtowały się duże, towarowe gospodarstwa rolne. Ich struktura zasiewów wyróżnia się bardzo wysokim udziałem zbóż (średnio 81,6% powierzchni zasiewów). Odsetek ten waha się od poniżej 75% (część północno-wschodnia i południowa Parku) do ponad 90% (głównie w części zachodniej; ryc. 4). Występowanie w krajobrazie Parku monokultur zbożowych nie jest zjawiskiem korzystnym. Prowadzi bowiem, zwłaszcza w przypadku ograniczenia nawożenia organicznego, do degradacji gleb. Spośród zbóż w strukturze zasiewów największy udział zajmują mieszanki zbożowe (21,5%), co wskazuje na niekorzystne warunki przyrodnicze rolnictwa oraz charakter paszowy tej produkcji. Ponadto zboża reprezentowane są przez żyto (17,1%), pszenżyto (13,9%), jęczmień (12,1%), pszenicę (11,8%), owies (4,4%) oraz kukurydzę na ziarno (0,9%).

Ryc. 4. Zboża w odsetku ogólnej powierzchni zasiewów w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Cereals as a percentage of total sown area at individual farms

Kolejną pozycję w strukturze zasiewów zajmują ziemniaki. Ich udział wynosi średnio 7,2% i waha się od poniżej 2% (soł. Niechorz w gm. Sępólno Krajeńskie) do ponad 20% w sołectwie Jerzmionki w gm. Kamień (21,8%) i Puszcza w gm. Więcbork (22,4%). Ze względu na niekorzystne warunki przyrodnicze i słabą bazę przetwórstwa rolno-spożywczego struktura zasiewów na terenie Parku wyróżnia się niewielkimi udziałami roślin przemysłowych. Buraki cukrowe zajmują zaledwie 0,8% powierzchni zasiewów (najwięcej 4–6% w sołectwach Borzyszkowo i Zabatrowo w gm. Więcbork oraz Witosław w gm. Mrocza). Z kolei przeciętny udział rzepaku (łącznie z rzepikiem) wynosi 1,4%, a jego najwyższe wartości (8–11%) odnotowano jedynie w dwóch sołectwach – Niechorz w gm. Sępólno Krajeńskie oraz Obrowo w gm. Kęsowo. Także produkcja warzyw i truskawek jest słabo rozwiniętą gałęzią rolnictwa na terenie Parku. Warzywa stanowią zaledwie 0,2% powierzchni zasiewów, a ich wysoki – jak na warunki Krajny – udział (ponad 1%) stwierdzono jedynie w dwu sołectwach: Teklanowo (gm. Sępólno Krajeńskie) i Jeleń (gm. Więcbork). Podobny udział w strukturze zasiewów mają truskawki (0,2%). Ich uprawa przekroczyła próg 1% jedynie w sołectwach Witkowo (gm. Kamień), Piaseczno (gm. Sępólno Krajeńskie) i Wymysłowo (gm. Więcbork). Pozostałe, nie wymienione powyżej uprawy obejmują przeciętnie 8,7% powierzchni zasiewów. Są to na ogół rośliny pastewne.

Na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego szczególnie ważnym działem produkcji rolniczej jest hodowla zwierząt inwentarskich. Przyczynia się to – na skutek nadmiernej koncentracji chowu i nie rozwiązania problemów gospodarki ściekowej (duża produkcja obornika, gnojowicy) – do zagrożeń standardów ochrony środowiska. Według danych spisu rolnego w 2002 r. na analizowanym obszarze odnotowano 16,8 tys. sztuk bydła (w tym 14,9 tys. w indywidualnych gosp. rolnych), około 91 tys. sztuk trzody chlewnej (w tym blisko 80 tys. w indywidualnych gospodarstwach rolnych), 122 tys. sztuk drobiu (w tym 77 tys. w indywidualnych gospodarstwach) oraz – tylko w rolnictwie indywidualnym – 350 sztuk owiec i 280 sztuk koni.

Analizę zróżnicowania przestrzennego produkcji zwierzęcej przeprowadzono na podstawie danych spisowych dotyczących pogłowia bydła i trzody chlewnej w indywidualnych gospodarstwach rolnych. W tym ujęciu przeciętny wskaźnik obsady bydła wynosił 44 sztuki w przeliczeniu na 100 ha UR i był wyższy od średniego w kraju (33 szt.) oraz województwie kujawsko-pomorskim (38 szt.). W układzie zróżnicowania przestrzennego wahał się od poniżej 25 szt. (np. sołectwa na wsch. od Kamienia Krajeńskiego) do ponad 55, a nawet 70 szt./100 ha UR (np. sołectwa: Borzyszkowo, Dalkowo, Górówatki w gm. Więcbork oraz Jeziorki Zabartowskie i Witosław w gm. Mrocza).

Podstawowym kierunkiem produkcji zwierzęcej na terenie Parku jest chów trzody chlewnej. W 2002 r. tylko w indywidualnych gospodarstwach rolnych odnotowano blisko 80 tys. szt. trzody. Przeciętny wskaźnik obsady wynosił 234

szt./100 ha UR i był ponad dwukrotnie wyższy od przeciętnej wartości dla kraju (Polska – 110 szt., województwo kujawsko-pomorskie – 201 szt.) oraz charakteryzował się dużym zróżnicowaniem przestrzennym. Niska obsada (mniej niż 100 szt./100 ha UR) wystąpiła jedynie w pojedynczych wsiach – Obkas, Radzim (gm. Kamień), Lutówko, Niechorz, Wiśniewa, Wiśniewka (gm. Sępólno Krajeńskie). Z kolei bardzo wysokie wskaźniki obsady (powyżej 300-400 szt.), wskazujące na duże zagrożenia dla środowiska przyrodniczego, cechuje sołectwa południowo-zachodniej części Parku (por. pas sołectw od Sypniewa do Rościmina, w tym przede wszystkim soł. Lubcza – 401 szt. i Zgniłka – 462 szt./100 ha UR).

W celu syntetycznej oceny stanu hodowli zwierząt inwentarskich posłużono się ich przeliczeniem na tzw. sztuki duże (SD). Zastosowano następujące mnożniki – bydło x 0,8, trzoda chlewna x 0,15, owce x 0,08). W tym ujęciu intensywność produkcji hodowlanej na terenie Parku, mierzona wskaźnikiem obsady w sztukach dużych, wynosi średnio 70 SD. Mała skala produkcji hodowlanej (poniżej 50 SD/100 ha UR) występuje głównie w gminie Sępólno Krajeńskie (Lutówko, Niechorz, Piaseczno, Radońsk, Wiśniewa, Wiśniewka, Włocibórz) oraz w pojedynczych sołectwach w gminach Kamień Krajeński (Obkas, Radzim) i Więcbork (Frydrychowo). Z kolei największa intensywność chowu (powyżej 80 SD) charakteryzuje sołectwo Płocicz w gm. Kamień Kraj. (89 szt.) oraz dwa rejony – w północno-wschodniej części Parku (gm. Kęsowo oraz wsch. część gm. Sępólno Krajeńskie – np. soł. Przymuszewo – 92 SD) oraz w południowo-zachodniej części Parku (np. soł. Borzyszkowo 103 SD, Górowatki 109 SD, Jeziorki Zabartowskie – 136 SD; ryc. 5).

Z punktu widzenia ochrony środowiska przyrodniczego szczególnie duże zagrożenia związane są z miejscami koncentracji chowu zwierząt inwentarskich. Na podstawie informacji uzyskanych w poszczególnych urzędach gmin na terenie Parku odnotowano szereg wielkoskalowych stad hodowlanych, tj.:

a) w zakresie chowu trzody chlewniej:

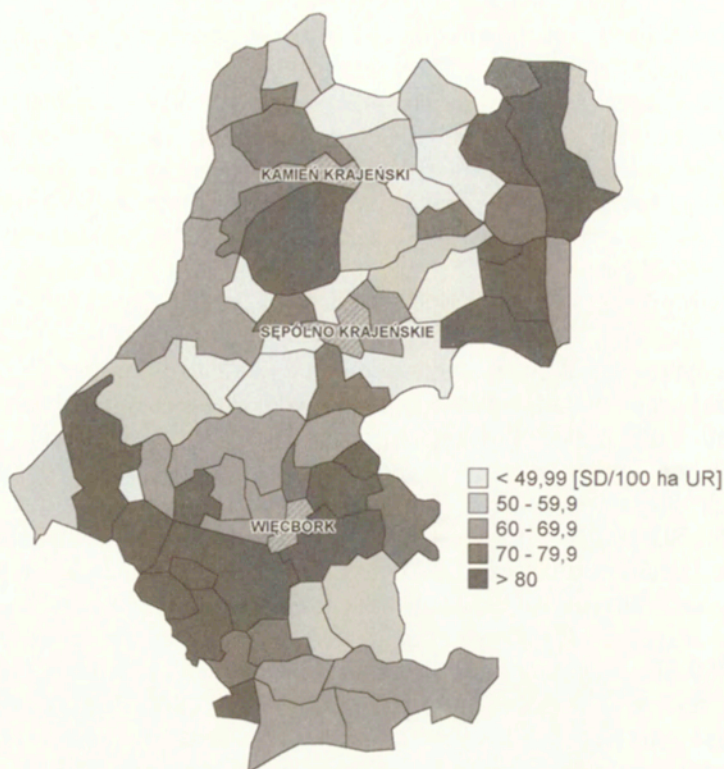
- Konstantowo w gm. Mrocza – ok. 12 tys. szt.,
- Płocicz w gm. Kamień Kraj. – ok. 6 tys. szt.,
- Lutowo w gm. Sępólno Kraj. – ok. 1,2 tys. szt.,
- Świdwie w gm. Sępólno Kraj. – ok. 1,5 tys. szt.,
- Lubcza w gm. Więcbork – ok. 1 tys. szt.,
- Wieszczyce w gm. Kęsowo – ok. 2 tys. szt.,

b) w zakresie chowu bydła:

- Skarpa-Zalesie w gm. Sępólno Kraj. – ok. 150 szt.,
- Wiśniewa w gm. Sępólno Kraj. – ok. 100 szt.,
- Kęsowo w gm. Kęsowo – ok. 200 szt.,

c) w zakresie chowu drobiu:

- Siciny w gm. Kęsowo – ok. 5 tys. szt. kur,
- Rościmin w gm. Mrocza – ok. 5 tys. szt. gęsi.

Ryc. 5. Zwierzęta inwentarskie w sztukach dużych w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych
Live animals in "large production units" per 100 ha of agricultural land

Powyższe miejsca koncentracji chowu określają główne obszary konfliktowe relacji człowiek–środowisko przyrodnicze na terenie Parku. Rozwiązanie tego konfliktu wymaga zarówno bezwzględnego przestrzegania zasad ochrony środowiska, jak i stopniowego odchodzenia od intensywnych form produkcji zwierzęcej.

GOSPODARSTWA EKOLOGICZNE I AGROTURYSTYCZNE JAKO DOCEŁOWY KIERUNEK ROLNICTWA NA OBSZARACH CHRONIONYCH

Zgodnie z obowiązującym prawodawstwem obszary parków krajobrazowych nie są wyłączone z użytkowania gospodarczego, ale uciążliwe dla środowiska przemysł, rzemiosło i intensywne rolnictwo są tam eliminowane lub ograniczane. Lokalizacja gruntów gospodarstw rolnych w obrębie parków krajobrazowych stwarza potencjalne konflikty w relacji, człowiek–środowisko przyrodni-

cze”. Wynika to przede wszystkim z ograniczeń na drodze intensyfikacji produkcji rolniczej. Dlatego obszary chronione predysponowane są z jednej strony do rozwoju rolnictwa ekologicznego (produkcja tzw. zdrowej żywności), a z drugiej do wykorzystania szczególnych walorów przyrodniczo-kulturowych w celu prowadzenia działalności agroturystycznej.

AGROTURYSTYKA A WIELOFUNKCYJNY ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH

Istotnym elementem różnicowania i wzbogacania działalności gospodarczej na terenach wiejskich są przedsięwzięcia gospodarcze w zakresie szeroko rozumianej agroturystyki. Działania te związane są zarówno z funkcjonującym gospodarstwem rolnym, jak i z jego otoczeniem (lokalne walory przyrodniczo-ekologiczne, zabytki kultury materialnej, baza rekreacyjno-wypoczynkowa itp.) oraz przyczyniają się do powstawania nowych, pozarolniczych miejsc pracy i podniesienia poziomu dochodów rodzin rolniczych.

Ponadto – z punktu widzenia regionalnego – rozwój turystyki na obszarach wiejskich przyczynia się do zwiększenia bazy noclegowej, podniesienia jakości oferowanych usług w regionie, a także jest szansą dla poprawienia stanu infrastruktury technicznej (zaopatrzenia w wodę, kanalizację, poprawa stanu dróg). Uwarunkowania te mają szczególne znaczenie w ostatnich latach, kiedy na skutek wzrostu poziomu bezrobocia i spadku opłacalności produkcji rolniczej pogorszyła się sytuacja materialna mieszkańców wsi.

Różnorodność parków krajobrazowych pod względem przyrodniczym, kulturowym, krajobrazowym oraz funkcjonalno-przestrzennym powoduje, że nie można wskazać uniwersalnych kierunków ich wielofunkcyjnego (pozarolniczego) zagospodarowania. Na terenach parków szczególnie duże możliwości rozwoju alternatywnych kierunków wykorzystania posiadanego potencjału gospodarstw rolnych wiążą się ze wzrostem działalności agroturystycznej (por. Sewerniak, Owsiak 2001; Baranowska-Janota, Korzeniak 1991). Obszary te gwarantują bowiem mieszkańcom miast przebywanie w nieskażonym środowisku przyrodniczym o szczególnych walorach przyrodniczych i kulturowych. Należy jednak zaznaczyć, że agroturystyka na terenach chronionych musi być tak zorganizowana, żeby jej skutki nie oddziaływały negatywnie na środowisko przyrodnicze, a działalność gospodarcza była dostosowana do wymogów ochrony przyrody. Ograniczenia te wynikają z faktu, że intensywne zagospodarowanie najcenniejszych przyrodniczo obszarów powoduje obniżenie ich walorów krajobrazowych i wypoczynkowych.

Zaangażowanie gospodarstw rolnych w obsługę ruchu turystycznego prowadzi do wzrostu ich dochodowości, a także do swoistej specjalizacji gospodarstw – poszerzenia oferty produkowanych artykułów spożywczych oraz powiększe-

nia i modernizacji majątku produkcyjnego i nieprodukcyjnego. W przypadku gospodarstw rolnych funkcjonujących w rejonach parków krajobrazowych podjęcie działalności agroturystycznej oraz uzyskiwanie dochodów z tego tytułu rekompensują ubytek dochodów rodzin rolniczych wynikający z obniżenia się poziomu intensywności produkcji rolniczej (spadku poziomu produkcji roślinnej na skutek zmniejszenia dawki nawożenia mineralnego, ograniczenia intensywnego chowu zwierząt itp.). Uwarunkowania te szczególnie zaznaczają się w obrębie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego. Występuje tam na skutek przejmowania gruntów likwidowanych PGR szereg wielkoobszarowych gospodarstw sektora prywatnego oraz liczna grupa dużych indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 15 ha (średnia 14 ha). Relatywnie wysoki potencjał terytorialny gospodarstw rolnych na terenach chronionych, w warunkach słabo wykształconej pozarolniczej działalności gospodarczej, stwarza niebezpieczeństwo rozwoju intensywnych kierunków produkcji rolniczej. Dlatego w przypadku tych gospodarstw szczególnie wyraźnie zaznacza się potrzeba wzrostu pozarolniczej aktywności gospodarczej. Aktywność ta, ze względu na walory środowiska przyrodniczego, powinna być ukierunkowana na działalność agroturystyczną. Gospodarstwa te proponują aktywny wypoczynek w naturalnym środowisku wiejskim. Rolnicy, oprócz bazy noclegowej – pokoi gościnnych, samodzielnych mieszkań wczasowych, pól namiotowych i kempingowych, oferują również wyżywienie produktami pochodzącymi z gospodarstwa, wycieczki piesze i rowerowe, jazdę konną, przejażdżki bryczką, wędkowanie, możliwość zbierania runa leśnego i wiele innych atrakcji (np. prezentacja sztuki ludowej). W części gospodarstw dodatkowym atutem agroturystyki jest produkcja zdrowej żywności (często agroturystyka połączona jest z rolnictwem ekologicznym). Ponadto obecnie dość popularne staje się wytwarzanie tzw. produktów regionalnych, które tworzą wizerunek danego regionu i jednocześnie promują go (Drzewiecki 1995).

Uwzględniając powyższe uwagi, niepokoi bardzo mała liczb gospodarstw agroturystycznych działających na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego. Według Katalogu Agroturystycznego „Wieś kujawsko-pomorska zaprasza” oraz materiałów RCDRRiOW w Przysieku k. Torunia funkcjonują tam zaledwie dwa gospodarstwa tego typu (2003 r.) – „Agro-Jele” w Jeleniu oraz „Wodny Raj” w Sepólnie Krajeńskim. Wskazuje to na duże możliwości rozwoju tego kierunku pozarolniczej działalności gospodarczej. Wymaga jednak zorganizowanych działań samorządów lokalnych, Ośrodków Doradztwa Rolniczego oraz dyrekcji Krajeńskiego Parku Krajobrazowego, ukierunkowanych z jednej strony na przełamanie barier w świadomości ludności rolniczej i pomoc w tworzeniu gospodarstw agroturystycznych, a z drugiej na lepszą promocję walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych Parku. O dużych możliwościach w tym zakresie świadczy fakt, że gospodarstwa agroturystyczne są znacznie bardziej popularne w innych parkach krajobrazowych województwa kujawsko-po-

morskiego (np. Górznięsko-Lidzbarski – 21 gosp., Tucholski – 25 gosp.; Rudnicki, 2002.).

GOSPODARSTWA EKOLOGICZNE JAKO KIERUNEK ZAGOSPODAROWANIA ROLNICZEGO

Rolnictwo ekologiczne to system gospodarowania w rolnictwie zrównoważonym pod względem ekologicznym i ekonomicznym. Polega na harmonijnym funkcjonowaniu człowieka z przyrodą w procesie produkcji rolnej. Nadrzędnym celem rolnika-ekologa jest zapewnienie naturalnej żyzności gleby oraz zdrowotności roślin i zwierząt. Osiąga się to poprzez stosowanie nawozów naturalnych (organicznych, naturalnych mielonych skał, nawozów zielonych, kompostów) oraz metod i środków produkcji chroniących życie organizmów glebowych. Podstawą funkcjonowania gospodarstwa ekologicznego jest płodozmian, w którym ważne miejsce zajmują rośliny strukturotwórcze, nie może być natomiast monokultury. Zaleca się stosowanie poplonów, międzyplonów i wsiewek po to, by przez większą część roku gleba była osłonięta. Zapobiega to nadmiernemu rozwojowi chwastów, użyźnia i poprawia strukturę gleby. W gospodarstwie ekologicznym nie stosuje się pestycydów. Wszelkie zabiegi uprawowe zmierzają do tego, by zapobiegać chorobom i szkodnikom, a nie je zwalczać (*Rolnictwo ekologiczne...* 2003; Grykeń 2003).

Gospodarstwa ekologiczne, zgodnie z wymogami ustawy, powinny być położone na terenie, na którym nie odnotowano przekroczeń dopuszczalnych poziomów stężeń zanieczyszczeń zarówno gleb, wody, jak i powietrza. Ograniczenia te stwarzają szczególnie duże możliwości rozwoju rolnictwa ekologicznego na obszarach prawnie chronionych, w tym w obrębie parków krajobrazowych. Ponadto tereny te, zgodnie z ustawą o ochronie przyrody, wyróżniają się ograniczeniami w zakresie intensywnego użytkowania rolniczego, nastawionego na wielkotowarową produkcję, o wysokim stopniu chemizacji i mechanizacji. Powyższe uwarunkowania determinują system rolniczy na obszarach parków krajobrazowych. Musi on w pierwszej kolejności chronić naturalne procesy ekologiczne i stabilność ekosystemów, nawet kosztem realizacji celów związanych z produkcją rolną. Wymaga to podniesienia rangi rolnictwa ekologicznego – o zrównoważonej produkcji roślinnej i zwierzęcej, z zaniechaniem chemicznych środków produkcji.

Ponadto rolnictwo ekologiczne wiąże się z dużymi nakładami pracy (powoduje to pełniejsze wykorzystanie nadwyżek siły roboczej w rolnictwie), a ograniczenie ilości stosowanych środków plonotwórczych pochodzenia przemysłowego przyczynia się do zmniejszenia kosztów produkcji rolnej. Oprócz złagodzenia problemu bezrobocia oraz powstania nowych (dodatkowych) źródeł dochodów dla rolników, metoda ekologicznego gospodarowania może przyczy-

nić się do ożywienia gospodarczego terenów parków krajobrazowych – np. poprzez drobne przetwórstwo, tworzenie sieci dystrybucji oraz systemu informacji i promocji na temat „zdrowej żywności”. Podjęcie produkcji ekologicznej na obszarach przyrodniczo cennych, gdzie znacznie ograniczona jest działalność gospodarcza, stwarza także nowe możliwości konkutowania na rynkach żywnościowych Unii Europejskiej.

W odniesieniu do wyżej wymienionych pozytywów rolnictwa ekologicznego szczególnie niepokoi fakt, że zgodnie z wykazem RCDRRiOW w Przysieku oraz Stacji Chemiczno-Rolniczej w Bydgoszczy na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego nie odnotowano żadnego gospodarstwa ekologicznego. Wskazuje to na duże możliwości rozwoju tego kierunku produkcji rolniczej. Rolnictwo użytkuje tam dość duże powierzchnie cennych przyrodniczo obszarów, jednocześnie spada na nie szczególna odpowiedzialność za ochronę środowiska. Sposób gospodarowania rolniczego powinien zapewniać stan równowagi ekologicznej różnych ekosystemów na danym obszarze. Natomiast kompleksowe zagospodarowanie przestrzeni obszarów wiejskich musi być podporządkowane zasadom zrównoważonego rozwoju.

Jednakże prowadzenie gospodarstwa ekologicznego wymaga posiadania odpowiedniej wiedzy, dużych nakładów pracy, otwartości na nowe sposoby w gospodarowaniu oraz wiąże się z ponoszeniem kosztów, szczególnie na początku, gdy gospodarstwo jest w fazie przestawiania. Zachętą dla rolnika decydującego się zmienić charakter swojego gospodarstwa są na pewno możliwości otrzymywania i pozyskiwania środków finansowych (np. w ramach działań Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich). Powstanie grupy rolników traktujących rolnictwo ekologiczne jako alternatywę dla rolnictwa tradycyjnego (intensywnego) jest podstawowym postulatem w zakresie przemian rolnictwa na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego. Realizacja programu ekologizacji rolnictwa wymaga jednak podjęcia zorganizowanych działań samorządów lokalnych, Ośrodków Doradztwa Rolniczego oraz dyrekcji Parku. W tym celu należy wykorzystać doświadczenia działającego od 1989 r. i mającego swoją siedzibę w Przysieku koło Torunia, Stowarzyszenia Producentów Metodami Ekologicznymi „Ekoland”.

OCENA PRZEMIAN ROLNICTWA – UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzona analiza struktury przestrzennej rolnictwa wykazała szereg zarówno pozytywnych, jak i negatywnych procesów i zjawisk.

W zakresie struktury użytkowania i własności ziemi:

- wyraźna przewaga krajobrazu rolniczego – 47 obszarów (68% ogółu) charakteryzuje się dominacją lub bardzo wysokim udziałem użytków rolnych,

- struktura własnościowa ziemi charakteryzuje się z jednej strony dużym udziałem gruntów rolnictwa indywidualnego w ogólnej powierzchni Parku (średnio 45,5%), a z drugiej własności sektora publicznego, w tym głównie Lasów Państwowych (24,5%) i Agencji Nieruchomości Rolnych (20,3%).

W zakresie jakości gleb i struktury rolniczego użytkowania ziemi:

- niekorzystne warunki przyrodnicze rolnictwa, charakteryzują się – oprócz falistej lub pagórkowatej rzeźby terenu – wysokimi udziałami gleb najniższych klas bonitacyjnych (gleby klas V i VI, nieopłacalne w uprawie i predysponowane do zmiany formy użytkowania – głównie zalesienia, stanowią blisko 26% użytków rolnych w Parku),
- wysoki udział użytków rolnych w warunkach dużego udziału gleb o niskich klasach bonitacyjnych wskazuje na konieczność zmiany struktury użytkowania ziemi – głównie w kierunku wzrostu powierzchni gruntów leśnych oraz, w ramach rolniczego użytkowania ziemi, podniesienia areału użytków zielonych – głównie w strefach dolin rzecznych oraz terenów o rzeźbie falistej lub pagórkowatej i objętych obecnie gospodarką orną.

W zakresie struktury agrarnej:

- struktura rolnictwa charakteryzuje się korzystnymi parametrami agrarnymi (średnia wielkość indywidualnego gospodarstwa – 14,5 ha, 20% gruntów skupiono w gospodarstwach powyżej 100 ha).

W zakresie wyposażenia technicznego:

- rolnictwo Parku wyróżnia się wysokim poziomem mechanizacji (2,5 tys. szt. ciągników; 450 szt. kombajnów zbożowych) i chemizacji (blisko 75% gospodarstw rolnych ponosi wydatki na zakup nawozów mineralnych, wapna i środków ochrony roślin).

W zakresie cech strukturalnych rolnictwa:

- produkcja roślinna ukierunkowana jest na zboża (82% powierzchni zasiewów), a chów zwierząt inwentarskich wyróżnia się wysokimi wskaźnikami obsady trzody chlewnej (średnio 234 szt./100 ha UR),
- intensywny, ukierunkowany na hodowlę zwierząt inwentarskich, charakter produkcji rolniczej stanowi podstawowy problem gospodarki przestrzennej na terenie Parku (rozwiązania wymaga przede wszystkim kwestia miejsc koncentracji chowu trzody chlewnej).

Z punktu widzenia gospodarki żywnościowej zmiany zachodzące na terenie Krajeńskiego Parku Krajobrazowego mają znamiona sukcesu – przyczyniły się do ukształtowania się intensywnego, towarowego rolnictwa, opartego o duże gospodarstwa rolne. Jednakże położenie badanego obszaru w obrębie parku krajobrazowego oraz fakt, że spośród funkcjonujących tam 3,5 tys. gospodarstw rolnych, w czasie siedmiu lat istnienia Parku, jedynie dwa gospodarstwa podjęły działalność agroturystyczną, a żadne nie osiągnęło statusu gospodarstwa ekologicznego, wskazują na niepowodzenie w zakresie realizacji polityki ekorozwoju na terenach prawnie chronionych. Powyższy dysonans pozwala stwierdzić, że

podstawowym problemem gospodarczym na terenie Parku jest realizacja programu restrukturyzacji rolnictwa, ukierunkowanego na odchodzenie od intensywnych form produkcji rolniczej oraz propagowanie gospodarstw ekologicznych i agroturystycznych.

LITERATURA

- Baranowska-Janota M., Korzeniak G., 1991, *Zasady turystycznego użytkownika i ochrony parków krajobrazowych*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Oddział w Krakowie.
- Drzewiecki M., 1995, *Agroturystyka*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo”, Bydgoszcz.
- Grykiień S., 2003, *Bariery rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce*, [w:] *Funkcje obszarów wiejskich w dobie transformacji gospodarki Polski*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- Majewski J., Lane B., 2001, *Turystyka wiejska i rozwój lokalny*, Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań.
- Rolnictwo ekologiczne i eko-agroturystyka przyjazne człowiekowi i środowisku*, 2003, RCDRRiOW w Przysieku.
- Rudnicki R., 2002, *Agroturystyka szansą rozwoju obszarów wiejskich na terenie parków krajobrazowych (na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego)*, [w:] *Działalność gospodarcza w obszarach chronionych na przykładzie parków krajobrazowych*, Materiały seminaryjne, Zespół Parków Krajobrazowych Brudzeńskiego i Gościńskiego-Włocławskiego.
- Sasinowski H. (red.), 2000, *Ekorozwój w polityce regionalnej*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Sewerniak J., Owsiak J., 2001, *Turystyka na obszarach chronionych jako czynnik rozwoju ekonomicznego społeczności lokalnych*, Instytut Turystyki, Toruń.
- Stasiak A., (red.), 2001, *Rola obszarów chronionych w koncepcji przestrzennego zagospodarowania obszarów wiejskich w Polsce*, Biuletyn KPZK, 198, Warszawa.
- Zielińska A., 2000, *Ekorozwój jako element prawidłowego gospodarowania na obszarach chronionych*, [w:] *Ekorozwój w polityce regionalnej*, 2, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej.

SUMMARY

The paper deals with a spatial analysis of agriculture in the protected area – Krajna Landscape Park. There was considered a number of attributes describing the land use and ownership structure (for example 64% of the area is an agricultural land and within it almost 86% is arable), soil quality (soils of V and VI classes make up 26% agricultural area), agrarian structure (78% lands belong to farms of total area exceeding 15 ha, and

average size of a private farm amounts for 14.4 ha), technical facilities in farms (e.g. 75% farms spend money for pesticides) and the level and structure of agricultural production (e.g. at average the 82% share of crops in total sown area; as much as 70 “large production units” per 100 ha of farmland). The research has revealed, that in the Park area, in spite of great natural and cultural values, agriculture remains fundamental economy sector, and is based on large, market-oriented farms. Agriculture intensification can be regarded as a – from the point of view of food economy – success, and in relation to the implementation of sustainable development principle, as a failure. It is distinctly confirmed by the fact, that among 3.5 thousand farms operating in the Park area only two have started agritouristic activity, and none has achieved the status of an ecological farm.

Jadwiga Antoszek, Wiesława Sobczyk
Instytut Nauk o Ziemi
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
20-718 Lublin , al. Kraśnicka 2 CD

EFEKTY PRZEMIAN OBSZARÓW WIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE GMINY NIELISZ

THE EFFECTS OF TRANSFORMATIONS OF RURAL AREAS ON THE
BASIS OF THE GMINA OF NIELISZ

Zarys treści: Celem artykułu jest analiza demograficznych i społeczno-gospodarczych skutków przemian obszarów wiejskich gminy Nielisz położonej w powiecie zamojskim. Dominującą funkcją gminy jest rolnictwo. Podobnie jak inne obszary monofunkcyjne w okresie transformacji podlega ona wielopłaszczyznowym przekształceniom związanym także ze zbudowaniem na jej terenie największego na Lubelszczyźnie zbiornika wodnego.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, ludność wiejska, rolnictwo, działalność pozarolnicza

WSTĘP

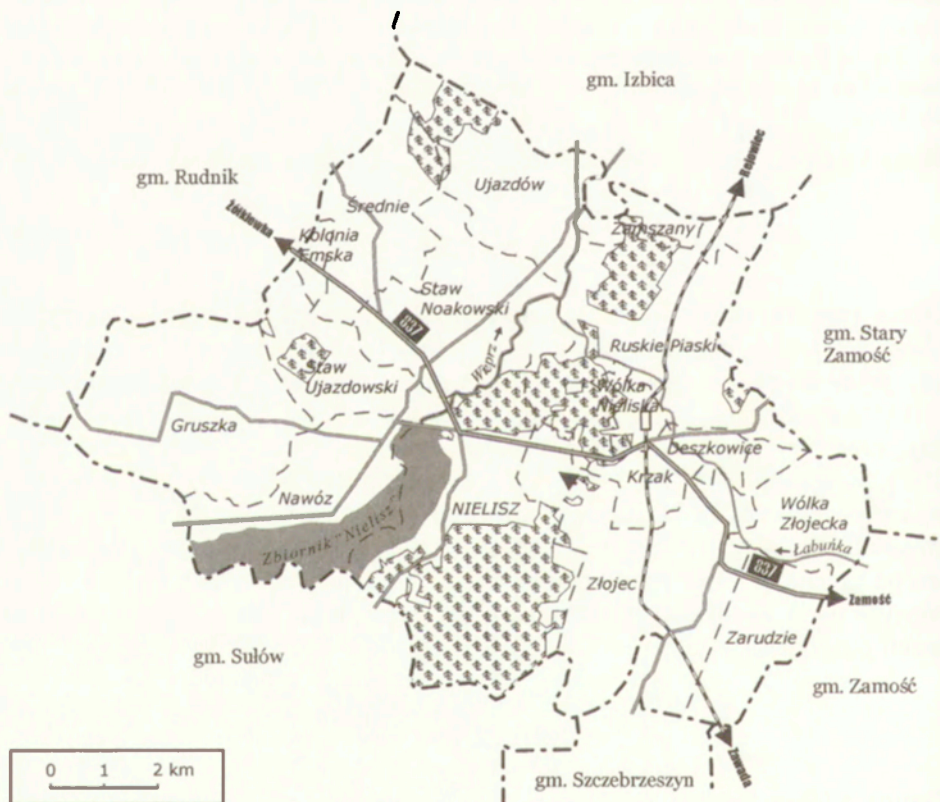
Okres transformacji społeczno-gospodarczej przyniósł widoczne zmiany na obszarach wiejskich, które zaznaczyły się nie tylko trudnościami w rolnictwie czy pojawieniem się bezrobocia, ale również rozwojem usług i infrastruktury technicznej. Badania wielu autorów wykazały m.in. że obszary wiejskie podlegają procesom przemian o różnym stopniu intensywności i dynamiki (Bański 2003; Falkowski i in. 2003; Głębocki 1998; Górz 2003; Rydz 2003). Należy zatem oczekiwać, że skutki zachodzących tam zmian są zróżnicowane przestrzennie, w zależności od typu obszarów wiejskich. Celem pracy jest analiza tempa przemian na obszarze gminy Nielisz oraz ich efekty dokonujące się na różnych płaszczyznach działalności społeczno-ekonomicznej w okresie transformacji gospodarki.

OBSZAR BADAŃ

Gmina Nielisz leży na pograniczu trzech mezoregionów fizycznogeograficznych: Padołu Zamojskiego, Wyniosłości Giełczewskiej i Działów Grabowieckich (Kondracki 1998) na terenie powiatu zamojskiego.

Należy ona do gmin średnich pod względem wielkości powierzchni i liczby ludności w powiecie zamojskim. Ogólna powierzchnia gminy wynosi ponad 113 km², a zamieszkuje ją nieco poniżej 6,2 tys. osób. Na terenie gminy znajduje się 22 miejscowości. Głównym ośrodkiem jest wieś Nielisz, licząca 886 mieszkańców. Drugie miejsce zajmuje wieś Złojec (761 osób). Z pozostałych jednostek osadniczych można wyróżnić wieś Nawóz (514 osób) i Ruskie Piaski (476). Z kolei najmniejsza wieś ZamSZany liczy tylko 93 mieszkańców.

Ośrodek gminny – Nielisz oddalony jest zaledwie 10 km od Szczepieszyna, 16 km od Zamościa i 80 km od Lublina. Niezbyt odległe położenie od Zamościa i Szczepieszyna jest jednym z ważnych atutów gospodarczego i przestrzennego rozwoju gminy. Ma to swoje odzwierciedlenie w układzie sieci drogowej i kolejowej (ryc. 1). Przez teren gminy, z północnego zachodu na południowy wschód, biegnie droga wojewódzka 837, łącząca Lublin z Zamościem. Drogi powiatowe o łącznej długości 41 km pełnią funkcję łączników dróg krajowych, połączeń między wsiami oraz powiązań wsi z siedzibą Urzędu Gminy i sąsied-

Ryc. 1. Położenie gminy Nielisz i jej zróżnicowanie przestrzenne.
Location of Nielisz commune and its spatial diversity

nimi gminami (ryc. 1). Sieć dróg uzupełniają drogi gminne o długości 61 km, przy czym tylko 60% z nich ma nawierzchnię utwardzoną.

Przez wschodni obszar gminy Nielisz, z północy na południe, przebiega linia kolejowa Rejowiec-Zawada-Bełżec-Hrebenne. Jest to szlak o międzynarodowym znaczeniu, relacji Warszawa-Lwów. Stacja kolejowa osobowo-towarowa znajduje się na terenie gminy w miejscowości Ruskie Piaski.

Gmina Nielisz posiada korzystne warunki przyrodnicze do prowadzenia produkcji rolniczej. Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest stonkowo wysoki i wynosi 75,0 punktów (średnia dla kraju – 66,6 punktów). Na obszarze gminy przeważają gleby kompleksów pszennych, wykształcone z utworów lessowych i wapieni kredowych. Najlepsze gleby (kl. I–IIIa) zajmują 51,5% gruntów ornych, średniej jakości (kl. IIIb–IVb) – 43,4%, a gleby najłabsze (kl. V–Vz) – 5,1%.

Gmina posiada także bardzo dobre warunki przyrodnicze do rozwoju turystyki. W jej obrębie stykają się fragmenty mezoregionów o dość odmiennej rzeźbie terenu – równinne obniżenie denudacyjne Padolu Zamojskiego i wyżyna o charakterze garbu – Wyniosłość Giełczewska i Działy Grabowieckie. Dobrze rozwiniętą sieć hydrograficzną tworzy rzeka Wieprz wraz z głównymi dopływami Łabuńką i Porem. Na rzece Wieprz znajduje się zbiornik dużej retencji „Nielisz”, zlokalizowany na terenach gminy Nielisz i Sułów. Lasy zajmują 1459 ha, tj. 12,8% powierzchni gminy. Tworzą one zwarte kompleksy, w których dominują lasy mieszane świeże. Wzdłuż cieków wodnych występują siedliska wilgotne, łąkowe.

PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE

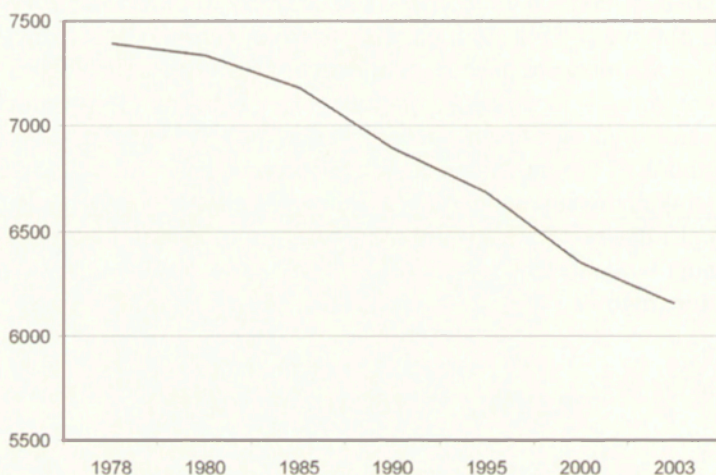
Od końca lat 70. liczba ludności gminy systematycznie maleje. W latach 1978–2003 zmalała z 7,4 tys. do 6,1 tys. osób. Spadek ten spowodował widoczne zmiany w gęstości zaludnienia, która zmniejszyła się w tym okresie z 66 os./km² do 54 os./km² (tab. 1, ryc. 2).

Gęstość zaludnienia jest znacznie zróżnicowana w poszczególnych miejscowościach i waha się od 14 os./km² w Kolonii Deszkowice do 131 os./km² we wsi Krzak. Dużą gęstością zaludnienia, tj. powyżej wartości średniej dla gminy charakteryzują się wsie: Wólka Nieliska, Staw Ujazdowski, Staw Noakowski, Nawóz, Zamszany, Zarudzie, Złojec. Na uwagę zasługuje fakt, iż w latach 1978–2000 nie nastąpiły zasadnicze zmiany w rozkładzie przestrzennym ludności. Stosunkowo niewielki wzrost gęstości zaludnienia odnotowano we wsi Nielisz, przy czym należy zaznaczyć, iż ośrodek gminy posiada niską gęstość zaludnienia, wynoszącą 42 os./km². Większy spadek gęstości zaludnienia nastąpił na terenach peryferyjnych gminy, we wsiach Gruszka Mała, Gruszka Duża, Ujazdów.

Tabela 1. Stan i dynamika ludności gminy Nielisz w latach 1978–2003

Rok	Liczba ludności	Zmiany zaludnienia		Gęstość zaludnienia
		rok poprzedni = 100	1978 = 100	
1978	7390	100,0	100,0	66
1980	7333	99,2	99,2	65
1985	7182	97,9	97,2	64
1990	6895	96,0	93,3	61
1995	6681	96,8	90,4	59
2000	6353	95,1	85,9	56
2003	6150	96,8	83,2	54

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Gminy Nielisz.

Ryc. 2. Liczba ludności gminy Nielisz w latach 1978–2003

The number of the population of Nielisz commune in 1978–2003

Ludność gminy charakteryzuje malejący przyrost naturalny. Spadek urodzeń nie zapewniający obecnie reprodukcji prostej populacji jest głównym czynnikiem hamowania dynamiki demograficznej gminy. Proces ten obrazuje współczynnik dynamiki demograficznej, wyrażający liczbę urodzeń przypadającą na jeden zgon. Zmalał on drastycznie z 1,146 w 1978 r. do 0,551 w 2003 r.

Zmiany przyrostu naturalnego wskazują od początku lat 90. wyraźną tendencję spadkową. W 1990 r. wskaźnik przyrostu naturalnego wynosił $-1,1\%$ i spadł do $-7,4\%$ w 2000 r. (ryc. 3).

Ogólne saldo migracji gminy Nielisz w analizowanych latach było ujemne. W procesie migracji ludności można wyróżnić dwa okresy. Do 1989 r. odpływ

ludności był znaczny i gmina miała bardzo wysokie ujemne saldo migracji wynoszące od $-13,0\text{‰}$ w 1978 r. do $-14,0\text{‰}$ w 1989 r. W tym czasie gminę opuszczała ludność w wieku 15–28 lat oraz 35–45 lat, przede wszystkim z wykształceniem średnim i zawodowym. Dużą część migrującej ludności stanowiły kobiety. Po 1989 r. odpływ ludności z gminy osłabł, ale wskaźnik salda migracji był nadal ujemny.

Przyczyną nadmiernych tendencji odpływowych w latach 1978–1989 był niski poziom społeczno-gospodarczy gminy, nie zapewniający odpowiednich warunków życia na wsi oraz duże możliwości podjęcia pracy w miastach. W okresie współczesnych transformacji społeczno-gospodarczych więzi łączące mieszkańców gminy z miejskimi rynkami pracy zostały zerwane. Na skutek likwidacji większych zakładów przemysłowych w Zamościu (np. Zamojskich Zakładów Mięsnych, Zamojskiej Fabryki Mebli) na wieś powróciły osoby, które utraciły pracę w mieście. Bezpośrednim efektem tej sytuacji był ciągły wzrost liczby bezrobotnych (tab. 2).

Obserwowane przemiany demograficzne wskazują na malejący przyrost naturalny, wysoką umieralność mieszkańców gminy, utrzymujący się na wysokim poziomie selektywny odpływ ludności i wyraźną przewagę ubytku migracyjnego nad przyrostem biologicznym, co oznacza małe możliwości reprodukcyjne ludności i utrwalanie się niekorzystnej sytuacji demograficznej. Procesy depopulacyjne na terenie gminy Nielisz są znacznie zaawansowane i prowadzą do pogorszenia sytuacji demograficznej tego obszaru. Poza ośrodkiem gminnym w pozostałych miejscowościach gminy notuje się wyraźną tendencję spadkową liczby ludności.

Struktura ludności według płci w gminie Nielisz charakteryzuje się od dawna liczebną przewagą kobiet nad mężczyznami. W analizowanych latach struktura ludności według płci nie uległa istotnym zmianom. Współczynnik feminizacji utrzymywał się na poziomie ok. 104 kobiet na 100 mężczyzn. Nierównowaga płci pogłębia się znacznie w poszczególnych grupach wiekowych. Duża nadwy-

Tabela 2. Bezrobotni w gminie Nielisz w latach 1992–1999

Rok	Liczba bezrobotnych	1992 = 100
1992	391	100,0
1993	414	105,9
1994	433	110,7
1995	460	117,6
1996	485	124,0
1997	403	103,1
1998	442	113,0
1999	463	118,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Gminy Nielisz.

Ryc. 3. Ruch naturalny (2) i migracja ludności (1) gminy Nielisz w latach 1978–2000
Natural increase (2) and migration (1) of the population of Nielisz commune in 1978–2000

zka kobiet występuje w grupie osób starszych. Wśród roczników młodszych natomiast nieznacznie przeważają chłopcy. W średnich rocznikach zaznacza się typowy dla obszarów wiejskich niedobór kobiet spowodowany ich nadmierną migracją.

Ludność gminy Nielisz wykazuje cechy społeczności starzejącej się. Wyrazem tego jest rosnący udział ludności w wieku poprodukcyjnym i malejący w wieku przedprodukcyjnym w ogólnej liczbie. W 1978 r. tylko 17,6% ogółu ludności było w wieku poprodukcyjnym, natomiast w 2003 r. jej udział wzrósł do 23,1%. Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w latach 1978–2003 obniżył się z 24,9% do 22,4% (tab. 3).

Tabela 3. Struktura ludności według wieku w gminie Nielisz w latach 1978–2003

Rok	Udział (%) ludności w wieku		
	przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym
1978	24,9	57,5	17,6
1980	25,3	56,4	18,3
1985	25,7	54,3	20,0
1990	25,9	52,7	21,4
1995	25,5	52,0	22,5
2000	25,1	51,9	22,8
2003	22,4	54,3	23,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Urzędu Gminy Nielisz.

PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE

Transformacja ustrojowa spowodowała dynamizację procesów przestrzennych obejmujących wszystkie sfery działalności gospodarczej i społecznej (Bański, Stola 2002; Kołodziejczyk 1999, 2002; Guzik 2003). W poszczególnych gminach województwa lubelskiego procesy te przebiegają z różnym natężeniem, zależnie od warunków rozwoju gmin. Odmienne są też możliwości ich dostosowania do nowej rzeczywistości. Obok jednostek wykazujących dynamiczne przemiany struktur przestrzennych, istnieją też i takie, które mają słabe tempo przeobrażeń, wynikające często z ich mniejszego potencjału demograficznego oraz społeczno-ekonomicznego. Gmina Nielisz włączyła się w nurt zachodzących przemian gospodarczych. Uzyskała ponadto bodziec do ożywienia przemian w postaci lokalizacji na jej terenie największego na Lubelszczyźnie zbiornika wodnego. Z drugiej jednak strony, istnieją różne bariery spowalniające jej rozwój.

Zachodzące przemiany znalazły swoje odzwierciedlenie przede wszystkim w poszukiwaniu odpowiedniego modelu zagospodarowania przestrzennego gminy Nielisz, zmierzającego w kierunku wielofunkcyjnego jej rozwoju. Na razie jednak dość wyraźna i ciągła dominacja jednej gałęzi gospodarki sprawia, że gmina pozostaje monofunkcyjną. Podstawową funkcją gminy jest nadal rolnictwo. Znajduje ono na tym terenie dosyć dobre warunki rozwoju. Na gruntach ornych przeważają gleby kompleksu pszennego i pszenno-żytniego oraz kompleksu żytnio-ziemniaczanego. Stosunkowo gęsta sieć rzeczna i wystarczające zasoby wód podziemnych oraz sprzyjający agroklimat sprawiają, że przyrodnicze warunki dla rozwoju rolnictwa oceniane są jako dobre. Z rolnictwem związanych jest 89,4% ogółu pracujących. Wysoki jest też wskaźnik zatrudnienia w rolnictwie na 100 ha, wynoszący 34 osoby. Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wynosi 5,1 ha i jest zbliżona do średniej dla województwa, ale wykazuje tendencję malejącą. Przeważają małe i średnie gospodarstwa. Wśród elementów wyraźnie nie sprzyjających rozwojowi rolnictwa wymienić należy proces starzenia się ludności wiejskiej (22,8% mieszkańców jest w wieku poprodukcyjnym) oraz niski poziom wykształcenia i przygotowania zawodowego rolników. Aż 61,4% mieszkańców posiada wykształcenie podstawowe bądź podstawowe niepełne i udział tej grupy zmniejsza się bardzo powoli.

W 2002 roku dominującą formą użytkowania ziemi w gminie Nielisz były użytki rolne, których udział wyniósł aż 89,5%. Spośród nich 96% to grunty prywatne. Wśród użytków rolnych największy udział mają grunty orne (83,5%) oraz łąki (14,2%), znajdujące się głównie w dolinie Wieprza i jego dopływów.

W latach 1996–2002 w strukturze użytkowania ziemi gminy Nielisz nie zaszły gwałtowne zmiany. Podobnie jak w większości gmin w kraju ma tu miejsce zmniejszenie udziału gruntów ornych. Warto również zwrócić uwagę na

wzrost odsetka odłogów i ugorów w powierzchni użytków rolnych (z 1,6% w 1996 r. do 27% w 2002 r.).

Produkcja roślinna jest od dawna głównym kierunkiem działalności rolniczej gminy Nielisz, a w ostatnich latach jej rola wzrosła na niekorzyść produkcji zwierzęcej. W produkcji roślinnej specjalizuje się aż 58% gospodarstw rolnych, w produkcji mieszanej – roślinnej i zwierzęcej – 37%, a wyłącznie w zwierzęcej – tylko 5% gospodarstw. W dodatku udział tej ostatniej grupy wykazuje tendencję spadkową. W strukturze zasiewów gminy dominuje grupa roślin zbożowych, które zajmują ponad 70% powierzchni gruntów ornych.

Tabela 4. Struktura zasiewów w gospodarstwach rolnych gminy Nielisz w latach 1996 i 2002

Wyszczególnienie	Jednostka miary	1996	2002
Powierzchnia zasiewów ogółem	tys. ha	6,6	5,7
Zboża	%	71,2	72,4
Ziemniaki	%	9,4	6,6
Buraki cukrowe	%	8,9	7,2
Rzepak i rzepik	%	0,3	0,8
Pastewne	%	5,1	5,3
Pozostałe	%	2,0	2,5
w tym warzywa	%	0,9	1,2

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o podstawowe informacje ze spisów rolnych i powszechnych 1996 i 2002, US Lublin.

Wśród zbóż największe znaczenie ma pszenica, której udział wynosi prawie 60% w powierzchni zasiewów oraz jęczmień, z udziałem 21%. W latach 1996–2002 powierzchnia zasiewów tych dwóch zbóż wykazywała tendencję wzrostową. W grupie roślin przemysłowych największą rolę od wielu lat odrywają buraki cukrowe. Udział ich, wynoszący w 2002 r. ok. 7%, jest nadal duży, nawet w porównaniu ze średnią dla województwa lubelskiego, choć z czasem maleje. Zmniejszyła się też liczba gospodarstw, które prowadzą ich uprawę. W 2002 r. uprawą buraków zajmowało się ok. 25% gospodarstw. Spadkowa tendencja w tym zakresie związana jest z trudnościami na rynku cukrowniczym. W okresie 1996–2002 zmniejszył się też drastycznie udział ziemniaków w powierzchni zasiewów z 9,4% do 6,6%, choć nadal uprawiane są one w 81,2% ogółu gospodarstw rolnych. Gmina Nielisz wyróżnia się także znacznym udziałem tytoniu w strukturze zasiewów. W 1996 roku wynosił on 10,1%, ale w ostatnich latach wykazuje stosunkowo niewielką tendencję spadkową, spowodowaną trudnościami restrukturyzacji rynku tytoniowego w regionie i w kraju. Aż 70% gospodarstw rolnych w gminie Nielisz uprawia warzywa, ale stanowią one zaledwie 1,2 % powierzchni zasiewów. Ich zbiory odzwierciedlają dokładnie koniunkturę na rynku i jej wahania, a zwłaszcza upadek systemu kon-

traktacji i niepewność zbytu, jak również recesję przemysłu przetwórczego w tym regionie. W gminie Nielisz istnieją dobre warunki ekologiczne do rozwoju tej dochodowej gałęzi produkcji roślinnej, zwłaszcza że obecna produkcja nie zaspokaja potrzeb rynku lokalnego. Rolnicy powinni jednak utworzyć tu grupy producenckie dbające o ochronę rynku warzyw i ich eksport na inny rynek.

Chów zwierząt gospodarskich w gminie Nielisz pełni drugorzędną rolę. W okresie 1996–2002 pogłowie prawie wszystkich zwierząt gospodarskich uległo spadkowi (tab. 5). Najbardziej zmniejszyła się obsada bydła, choć nadal jego chów prowadzi ponad połowa gospodarstw rolnych. Na stałym poziomie utrzymuje się pogłowie trzody chlewnej. Maleje pogłowie koni i owiec. Wzrasta natomiast znaczenie chowu drobiu i kóz. Obsada zwierząt gospodarskich w sztukach dużych na 100 ha użytków rolnych wykazuje tendencję spadkową i w 2002 roku wynosiła 44, przekraczając znacznie średnią krajową dla tego roku.

Tabela 5. Pogłowie zwierząt gospodarskich w gospodarstwach rolnych gminy Nielisz w 1996 i 2002 roku (w sztukach fizycznych)

Wyszczególnienie	1996	2002
Bydło	3 395	2 435
Trzoda chlewna	6 075	6 556
Konie	703	243
Owce	51	32
Kozy	54	105
Drób	28 809	33 332

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o podstawowe informacje ze spisów rolnych i powszechnych 1996 i 2002, US Lublin.

Podobnie jak w całym kraju w początkach okresu restrukturyzacji w gminie Nielisz wystąpiło zjawisko drastycznego spadku opłacalności produkcji rolnej. W niektórych przypadkach gospodarka rynkowa wywarła skutek odwrotny do zamierzonego. Lokalne rynki zbytu na wiele produktów rolnych uległy skurczeniu. Pogorszenie sytuacji finansowej rolników wywołane także wzrostem bezrobocia pociągnęło za sobą spadek skłonności inwestycyjnych mieszkańców gminy Nielisz, spotęgowany zwłaszcza wysokim oprocentowaniem kredytów. W 2002 r. liczba gospodarstw ponosząca wydatki na budowę, remont lub modernizację budynków gospodarczych wynosiła zaledwie 103, tj. 7,5% ogólnej liczby gospodarstw rolnych. Ujemne skutki procesów restrukturyzacji gospodarki doprowadzające do zubożenia znacznej części społeczności wiejskiej znalazły swój wyraz również w spadku tempa budownictwa mieszkaniowego (tab. 6).

Tabela 6. Budynki mieszkalne według okresu budowy w gospodarstwach rolnych gminy Nielisz

Okres budowy	Liczba budynków mieszkalnych	Liczba budynków mieszkalnych wybudowanych średnio w roku
Przed 1944 rokiem	130	–
1945–1970	781	31,2
1971–1978	348	49,7
1979–1988	273	30,3
1989–2002	163	12,5

Źródło: Obliczenia własne w oparciu o podstawowe informacje ze spisów powszechnych 2002, US Lublin.

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 7, na 1695 budynków mieszkalnych, tylko 163 zostało zbudowanych po roku 1989. Największe tempo zmian, mierzone przeciętną roczną liczbą oddanych do użytku mieszkań, wystąpiło w latach 1971–1978. W tym okresie w ciągu roku budowano średnio 50 nowych budynków mieszkalnych. W latach 1989–2002 liczba powstających budynków mieszkalnych wynosiła tylko przeciętnie 12 w ciągu roku. Potrzeby w tym zakresie są znacznie większe, ale główną barierą jest często brak funduszy.

Wpływa to także na niedostateczne wyposażenie budynków mieszkaniowych w podstawowe instalacje (tab. 7).

Tabela 7. Wyposażenie budynków mieszkalnych w instalacje w gminie Nielisz w 2002 r.

Wyszczególnienie	Liczba budynków mieszkalnych	Udział budynków z instalacją w ogólnej liczbie budynków mieszkalnych (%)
Ogółem	1 695	100,0
Budynki wyposażone w:		
wodociąg:	1 107	65,3
– sieciowy	730	43,1
– lokalny	377	22,2
kanalizację:	803	47,3
– o sieci	–	–
– do szamba	803	47,3
gaz z sieci	34	2,0
centralne ogrzewanie:	628	37,1
– z sieci	–	–
– lokalne	628	37,1
telefon stacjonarny	823	48,5

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o podstawowe informacje ze spisów powszechnych 2002, US Lublin.

Budynki mieszkalne nie mają należytego wyposażenia w instalacje, czego dowodem jest fakt, że tylko 65% z nich jest podłączonych do wodociągu sieciowego, a 22% ma wodociąg lokalny. Brak jest zupełnie kanalizacji, a w szambo wyposażonych jest tylko 47,3 % gospodarstw rolnych.

Zubożenie dużej części społeczeństwa wiejskiego gminy Nielisz wiąże się z wieloma czynnikami, ale wśród nich, jak już wspomniano, jest duży spadek opłacalności produkcji rolnej. W tej sytuacji godna uznania jest postawa dużej części rolników, którzy mimo niskiej dochodowości swoich gospodarstw usiłują podtrzymać produkcję rolniczą i pozostawać na ojcowiznie. Poszukują oni rynków zbytu dla swoich produktów rolnych, będąc często pozostawionymi samymi sobie. Jak wykazują badania przeprowadzone w niektórych wsiach tej gminy, niektórzy z rolników zainwestowali już pewne środki finansowe na modernizację gospodarstw, powiększenie gruntów ornych oraz zakup maszyn rolniczych. Stąd też ta część mieszkańców gminy Nielisz odrzuca jakąkolwiek myśl o porzuceniu działalności rolniczej na swojej ziemi. W analizowanych badaniach taką postawę wykazują zwłaszcza rolnicy w wieku 35–65 lat, ale jest ona jeszcze bardziej typowa dla ludzi w wieku poprodukcyjnym. Większość ludzi młodych widzi swoją szansę życiową w rezygnacji z pracy na roli i opuszczeniu rodzinnych stron. Nie zatrzymuje ich nawet akt darowizny ziemi, którą odrzucają w obawie o ryzyko zobowiązań oraz zbyt dużych kosztów prawnych i finansowych jej nabycia. W odpowiedziach niektórych respondentów przewijała się jednak myśl, że gdyby zaistniały sprzyjające okoliczności zdynamizowania rozwoju gminy Nielisz, to są oni gotowi wrócić w rodzinne strony. Pewna część mieszkańców gminy Nielisz zdecydowała się już na podjęcie działalności pozarolniczej, dającej nadzieję na większe dochody. Jest to jeszcze niewielka część ludności (około 6%), pracująca na własny rachunek poza rolnictwem (tab. 8).

Tabela 8. Ludność według źródeł utrzymania w gminie Nielisz w 2002 r.

Wyszczególnienie	Liczba osób	%
Ogółem	6 224	100,0
Utrzymujący się:		
z pracy:	3 532	56,7
w tym:		
najemnej	1 170	33,0
na rachunek własny	2 367	67,0
w tym:		
w swoim gospodarstwie rolnym	2 225	94,0
z pozostałych źródeł	2 690	43,3
w tym:		
emerytury	1 451	53,9
renty	867	32,2

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o podstawowe informacje ze spisów powszechnych 2002, US Lublin.

Jak wynika z przedstawionych informacji 56,7% mieszkańców gminy utrzymuje się z pracy (z pracy najemnej utrzymuje się tylko 33,% zatrudnionych, zaś dla 67% pracujących źródłem utrzymania jest praca na rachunek własny). Prawie 40% mieszkańców gminy utrzymuje się z rent i emerytur.

Tabela 9. Gospodarstwa rolne prowadzące działalność pozarolniczą w gminie Nielisz w 2002 r.

Wyszczególnienie	Liczba gospodarstw
Ogółem	112
Działających w obrębie jednej sekcji	106
w tym:	
handel	26
przetwórstwo przemysłowe	48
transport i magazynowanie	1
budownictwo	3
agroturystyka	2
Działających w obrębie dwóch sekcji i więcej	6

Źródło: Opracowanie własne w oparciu o podstawowe informacje ze spisów powszechnych 2002, US Lublin.

Na 1587 gospodarstwach rolnych gminy Nielisz w 2002 r. aż w 1373 prowadzona jest głównie działalność rolnicza. Tylko 112 gospodarstw podjęło działalność pozarolniczą, w tym wyłącznie pozarolniczą jedynie 8 gospodarstw rolnych. Jest to głównie działalność w handlu i przetwórstwie przemysłowym.

Na terenie gminy Nielisz znajduje się 328 podmiotów gospodarczych, w których pracuje łącznie 400 osób. Dominują małe firmy zatrudniające głównie 1–2 osoby, działające w handlu, rzemiośle i gastronomii. Pojawiły się też zakłady stolarskie, murarskie, obróbki drewna, instalacji elektrycznych. Istniejące tu podmioty gospodarcze rozmieszczone są dość nierównomiernie. Głównym obszarem ich koncentracji jest północno-wschodnia część gminy, a zwłaszcza wsie Nielisz i Krzak, położone wzdłuż trasy Lublin-Zamość.

Formą działalności pozarolniczej, która ma w gminie Nielisz duże szanse rozwoju, jest turystyka. Wolorami przyrodniczymi i kulturowymi są: zróżnicowany krajobraz, obecność zwartych kompleksów leśnych i licznych parków dworskich z cennymi okazami drzew, urozmaicona rzeźba terenu i bogata sieć hydrograficzna. Wspominany już zbiornik Nielisz jest obecnie największą inwestycją wodną w regionie lubelskim, powstałą poprzez spiętrzenie wód Wieprza i jej dopływu Poru w rejonie wsi Nielisz, gdzie dokonano przegrodzenia doliny rzeki Wieprz zaporą czołową (ryc. 4)

Pierwszy etap budowy zbiornika zakończono w 1998 r. Lustro wody będzie miało powierzchnię 834 km². Na terenie położonym w sąsiedztwie zalewu wykupywane są działki przez wielu inwestorów prywatnych i powstają kolejne domki letniskowe. Wybudowano już także duży pensjonat. Brak jest jeszcze dosta-

Ryc. 4. Lokalizacja zbiornika Nielisz na tle wybranych elementów
Location of Nielisz reservoir on the background of selected elements

tecznej bazy żywieniowej, która niebawem powstanie. Opracowano też szczegółową koncepcję zagospodarowania terenu wokół zalewu. Zbiornik budzi duże zainteresowanie specjalistów, od profesjonalnych sportów wodnych po wędkarstwo. Zbiornik jest zarybiany wieloma gatunkami ryb. Szczególną inicjatywę w tym zakresie wykazał już Okręgowy Związek Wędkarski w Zamościu. Powstaną tu więc z pewnością doskonale warunki do wypoczynku zarówno urlopowego, jak i pobytu jednodniowego dla mieszkańców okolicy i aglomeracji lubelskiej. Władze lokalne liczą nawet na zainteresowanie turystów zagranicznych, np. z sąsiedniej Ukrainy.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania wykazały, że w okresie transformacji na obszarze monofunkcyjnej gminy Nielisz zaszły przeobrażenia o wielokierunkowym charakterze. Dotyczyły one zarówno płaszczyzny demograficznej, społecznej jak

i gospodarczej. Na terenie gminy stwierdzono istnienie zarówno negatywnych, jak i pozytywnych efektów przemian obszarów wiejskich. Do skutków negatywnych zaliczyć można z pewnością odpływ ludności zwłaszcza młodych i wykształconych, utrzymywanie się znacznego bezrobocia ludności oraz drastyczny spadek opłacalności produkcji rolniczej. Pozytywnym zaś efektem jest poprawa warunków mieszkaniowych i stanu infrastruktury oraz powstanie zbiornika Nielisz. Istotny jest również wzrost inicjatywy władz lokalnych i mieszkańców wsi w kształtowaniu wielofunkcyjnego modelu rozwoju gminy, między innymi poprzez popieranie wszelkich form działalności pozarolniczej. Opracowane zostało szczegółowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nielisz, w którym celem strategicznym jest zagospodarowanie terenów wokół zalewu Nielisz. Nie bez znaczenia jest też fakt, iż związana z tym aktywizacja terenu stworzy zachętę dla przyciągnięcia inwestorów i przyczyni się zapewne do powstania tak pożądanych na tym obszarze nowych miejsc pracy.

LITERATURA

- Bański J., 2003, *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 11–27.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J., Jezierska-Thole A., Kozłowski L., 2003, *Przyszłość obszarów wiejskich w świetle strategii rozwoju*, [w:] B.Górz, Cz.Guzik (red.), *Współczesne przeobrażenia i przyszłość wsi polskiej*, PTG, IGiGP UJ, IG AP, Kraków, s. 51–71.
- Głębocki B., 1998, *Przemiany struktury agrarnej polskiego rolnictwa w latach 1990–1996*, [w:] B.Głębocki (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9–73.
- Górz B., 2003, *Współczesne procesy społeczno-gospodarcze i przyszłość wsi w kotlinach śródkarpackich (na przykładzie wsi Galkowice Dolne w pow.nowosądeckim)*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 148–163.
- Guzik Cz., 2003, *Spółeczny kontekst przemian na wsi polskiej u progu XXI wieku – na przykładzie gminy Zarszyn*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 138–147.
- Kołodziejczyk D., 1999, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w środowisku lokalnym i regionalnym*, *Więś i Rolnictwo*, 2, s. 109–117.
- Kołodziejczyk D., 2002, *Uwarunkowania społeczno-gospodarczego lokalnego rozwoju gospodarczego*, Studia i Monografie, 113, IERiGŻ, Warszawa.
- Kondracki J., 1998, *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań, Powszechny Spis Rolny, 2002*, US Lublin.

Powszechny Spis Rolny 1996, US Zamość.

Rydz E., 2003, *Współczesne tendencje w rolnictwie strefy podmiejskiej na przykładzie gminy Słupsk i Kobylnica*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 164–181.

SUMMARY

In the paper the authors presented demographic as well as socioeconomic effects of transformations of the rural areas of the gmina of Nielisz in Lublin voivodeship.

The conducted research showed that within the transformation period in the area of the mono-functional gmina of Nielisz, there occurred certain noticeable changes of multi-directional character. They comprised both demographic and social spheres as well as the economic one. The effects of the above mentioned changes are mainly reflected in the agricultural activity but also more and more in the non-agricultural activity. Within the area of the gmina of Nielisz there occurred both positive and negative effects of the transformations of rural areas. The negative ones are connected with the emigration of the population, especially the young educated people, as well as with a high level of unemployment and a drastic decline in the profitability of agricultural production. The positive effects are reflected in a certain improvement in dwelling conditions and in the state of technological infrastructure in the rural areas of the analysed gmina. They are also connected with the construction of a Nielisz reservoir. What seems invaluable is the increase in the initiative of local authorities and village inhabitants aimed at creating a multifunctional model of the development of their gmina, among others through supporting all forms of non-agricultural activity.

Badacze podejmujący problemy przemian zachodzących w rolnictwie i na obszarach wiejskich najczęściej dostrzegają niepowodzenia w tym zakresie, zaś bardzo rzadko analizują sukcesy. Wyznaczane są regiony, czy obszary, na których przemiany z różnych przyczyn przebiegają wolniej lub nie zachodzą w ogóle.

Wyniki badań zawarte w niniejszej publikacji dotyczą procesów, których ostatecznym efektem był szeroko rozumiany sukces, wynikający z zachodzących przemian na terenach wiejskich i w rolnictwie. Autorzy pisząc o sukcesach, nie zapominali o towarzyszącym im niepowodzeniach. Samo pojęcie sukces, jak i niepowodzenie ma wymiar względny i zależy od punktu odniesienia.

W prezentowanych badaniach nie chodziło o precyzyjne określenie skali sukcesu, co o pokazanie pomyślnych efektów zachodzących przemian, ale niektórzy autorzy podejmują próby pomiaru „sukcesu”.

Wykaz tomów Studiów Obszarów Wiejskich:

tom 1 Jerzy Bański (red.), 2001

Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej

tom 2 Jerzy Bański, Eugeniusz Rydz (red.), 2002

Społeczne problemy wsi

tom 3 Jerzy Bański, Władysława Stola, 2002

Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce

tom 4 Bronisław Górz, Czesław Guzik (red.), 2003

Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi

tom 5 Ewa Pałka (red.), 2004

Pozarolnicza działalność na obszarach wiejskich

tom 6 Jerzy Bański (red.) 2004

Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy

tom 7 Konrad Czapiewski, Roman Kulikowski (red.), 2005

Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce

[ain.org.pl](http://www.ain.org.pl)

ISSN 1642-4689

ISSN 83-904856-6

Obszary sukcesu na polskiej wsi

<http://rcin.org.pl>

Studia Obszarów Wiejskich - tom 8